

342(447)(045.8)
0-45

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ім. М.П. ДРАГОМАНОВА

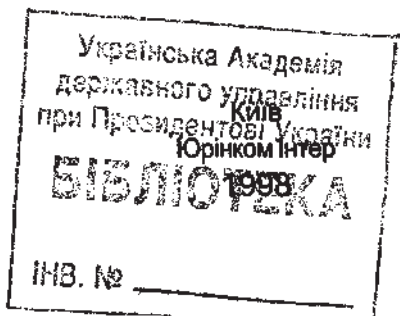
ОСНОВИ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

45-48

ПІДРУЧНИК

*За редакцією академіка АПРН України,
професора В.В. Копейчикова*
Видання друге, доповнене

Рекомендовано міністерством освіти України

Авторський колектив:

М.І. Козюбра, доктор юридичних наук, професор
А.М. Колодій, кандидат юридичних наук
В.В. Копейчиков, академік АПрН України,
доктор юридичних наук, професор (керівник)
С.Л. Лисенков, кандидат юридичних наук, професор
В.В. Медведчук, доктор юридичних наук
В.П. Пастухов, професор, заслужений юрист України

Рецензенти:

В.Ф. Сіренко, член-кореспондент НАН України,
академік АПрН України, доктор юридичних наук
В.П. Нагребельний, кандидат юридичних наук

Науковий редактор:

В.С. Ковальський, кандидат юридичних наук

075 **Основи конституційного права України: Підручник.**
Видання друге, доповнене / За ред. В.В. Копейчи-
кова — К: Юрінком Інтер, 1998. — 288 с.

ISBN 966-7302-41-5

У підручнику розкриваються соціально-правова природа конституції, її специфіка як акта прямої дії. Дається системне висвітлення конституційних положень, визначаються правові поняття та терміни. Структурно підручник побудований за змістом Конституції України. В ньому чітко розмежовуються логічні зв'язки, відслідковується система конституційних стримань і противаг, конкретизуються питання прав, свобод та обов'язків людини і громадянина, проведення виборів і референдумів, роз'яснюється компетенція органів державної влади, органів місцевого самоврядування та правосуддя. Підручник розрахований на викладачів та студентів вищих навчальних закладів неюридичного фаху, а також на широке коло осіб, що цікавляться правовими знаннями.

Враховуючи призначення книги, видавництво додає текст Конституції України.

© М.І. Козюбра, А.М. Колодій,
В.В. Копейчиков, С.Л. Лисенков,
В.В. Медведчук, В.П. Пастухов, 1998
© Юрінком Інтер, 1997
© Юрінком Інтер, 1998, з доповненнями

ISBN 966-7302-41-5

Передмова

Минуло два роки після прийняття Верховною Радою України у знаменну "конституційну ніч" нової Конституції — Конституції України 1996 р. Це дійсно історична подія у житті українського народу, який після довгих століть поневолення з боку російського царизму, десятиліть більшовицької диктатури виборов справжню незалежність своєї держави — головної політичної умови для практичної реалізації народного суверенітету.

Проте досвід останніх років розвитку українського суспільства переконливо свідчить, що одного правового незалежного стану держави недостатньо для того, щоб вона була і справді незалежною, і справді демократичною. Як свідчить світовий досвід, для цього має бути достатньо розвиненою економічна база суспільства, міцною і цілеспрямованою щодо проведення соціально-економічних, управлінських реформ, боротьби із корупцією та іншими видами злочинності державна влада, професійно підготовлені й чесні кадри в усіх ланках державного апарату. На жаль, сьогодні цих найважливіших якостей в економічному та політичному житті українського суспільства явно бракує, а діяльність значної кількості політичних партій та об'єднань спрямована не на досягнення розумного компромісу в процесі вирішення практичних питань державної політики, а на розпалювання вкрай небезпечної ворожнечі між різними політичними силами, що діють в Україні.

Час вже відмовитися від печальної пам'яті гасла минулих часів: "Хто не з нами — той наш ворог, його слід повалити", яке кінець-кінцем призвело до того, що Україна серед країн світової співдружності за усіма показниками свого розвитку посідає нині дуже скромне місце¹.

У політичній діяльності, особливо на самому верхньому рівні, принципове значення має вміння знайти діловий, перспективний компроміс, порозуміння. Тільки вони в змозі ефективно сприяти позитивному розвитку нашого суспільства у цей складний перехідний період.

Великою мірою вирішенню усіх цих по-справжньому доленосних питань і має сприяти Конституція України 1996 р., яка за своєю спрямованістю і конкретним змістом відповідає світовим демократичним стандартам, що й визнано великою кількістю незалежних експертів-фахівців.

Саме тому не можна погодитися з думкою певних політичних кіл, які вважають, що настав час для внесення до Конституції України деяких змін, які й зроблять її більш демократичною.

Необхідно пам'ятати, що Конституція за своїм значенням і роллю у суспільстві не може слугувати засобом у боротьбі різних політичних сил. Сила самої Конституції, її політичне значення перш за все в її стабільності, послідовності у здійсненні її настанов. Єдине, що можна було б запропонувати (з точки зору подальшого вдосконалення Конституції України), — це ще більше посилення її стабільності шляхом встановлення, що прийняття Конституції та внесення до неї відповідних змін можливе лише шляхом проведення всеукраїнського референдуму

¹ Див.: Отчет о мировом развитии 1997. Государство в меняющемся мире: Выборочные показатели мирового развития. — АЭИ "Прайм-Таймс", 1997. — С. 250—283.

або скликання так званої конституанти (зборів представників від усіх верств населення, політичних партій тощо). Але й цього, саме з точки зору забезпечення принципу стабільності Конституції, зараз не слід робити, оскільки Конституція проіснувала лише два роки, що є дуже малим терміном для державного документа такого ґатунку.

Виходячи з цього, ми повинні сказати нашим можновладцям: "Отямтеся!". Слід не змінювати Конституцію, а навчатися жити за нею, послідовно втілювати у життя її принципи та норми".

Переходячи безпосередньо до характеристики цього підручника, слід звернути увагу на те, що підручник з основ конституційного права має особливості порівняно з підручниками, призначеними для підготовки фахівців-юристів, оскільки розрахований на значно ширшу аудиторію. Він пропонується для користування студентам переважно неюридичних вузів, а також на допомогу широкому загалу в ознайомленні з Конституцією України 1996 р. та засвоєнні її положень. Адже знання Конституції є одним із основних обов'язків кожного громадянина вільної України, зумовлює активізацію його участі у політичному житті суспільства, сприяє засвоєнню його конституційних прав та обов'язків, ефективнішому захисту цих прав у повсякденному житті.

Слід звернути увагу й на те, що у Конституції України відображено принципово нову, справді демократичну позицію щодо захисту прав і свобод людини і громадянина, врегульовано низку інших питань. У ст. 8, яка закріплює принцип верховенства права, зазначено, що Конституція має найвищу юридичну силу, а її норми є нормами прямої дії. Це означає, що людина, права якої порушено, звертаючись до суду чи будь-якого іншого державного органу, а також громадської організації, може

безпосередньо посилалися на відповідні норми Конституції як на достатні та найважливіші підстави для того, щоб її права і свободи були відновлені.

Однак для цього треба знати Конституцію, зокрема закріплені в ній права громадян. Саме тому в підручнику кожне конституційне право та кожний конституційний обов'язок людини і громадянина максимально конкретизовані.

Отже, пропоноване друге, доповнене видання підручника має не тільки теоретичне, а й практичне спрямування.

Тема 1

Загальна характеристика конституційного права

Конституційне право як галузь юридичної науки та навчальна дисципліна

Конституційне право є провідною галуззю системи права України. Така роль конституційного права обумовлена тим, що саме ця галузь права складається з принципів і норм Конституції України, охоплює правові відносини, які виникають і розвиваються на основі цих норм. Конституційний статус людини і громадянина, загальні положення та принципи щодо організації державної влади і розвитку суспільства, визначення соціальної спрямованості та правового статусу кожної з ланок державного апарату України, закріплення статусу системи органів місцевого самоврядування — всі ці та низка інших принципово важливих питань є об'єктом дослідження науки конституційного права.

Виходячи з цього, ми маємо змогу сформулювати найважливіші риси предмета науки конституційного права. Суть їх в тому, що у демократичній, соціальній, правовій державі, якою згідно з Конституцією має стати Україна, серцевину предмета конституційного права становлять відносини у сфері сприяння розвитку та охорони прав і свобод людини і громадянина, позитивної діяльності державних і самоврядних структур у цій сфері, а також усі інші визначені Конституцією

України суспільні відносини, що мають за мету подальший розвиток демократичного суспільного та державного ладу України.

Саме на захист людини, особистості, її демократичного статусу, на сприяння здійсненню її гуманістичних ідеалів спрямовані кінець-кінцем усі, без будь-якого винятку, принципи і норми Конституції України, навіть ті, що безпосередньо визначають основи структури та діяльності державних органів, органів місцевого самоврядування, їх кадрового складу. Адже саме від діяльності цих органів, усього кола державних і муніципальних службовців великою мірою залежить як саме будуть практично здійснюватися й захищатися права і свободи кожної особи, кожного громадянина нашої держави.

Виходячи з викладеного і не ототожнюючи поняття “зміст науки” та “предмет науки”, й слід визначити предмет науки конституційного права: *це система положень і закономірностей, пов'язаних із розробкою, прийняттям і практичним здійсненням принципів і норм Конституції держави, спрямованих на конституційне закріплення політико-правового статусу людини і громадянина, шляхів його практичного здійснення і захисту, на визначення конституційних засад державного та суспільного ладу України, організації та діяльності системи державних і громадських інститутів.*

На основі Конституції України та відповідних наукових розробок формується і навчальний курс “Основи конституційного права України”, якому присвячений цей підручник.

Система конституційного права України та його джерела

Система конституційного права України своєю визначальною основою має систему Конституції України 1996 р. Це не виключає того, що в систему

конституційного права і як відповідної галузі наукового знання, і як навчального курсу входять дослідження та розгляд низки наукових категорій, без яких важко або ж неможливо розібратися у самій суті конституційного регулювання суспільних відносин. Первинним вічком у системі конституційного права є *норма права*, яка встановлює відповідні права та обов'язки, є основою для виникнення та розвитку відповідних конституційних правовідносин, їх практичного здійснення. Саме конституційні норми закріплюють в Основному Законі держави основні, найбільш значущі, з точки зору визначення правового статусу людини і громадянина, права і свободи. Ці конституційні норми, деякі з яких мають характер конституційних принципів, впливають на відповідні суспільні відносини як безпосередньо, так і за допомогою конкретизуючих їх норм поточного законодавства.

Норми конституційного права за характером і змістом об'єднуються у відповідні *інститути цієї галузі права*. Серед них провідне місце посідає *інститут конституційних прав і свобод людини і громадянина*, який можна розглядати і як підгалузь конституційного права.

До інститутів конституційного права належать також інститут загальних засад конституційного устрою, інститут народного волевиявлення, інститут законодавчої влади, інститут президентства, інститут виконавчої влади, інститут судової влади, інститут місцевого самоврядування.

Джерелами конституційного права перш за все є сама Конституція України, конституційні, тобто видання яких передбачене Конституцією, законодавчі акти, інші закони та нормативні постанови Верховної Ради України (наприклад, її Регламент), нормативні акти, що їх у межах своєї компетенції видає Президент України, нормативні акти Кабінету Міністрів України.

До таких джерел належать також рішення Конституційного Суду України, в яких вирішуються питання

про відповідність Конституції України законів та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, а також рішення Конституційного Суду України, в яких дається офіційне тлумачення Конституції України та законів України.

Особливе значення, з точки зору визначення джерел конституційного права України, мають прийняті 16 липня 1990 р. Декларація про державний суверенітет України та 24 серпня 1991 р. Акт проголошення незалежності України, підтверджений 1 грудня 1991 р. всенародним голосуванням. Ці документи відіграли вирішальну роль у подальшому конституційному розвитку України як незалежної, самостійної держави.

Принципи та норми конституційного права

У демократичній державі *принципами конституційного права* є ті найважливіші настанови та вимоги, яким повинна відповідати конституція країни. У таких принципах відображається сутність і соціальне призначення конституційного регулювання суспільних відносин. Стосовно Конституції України 1996 р. ми маємо всі підстави стверджувати, що до її принципів, тобто принципів здійснюваного нею регулювання суспільних відносин, слід віднести такі:

- послідовного гуманізму і народовладдя;
- верховенства та непорушності прав і свобод людини і громадянина;
- верховенства права;
- прямої дії норм Конституції;
- демократії та конституційної відповідальності;
- політичного, економічного та ідеологічного плюралізму, який разом з тим не може виходити за межі, встановлені Конституцією України;

розподілу влад;
пріоритету принципів і норм міжнародного права;
захисту суверенітету і територіальної цілісності
України.

Що ж до норм конституційного права, то їх слід характеризувати як загальнообов'язкові правила поведінки, встановлені державою з метою регулювання та охорони найбільш важливих для суспільства і держави суспільних відносин, які регулюються на рівні Основного Закону держави.

Специфічними ознаками норм конституційного права є те, що вони регулюють найвагоміші за соціальною і державною значущістю суспільні відносини; встановлюють порядок створення інших правових норм, визначаючи компетенцію і форми діяльності відповідних державних органів та органів місцевого самоврядування; мають вищу юридичну силу, оскільки всі інші правові норми не повинні суперечити нормам Конституції; відрізняються у багатьох випадках від інших правових норм своєю структурою тощо.

Разом з цим слід підкреслити, що особлива значущість норм Конституції України, відмінності у структурі, формі викладання приписів, встановлюваних нормами права, аж ніяк не означають, що можна проводити диференціацію норм права за ознакою їх обов'язковості. Усі норми права є обов'язковими для виконання, поки уповноважений на те орган державної влади не визнає їх такими, що не відповідають режиму законності, пануючому у демократичній, соціальній, правовій державі.

Питання для засвоєння теми

- ◆ *Предмет регулювання конституційного права.*
- ◆ *Структура конституційно-правової норми.*
- ◆ *Джерела і сфери регулювання конституційного права.*

Тема 2

Основні характеристики Конституції України як Основного Закону нашої держави

Теоретичні основи конституції

В юридичній науці й практиці конституція розглядається як основний, головний закон держави, який регламентує найважливіші з погляду держави суспільні відносини. До них належать засади суспільного ладу й політики, правового становища особи, державного устрою, організації та діяльності органів держави. Конституція також визначає герб, прапор, гімн і столицю держави.

Термін “конституція” походить від латинського слова “constitutio”, що означає “устрій”, “встановлення”. Так іменувалися деякі з актів, що видавалися римськими імператорами. Застосування терміна “конституція” в сучасному його розумінні пов’язане з епохою буржуазних революцій — інтереси нового класу, який прийшов до влади, вимагають скасування віджилих феодальних відносин і диктують нагальну потребу особливого правового захисту найважливіших інтересів молодій буржуазії. Юридичною формою вирішення цих проблем і стала конституція, яка згодом обернулася на невід’ємний атрибут суверенної держави. В сучасному світі конституції є практично в усіх державах, котрі претендують на право називатися демокра-

тичними. Виняток становлять абсолютні монархії, наприклад Саудівська Аравія.

Першою конституцією в сучасному її розумінні була Конституція США, прийнята в 1787 р. і чинна дотепер. Це найстабільніша конституція в світі — більш як за 200 років існування до неї внесено лише 27 поправок.

За юридичною формою конституції можуть бути поділені на писані й неписані.

Писані конституції являють собою єдиний нормативний акт, прийнятий у суворо встановленому порядку, який має чітку внутрішню структуру (розділи, глави, параграфи тощо). До цього виду належить абсолютна більшість конституцій, що діють у світі, в тому числі й Конституція України 1996 р.

Неписані конституції складаються з кількох законів, що мають самостійне значення і прийняті в різний час і в різному порядку. Вони в своїй сукупності оголошуються конституцією держави. Прикладом такої конституції може бути Конституція Великобританії. Вона вбирає низку законів, перший з яких — “Велика хартія вільностей” — був прийнятий ще в 1215 р., а останній — “Закон про місцеве правління” — в 1985 р.

Слід зазначити, що наявність неписаної конституції може призвести до недостатньо чіткого правового регулювання найважливіших суспільних відносин. Це дає заінтересованим силам можливість поводитися довільно, по-різному витлумачувати неузгодженість, а то й суперечності у змісті таких конституцій. Тому вони загалом поцінуються як менш демократичні порівняно з конституціями писаними.

За порядком прийняття, зміни та відміни конституції поділяються на гнучкі та жорсткі.

У гнучких конституціях цей порядок мало чим відрізняється від порядку, передбаченого для всіх інших законів. Здебільшого різниця полягає лише в кількості голосів депутатів парламенту, необхідної для прийняття, зміни або відміни конституції. Якщо для поточного

закону достатньо простої більшості (50% + 1) голосів, то для конституції цього замало — необхідно зібрати кваліфіковану більшість (не менше як дві третини голосів).

Порядок прийняття, зміни та відміни жорстких конституцій суттєво ускладнений порівняно з усіма іншими законами. Тут потрібна не тільки більшість голосів депутатів, а й виконання низки додаткових процедур. Так, поправки до Конституції США приймаються голосами двох третин членів палат Конгресу (парламенту) або спеціально скликаного Конституційного конвенту. В обох випадках поправки мають бути ратифіковані законодавчими зборами або конвентами трьох четвертих штатів. У 1917 р. був встановлений строк для збору необхідної кількості голосів штатів. У випадку його недодержання поправка вважається відхиленою. Раніше процедура ратифікації розтягувалася надовго. Наприклад, процес збирання голосів штатів на користь XXVII поправки був розпочатий у 1789 р., а необхідних 38 голосів штатів було набрано лише в 1992 р. Таким чином, процес ратифікації, тобто затвердження законодавчими зборами штатів вказаної поправки, тривав аж 203 роки.

Конституцію України також слід віднести до жорстких. У цьому переконує, зокрема, розгляд її XIII розділу.

За рівнем втілення приписів конституцій у життя суспільства та держави їх прийнято поділяти на фіктивні, положення яких не знаходять потрібної реалізації й підтвердження на практиці, та реальні, якщо суспільні відносини відповідають конституційним настановам.

Відповідно до державного устрою конституції поділяються на федеративні (США, ФРН та ін.) та унітарні (Франція, Україна та ін.).

Отже, виходячи з викладеного, Конституцію України можна визначити, як писану, жорстку, реальну, унітарну.

Той факт, що конституція покликана закріплювати й регулювати найважливіші суспільні відносини, зумовлює її провідне місце в системі законодавства будь-якої країни. Перед поточними, тобто всіма іншими, крім конституції, законами, стоїть завдання конкретизувати й деталізувати конституційні положення. Кожна галузь законодавства має свій виток у тому чи іншому положенні конституції. Наприклад, така широка й багатогранна галузь, як трудове право, базується на статтях Конституції України, що закріплюють права на працю, відпочинок, підприємницьку діяльність.

Провідне місце конституції в системі законодавства підкреслюється її особливою, найвищою юридичною силою, що знаходить свій вияв у низці положень:

1. Конституція виступає базисом для поточного законодавства. Всі закони та інші нормативні акти мають впливати з конституції й не суперечити їй. Це прямо визначається в ч. 2 ст. 8 Конституції України: “Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй”.

2. Існує особливий, порівняно з усіма іншими законами, порядок прийняття, зміни та відміни конституції. Про варіанти вияву цієї властивості йшлося при розгляді гнучких і жорстких конституцій.

3. Контроль за додержанням конституції здійснює особливий орган. У нашій державі ним є Конституційний Суд України. Тільки до його компетенції належить вирішення питань про відповідність законів та інших правових актів Конституції України. Аналогічні органи є практично в усіх демократичних державах, хоч і називаються вони по-різному.

4. Міжнародні договори, які укладає держава, не можуть суперечити конституції країни. Якщо міжнародний договір суперечить або не відповідає конституції, його неможливо ратифікувати (а якщо він був ратифікований, то підлягає невідкладній денонсації, тобто відмові від його виконання або припиненню його дії).

Конституцію — найважливіший правовий та політичний документ держави, характеризують окремі властивості, що мають певну самостійність, але, взяті в сукупності, можуть дати досить повне уявлення про неї. Таких властивостей кілька:

1. Верховенство конституції, яке визначається її особливим місцем у системі законодавства, безумовною необхідністю для законів і підзаконних актів відповідати конституційним приписам.

2. Програмність. Крім закріплення існуючих суспільних відносин, конституція може визначати основні цілі розвитку держави та суспільства, а також шляхи досягнення цих цілей, тобто містити в собі програму дальшого розвитку країни, сформульовану в найзагальніших рисах. Такі програмні положення, як правило, викладені в преамбулах конституцій. Є вони й у преамбулі Конституції України.

3. Нормативність, яка характеризує конституції як єдиний юридичний документ, що складається із загальнообов'язкових правил (норм), котрі визначають поведінку державних органів, громадських об'єднань, громадян та інших суб'єктів.

4. Установчість. Ця властивість конституції полягає у її здатності наділяти певні суб'єкти (органи, організації) конкретними правами та обов'язками, чітко окреслювати їхню компетенцію.

5. Стабільність покликана підкреслити стійкість визначених у Конституції суспільних відносин і означає, що закріплені в ній принципи положення мають діяти протягом більш-менш тривалого часу. Але суттєва частина її приписів може змінюватися відповідно до потреб розвитку суспільства й держави (наприклад, адміністративно-територіальний поділ, норми представництва в законодавчих органах).

Преамбула Конституції України

У преамбулі Конституції України Верховна Рада, виступаючи від імені українського народу — громадян України усіх національностей, виражає його суверенну волю щодо факту прийняття нової Конституції, а також щодо закріплених у Конституції принципів та її змісту.

У преамбулі йдеться про витоки українського державотворення, його багатовікову історію, про здійснення українською нацією, всім українським народом права на самовизначення, завдяки чому стало можливим успішне вирішення визначальних завдань розвитку суспільства і держави, орієнтованих на забезпечення прав і свобод людини, створення гідних умов її життя.

Зазначається також, що Конституція спрямована на зміцнення громадянської злагоди на землі України, розвиток демократичної, соціальної, правової держави.

Таким чином, преамбула суттєво сприяє розкриттю не тільки змісту, а й духу як Конституції в цілому, так і її конкретних положень.

Наявність преамбули в структурі Конституції нашої держави є відображенням загального процесу, відповідно до якого практично в усіх конституціях, прийнятих в останні десятиліття, наявні більш чи менш розгорнуті преамбули.

Прийняття нової Конституції є актом історичної відповідальності її авторів, депутатів Верховної Ради України, які проголосували за неї, перед Богом, власною совістю, попередніми, нинішнім та майбутніми поколіннями.

Це виважений і свідомий поступ тим демократичним шляхом державотворення, який обрав наш народ.

45-48
Українська Академія
державного управління
при Президенті України

БІБЛІОТЕКА

Значення Конституції для розвитку нашого суспільства і держави

Прийняття п'ятою сесією Верховної Ради України 28 червня 1996 р. Конституції України стало найважливішою історичною подією в житті українського народу після проголошення 24 серпня 1991 р. незалежності України і схвалення 1 грудня 1991 р. всенародним голосуванням Акта проголошення незалежності України. Тим самим було завершено процес становлення України як суверенної держави, яка має свій Основний Закон.

Чому саме у суспільстві й державі такого великого значення набуває конституція, чому саме її прийняттям обумовлені становлення держави, її належність до сім'ї цивілізованих демократичних країн, активізація міжнародних відносин?

Насамперед прийняття конституції свідчить про досягнення державою певної стабільності у суспільстві. Адже саме цей процес, як правило, зумовлюється переходом суспільства від одного якісного стану до іншого, зокрема, як це відбувається в Україні, — результатом зміни суспільного устрою стало формування громадянського суспільства і демократичної, соціальної, правової держави.

Ці, так би мовити, історичні передумови прийняття конституції не вичерпують усіх аргументів щодо її значення як основного закону. Найбільш вагомим аргументом є сам зміст конституції, ті важливі положення і норми, які в ній закріплено.

Так, Конституція України закріплює основи її суспільного і державного устрою, визначає напрями розвитку суспільства і держави, основи організації та діяльності державних органів, а також органів місцевого самоврядування, встановлює конституційні гарантії здійснення прав і свобод людини і громадянина, спря-

мовує розвиток державної та самоврядної форм народовладдя.

Відповідно до сутності конституції будь-якої держави у процесі її аналізу завжди виникає низка питань, зокрема: чи є та або інша конституція конституцією саме держави, а не суспільства; яким є спрямування конституції — це політичний чи правовий акт; закріплює конституція лише норми існуючі, чи містить і програмні положення?

Спробуймо відповісти на ці питання, оскільки вони мають загальне значення й допоможуть краще зрозуміти найбільш суттєві ознаки конституції взагалі і Конституції України зокрема.

Конституція — основний закон держави, що визначає найважливіші засади організації суспільства

Відповідь на перше питання пов'язана із визначенням загального співвідношення між суспільством і державою. Державу не можна ототожнювати із суспільством — вона є специфічним, багатоманітним його інститутом, який через організацію влади і управління віддзеркалює всі його основні риси, особливості. Не випадково, ще Гегель зазначав, що держава і суспільство пов'язані в їхній ідентичності і відмінності багатовидовими взаємопроникненнями, що між ними є “безліч переходів, поєднань і залежностей”¹.

Згідно з цією тезою навряд чи можна стверджувати, що за рівнем відображення дійсності конституція — це виключно конституція держави або виключно конституція суспільства. Конституції, як свідчить практика переважної більшості країн, поряд із закріпленням

¹ Цит. за: Философия права Гегеля и современность. — М., 1977, — С. 78.

основ державного ладу, найважливіших державних інститутів визначають і вихідні положення, що характеризують даний суспільний устрій, систему власності, соціально-економічні й політичні відносини, рівень духовного життя саме конкретної країни. Особливо це притаманно конституціям, прийнятим після другої світової війни, а також після розпаду так званого соціалістичного табору.

Отже, маємо підстави стверджувати, що за загальною характеристикою конституція — це, насамперед, основний закон держави. Разом із тим відповідно до впливу на присутні ознаки держави конституція визначає основи суспільного ладу певної країни. Наприклад, у статтях 13 і 14 Конституції України визначаються об'єкти права власності українського народу, регламентуються питання, пов'язані із соціальною спрямованістю економіки нашої держави, соціальним і правовим статусом землі та правом власності на неї.

Конституція України — уособлення верховенства права, сутності та спрямованості політики нашої держави

Складним є питання про те, яким актом є конституція — політичним чи правовим? Для відповіді на нього знову ж таки слід звернутися до загальнотеоретичних положень про співвідношення політики і права. Існує досить багато визначень політики і характеристик сутності права як суспільного явища. У марксистських визначеннях, особливо тих, що були зроблені за радянських часів, у співвідношенні політики і права завжди наголошувався пріоритет політики, яка нібито повинна передувати праву. Тобто право розглядалося виключно як один із засобів здійснення політики. Недарма В. Ленін зазначав, що закон, тобто головна,

провідна форма права, яку характеризує найбільший ступінь узагальнення, є заходом політичним, політикою. Із цього видно, що право та основні форми його визначення розглядалися як засоби, що забезпечують здійснення політики. Якщо вони не задовольняли панівні кола суспільства, то могли змінюватися відповідно до їхнього бажання. Тож і конституція вважалася нормативним актом, що не має визначального значення і повинен підпорядковуватися політиці.

Відомо, що існує багато визначень політики як суспільного явища. У більшості випадків ними зацентовано увагу на тих чи інших її ознаках. Найбільший ступінь узагальнення щодо визначення сутності політики міститься, мабуть, утвердженні, згідно з яким політика є системою відносин влади і управління в суспільстві (державної влади та державного управління, а також інших суспільних відносин, насамперед тих, що пов'язані із самоврядуванням)¹. Постає питання: яку соціальну роль у такому разі відіграють право, закон, конституція держави? Відповідь може бути одна: право і всі його форми, в тому числі й конституція, — не що інше, як засоби здійснення політики і тільки.

Такий підхід як з методологічної, так і з практичної точки зору є безпідставним, помилковим. Він призводить до волюнтаризму в політиці, позбавляє її будь-яких позитивних орієнтирів, у тому числі правових. Такий підхід пов'язаний із недооцінкою права, конституції, є проявом того правового нігілізму, який панував у нашій країні за радянських часів, коли про право згадували лише тоді, коли треба було щось замаскувати у сфері політики, надати тому чи іншому явищу правової привабливості.

Право й загальні правові настанови, а тим більше конституцію, не можна розглядати як додаток до політики. У праві відображено певні політичні інтереси, а

¹ Див.: *Перфильев М.И.* Общественные отношения. — Л., 1974. — С. 204.

також вимоги (потреби) суспільства. Однак їх вияв має межу. Право, а отже, й така провідна його форма, як конституція, мають самостійне значення, ґрунтуються на власних підвалинах, повинні відповідати певним принципам, конкретним суспільним вимогам. Право — це не просто звід правил поведінки (правових норм), що їх, у межах своєї компетенції, встановлюють відповідні державні органи. Якщо вдовольнитися тільки цим і не намагатися пізнати внутрішню сутність, справжню природу права, то логічним буде висновок, що право — не що інше, як один із засобів здійснення політики. Адже відповідний державний орган, видаючи той чи інший нормативний акт, встановлюючи норми права, провадить певну політику, і тому право є безпосереднім її виявом.

Насправді ж усе значно складніше. Право — не додаток до політики, а самостійний загальносоціальний прояв, що узагальнює ступінь свободи, рівності та справедливості суспільства, критерій його моральності (оскільки право невід’ємне від моралі як одна з форм зовнішнього її вияву). Право може бути виявом політики лише до того часу, поки ця політика не суперечить нормам моралі, принципам справедливості, за якими всі люди вільні й рівні від народження у своїх можливостях і можуть реалізувати їх у суспільстві.

Саме цю найглибиннішу сутність відображає закладений у ст. 8 Конституції України принцип верховенства права.

Отже, відповідаючи на питання, політичним чи правовим актом є конституція, слід зазначити, що кожна конституцію зорієнтовано на проведення такої політики, яка відповідає потребам суспільства. Однак у демократичних державах політика не може виходити за межі права, високих моральних принципів, закладених у ньому.

Конституція України є найвищим правовим актом нашої держави, її Основним Законом, який водночас визначає основні напрями розвитку суспільства, держави.

Конституція України — закріплення нинішніх здобутків і договорказ у майбутнє

Останнє питання, на якому слід зупинитися, стосується співвідношення у конституції наявних здобутків із тим, що необхідно зробити, інакше кажучи, сучасного з майбутнім. Варто зауважити, що конституція — це не програма розвитку суспільства та держави і відповідних дій у межах цього розвитку. Вона, передусім, ґрунтується на реальних набутках суспільства. Проте, як уже зазначалося, конституції, як правило, приймаються на крутих зламах розвитку того чи іншого суспільства. Так, чинні конституції Австрії, Італії, Німеччини були прийняті після розгрому фашизму у другій світовій війні, конституції Іспанії, Франції — після зміни політичних режимів, нові конституції Чехії, Словаччини, Румунії, Угорщини, Болгарії — після падіння там комуністичних режимів. Те ж саме стосується й конституцій незалежних держав, що утворилися після розпаду СРСР. Тому цілком логічно, що в перелічених та інших нових конституціях поряд зі статтями, що закріплюють вже існуюче становище у тій чи іншій сфері державного будівництва та розвитку суспільства, є норми, які ще тільки належить реалізувати. Приміром, ст. 7 Конституції України проголошує, що “в Україні визнається і гарантується місцеве самоврядування”, хоч на час прийняття Конституції такого самоврядування, визнаного в усьому світі, в нашій державі не існувало. Те ж саме можна сказати і про розділ XII Конституції — “Конституційний Суд України”. Адже на час її прийняття такий орган ще не було створено.

Таким чином, щодо питання співвідношення у конституціях держав наявного з програмним: вони між собою органічно пов’язані і служать єдиній, основній

меті суспільного розвитку — практичному здійсненню тієї національної ідеї, що притаманна певному народу і є духовним джерелом його існування.

**Конституція України —
це закріплення основ суспільного
і державного устрою, стимулятор
демократичного і соціального розвитку**

Конституція — Основний Закон нашої держави. Основним він є тому, що, будучи правовим актом найвищої юридичної сили, на найвищому державному рівні закріплює найважливіші якісні риси, які характеризують суспільний та державний лад України.

Суспільний лад країни визначають існуюча в ній система суспільних відносин, що розвивається на основі певного виду власності і системи господарювання, та суб'єкти цих відносин — від конкретної людини, об'єднань громадян до державних і громадських організацій. Цей лад характеризується також духовним життям країни, рівнем культури народу, інтенсивністю прогресивних змін у житті людей.

Що ж до державного ладу, то це поняття охоплює питання, пов'язані з визначенням сутності держави, статусу громадянина в ній, зі спрямуванням її функцій, формами правління (монархія, республіка — парламентська чи президентська), формами державного устрою (унітарна, тобто єдина, федеративна (конфедеративна) держава), з визначенням структури державного апарату, інших важливих рис державного устрою.

Конституція України закріплює підвалини суспільного ладу. В ній перелічено об'єкти права власності всього українського народу, від імені якого це право здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування у межах, визначених Конституцією. Зазначено, що власність не повинна використо-

уватися на шкоду людині та суспільству. Крім того, гарантується забезпечення державою захисту усіх суб'єктів права власності та господарювання, соціальної спрямованості економіки. Встановлюється також, що усі суб'єкти права власності рівні перед законом (ст. 13).

Слід звернути увагу на закріплення у Конституції статусу землі як основного національного багатства, що перебуває під особливою охороною держави, а також на гарантування права власності на землю (ст. 14), закріплення принципу політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності (ст. 15), забезпечення на території України екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги, а також подолання наслідків Чорнобильської катастрофи, що має планетарний масштаб, збереження генофонду українського народу (ст. 16).

Суспільний лад країни характеризують також умови, сприятливі для розвитку культури, що знайшло відображення в статтях Конституції, де йдеться про статус мов в Україні (ст. 10), про консолідацію та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також про розвиток самобутності (етнічної, культурної, мовної та релігійної) всіх корінних народів і національних меншин України (ст. 11).

Докладніше суспільний лад України характеризують ті конституційні права й обов'язки, що складають зміст розділу II Конституції — “Права, свободи та обов'язки людини і громадянина”, про який йтиметься при розгляді теми 5.

На відміну від суспільного ладу, поняття якого об'єднує і характеризує основні риси суспільства, державний лад визначає основні риси держави, напрями та форми її впливу на суспільство. Оскільки будь-яка конституція — це насамперед основний закон держави, зрозуміло, що в ній визначено підвалини державного ладу, його складників.

Характеристика державного ладу України, закріплена в Конституції, ґрунтується на твердженні, що вона є суверенною і незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою. Подальші характеристики лише розкривають, деталізують зазначені якісні ознаки. У зв'язку з цим особливе значення мають положення Конституції, які закріплюють принцип народовладдя в Україні (ст. 5); принцип поділу державної влади на законодавчу, виконавчу та судову (ст. 6); визнання і гарантування місцевого самоврядування (ст. 7); визнання і дію принципу верховенства права (ст. 8); принцип, згідно з яким органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України (ст. 19).

Державний лад України визначається також у тих розділах Конституції, в яких йдеться про форми прямого народовладдя, тобто вибори і референдум (розділ III), організацію і діяльність Верховної Ради України (розділ IV), конституційний статус Президента України (розділ V), про Кабінет Міністрів України та інші органи виконавчої влади (розділ VI), прокуратуру (розділ VII), правосуддя (розділ VIII), територіальний устрій України (розділ IX), про Автономну Республіку Крим (розділ X), місцеве самоврядування (розділ XI), Конституційний Суд України (розділ XII).

Отже, переважна більшість принципів і норм Конституції спрямована на закріплення саме державного ладу України, що найдоказовіше переконує: будь-яка конституція (і Конституція України не є винятком) насамперед характеризує державу, її сутність, спрямування діяльності її органів, організацію державного апарату.

Конституція — основа правової системи держави

Говорячи про основні характеристики Конституції України, слід наголосити, що вона є основою правової системи нашої держави. Це означає, що норми усіх галузей права, нормотворча, правозастосовча та інша діяльність щодо здійснення правових приписів мають бути зорієнтовані на Конституцію. Взагалі, “правова система держави” — дуже широке поняття. До зазначених вище її складників слід додати всі юридичні установи (суди, прокуратури, різні інспекції, які стежать за дотриманням норм права відповідного профілю (приміром, санітарну інспекцію, органи внутрішніх справ, інститут судових виконавців, адвокатуру тощо). До організаційної структури правової системи належать також державні органи, які видають правові акти: Верховна Рада України — орган, що видає закони; районна державна адміністрація, яка в межах своїх повноважень може видавати, зокрема, постанови, а також велика кількість державних і громадських організацій, громадян, яким адресовано правові приписи. Інакше кажучи, правова система суспільства — це відповідний його зріз, сфера правового регулювання, яке здійснюється у цьому суспільстві.

Конституція і зміцнення громадянської злагоди в суспільстві

Конституції держави притаманна велика об’єднуюча сила щодо охоплення всіх верств населення, всіх політичних сил процесом досягнення порозуміння у суспільстві, якщо й не з усіх, то з переважної більшості спірних питань. Досвіду досягнення порозуміння щодо складних питань розвитку суспільства і

держави набуто в конституційній практиці більшості країн. Ще за давніх часів на київському віче укладалися договори князя з народом, князя з дружиною, завдяки яким ті чи інші спірні питання вирішувалися за взаємною згодою, без ворожнечі. На теперешній час прикладом порозуміння з питань державного будівництва є Конституційний договір між Верховною Радою України і Президентом України на період до прийняття нової Конституції. Саме цей прецедент дав змогу прийняти 28 червня 1996 р. Конституцію України.

Питання для засвоєння теми

- ◆ *Який зміст ми вкладаємо у формулу “конституція — основний закон держави”?*
- ◆ *Учому полягає соціальне і політичне значення конституції?*
- ◆ *Як співвідносяться право і політика?*
- ◆ *Яким чином співвідношення права і політики дістало вияв у Конституції України?*
- ◆ *Як співвідносяться в Конституції України сучасне і майбутнє?*
- ◆ *Учому призначення Конституції України?*
- ◆ *Чому Конституція — основа правової системи України?*
- ◆ *Якою є роль Конституції України у зміцненні громадянської злагоди в суспільстві?*

Тема 3

Історичні передумови розвитку конституційного процесу в Україні

Ідеї конституціоналізму в Україні до Лютневої революції 1917 р.

Ідеї конституціоналізму в Україні мають давні історичні витoki. Вони сягають часів Київської Русі, коли на віче укладалися договори між князем і народом, князем і дружиною що відображено в різних редакціях “Руської Правди”.

Як акти конституційного характеру в історико-юридичних дослідженнях розглядаються договори часів становлення Гетьманської держави, котру будував Богдан Хмельницький. Він підписав договір і морську конвенцію з Османською Портою (1648 р.), Зборівську угоду з Польським Королівством (1649 р.), чим закладалися основи автономії України.

Нові відносини між Україною та Росією були юридично оформлені договором 1654 р., який складався з двох документів. Це, по-перше, “Березневі статті” Богдана Хмельницького, де були сформульовані умови, на яких Україна об’єднувалася в союз із Московщиною, і, по-друге, жалувані грамоти царя Олексія Михайловича Богданові Хмельницькому та Війську Запорозькому. В цьому документі за Військом Запорозьким закріплювалися широкі права: “вибирати гетьмана, самим між собою, по давньому звичаю”, самостійно здійснювати судочинство, мати стосунки з іншими державами

(лише для зносин із Польщею й Туреччиною слід було мати згоду царя), збирати податки для української скарбниці, утримувати 60-тисячне військо. Як бачимо, договір із царем передбачав мінімальну залежність від Московії й, за умови його сумлінного виконання, надавав Україні можливості для розвитку своєї державності. Але подальша практика стосунків з Росією показала підступність її політики, що насправді була спрямована на порушення домовленостей, знищення будь-яких ознак й самостійності України, на поступове, але неухильне перетворення її на звичайну провінцію Московської держави. Це, природно, збудило протидію, привело до відродження ідеї самостійності української держави, що й знайшло своє втілення у “Пактах і Конституції законів та вольностей Війська Запорозького”, написаних гетьманом Війська Запорозького Пилипом Орликом і прийнятих 5 квітня 1710 р. у Бендерах. За своїм змістом цей документ можна розцінювати як першу в Європі конституцію в сучасному її розумінні.

За тодішніми традиціями “Пакти і Конституції законів та вольностей Війська Запорозького” були складені у формі договору між владою (гетьманом) та народом України (Військом Запорозьким) і склалися з преамбули та 16 параграфів, у яких були зафіксовані основні принципи організації й функціонування Української держави.

У преамбулі, з метою обґрунтування природного права українського народу на власну державу, наводився історичний міф про “хозарів-козаків”, які, начебто, ще до Володимира Великого прийняли християнство й заснували козацьку державу. Приділялася увага невиконанню Росією положень Переяславської угоди. При цьому підкреслювалося, що після смерті Богдана Хмельницького “Московське царство взяло намір, дошукуючись багатьох засобів і способів, позбавити Військо Запорозьке його вольностей, підтверджених власною присягою, привести його до остаточного

знищення і накласти рабське ярмо на вільний народ, який ніколи не дозволяв себе завоювати силою зброї". Узв'язку з цим проголошувався курс на вихід із союзу з московським царем. Але, тверезо оцінюючи свої сили, Пилип Орлик розраховував не тільки на допомогу Бога, а й "на підтримку найяснішого і наймогутнішого короля Швеції, а також на те, що їхня справа як справедлива мусить неодмінно восторжествувати"¹.

Закріплюючи принципи функціонування державних органів, Конституція Пилипа Орлика виходила з необхідності поділу влад на законодавчу, виконавчу та судову. Законодавча влада передавалася Раді, до якої входили полковники зі своєю старшиною, сотники, генеральні радники всіх полків та послы від Низового Війська Запорозького.

Виконавча влада належала гетьманові, але найважливіші справи він повинен був узгоджувати зі старшиною.

Суд мав здійснюватися незалежно від гетьмана, який "не повинен карати сам, із власної ініціативи й помсти, але таке правопорушення — і умисне й випадкове — має підлягати (розгляду) Генерального Суду, який і повинен винести рішення не поблажливе й не лицемірне, а таке, якому кожен мусить підкоритись як переможений законом".

Конституція Пилипа Орлика була чинною на Правобережній Україні до 1714 р.

У 1846—1847 рр. Г. Андрузький, один із членів Кирило-Мефодіївського братства, підготував "Начерки Конституції Республіки". Більш докладний проект конституції України під назвою "Проект оснований устава українського общества "Вольный союз" ("Вільна спілка") був розроблений у 1884 р. видатним українським вченим і політичним діячем М. Драгомановим. Відповідно до нього Російська імперія мала бути пере-

¹ Див.: Слюсаренко А.Г., Томенко М.В. Історія української Конституції. — К., 1993. — С. 25—37.

творена на децентралізовану федеративну державу на зразок США або Швейцарії.

Значно радикальніший проект конституції України було опубліковано у вересні 1905 р. в першому числі часопису Української народної партії “Самостійна Україна” під назвою “Основний закон “Самостійної України” — спілки народу українського”. Цей проект уже передбачав повну самостійність України.

Питання конституційного будівництва в Україні, ідеї національно-територіальної децентралізації Російської імперії висунуто і М. Грушевським у статті “Конституційне питання і українство в Росії”, опублікованій у травні 1905 р.¹

Однак, незважаючи на значимість зазначених конституційних проектів і науково-публіцистичних праць, навряд чи можна твердити про початок в Україні за тих часів самостійного конституційного процесу. Такий процес повинен мати відповідні соціально-економічні та політичні передумови, нормативну базу тощо. З огляду на минуле, можна відзначити лише наявність відповідних ідеологічних передумов, що сприяли подальшому становленню і розвитку в Україні вже саме конституційного процесу.

Демократично спрямований конституційний процес (а саме цим визначалися особливості розробки проектів конституцій України за умов російського самодержавства) не міг бути політичною реалією у повному розумінні цього слова доти, поки цей устрій існував. Уся ця політико-ідеологічна діяльність мала суттєве значення для підготовки відповідних позицій щодо запровадження та дії майбутньої демократичної конституції вільної України².

¹ Див.: Слюсаренко А.Г., Томенко М.В. Історія української Конституції. — С. 25—66; Копиленко О.Л. “Українська ідея” М. Грушевського: історія і сучасність. — К., 1991. — С. 116—128.

² Ідеї, про які йдеться, після Лютневої революції 1917 р. у Петрограді знайшли відображення у документах Центральної Ради, особливо в її універсалах.

Конституційний процес в Україні за доби Центральної Ради

Початок реального конституційного процесу в Україні пов'язаний із поваленням самодержавства та організацією у перших числах березня 1917 р. Центральної Ради.

Продовжуючи за принципово нових умов демократичний конституційний процес, ми повинні не тільки критично ставитися до тих негативних ідейних перекручень демократичної конституційності, які мали місце за радянських часів, а й зважати на найголовніше за революційної доби — на пошук шляхів економічного, політичного, соціального і духовного звільнення, на глибокі теоретичні розробки питань узгодження соціальних, національних і конфесійних інтересів, які свого часу були сфальсифіковані, вилучені з наукового обігу, із сфери практичної політики. Тому нині слід неупереджено проаналізувати ті історичні документи, які започаткували конституційний процес в Україні після повалення самодержавства.

Підгрунття становлення української державності заклали універсали Центральної Ради, перший з яких було прийнято у червні 1917 р. Він розглядався як “статут автономії України”, здійснюваної за принципом: “Українські справи вирішують Українські Збори (Сойм), загальноросійські — Центральне Російське Правительство”. Однак ці демократичні ідеї були відхилені російським Тимчасовим урядом, і Центральна Рада звернулася до населення України із закликом встановити нове життя, обіцяла прийняти нові закони¹.

¹ Див.: Конституційні акти України. 1917—1920. — К., 1992. — С. 58—60; Винниченко В. Відродження нації. — Ч. I. — К. 1990. — С. 219—244.

Суттєве значення на той час мала і Декларація Генерального Секретаріату Центральної Ради від 27 червня 1917 р., тобто Декларація першого українського уряду. Головне її завдання полягало у трансформації моральної влади, яку мала Центральна Рада, у публічно-правову з чітким розмежуванням повноважень кожного секретарства (міністерства) щодо управління відповідними галузями народного господарства.

До певного часу, зазначалося в Декларації, головним завданням Центральної Ради було об'єднання української демократії на засадах лише національно-політичних домагань. Однак економічне й соціальне становище потребувало відповідних управлінських дій, що й було зроблено Генеральним Секретаріатом Центральної Ради.

Отже, Центральна Рада перетворювалася на законодавчий орган, а Генеральний Секретаріат — на орган центральної виконавчої влади.

Вихою у розвитку конституційного процесу стало прийняття 3 липня 1917 р. II Універсалу Центральної Ради, який можна розглядати як своєрідний договір про порозуміння між Центральною Радою і Тимчасовим урядом. Згідно з ним Центральна Рада поповнювалася представниками інших національностей, що проживали в Україні. Крім того, зазначалося, що “прямуючи до автономного ладу на Україні, Центральна Рада в згоді з національними меншостями України підготує проект законів про автономний устрій України для внесення на затвердження Учредительного зібрання”¹.

Документами, що мають суттєве значення для характеристики тогочасного конституційного процесу в Україні, є також “Основи тимчасового управління на Україні” та “Тимчасова Інструкція Генеральному

¹ Конституційні акти України. 1917—1920. — С. 61.

Секретаріатові Тимчасового Уряду на Україні”¹. В них визначалися основні питання організації структурної побудови та функціонування Генерального Секретаріату як найвищого органу управління в Україні.

Розвиток подій у другій половині 1917 р. підводив Україну до проголошення незалежності. Важливим політико-правовим передконституційним кроком на цьому шляху стало прийняття Центральною Радою 20 листопада 1917 р. III Універсалу, який проголошував побудову відносин із Росією не на автономних, а на федеративних засадах. У цьому документі: 1) сповіщалося, що “однині Україна стає Українською Народною Республікою”; 2) встановлювалося, що Центральна Рада та її Генеральний Секретаріат стануть тією силою і владою, які будуть охороняти права і революцію “не тільки нашої землі, але і всієї Росії”; 3) визначалося, які саме землі складають територію України; 4) затверджувалися загальновизнані демократичні права людини і громадянина, окреслювалися шляхи розвитку місцевого самоврядування, а також національно-персональної автономії великоруського, єврейського, польського та інших народів, що проживали в Україні; 5) наголошувалося на тому, що остаточні форми державного устрою будуть визначені “на Українських і Всеросійських Установчих Зборах”².

Отже, в III Універсалі порушувалися дуже важливі конституційні питання, що було значним кроком на шляху до прийняття демократичної конституції України. Причому Центральна Рада та уряд робили все можливе, аби мирним шляхом, через порозуміння визначити майбутній державний устрій України, не порушуючи за існуючих умов питання щодо її цілковитої незалежності. Однак навіть з питання федералізації території колишньої Російської імперії не вдалося

¹ Див. Конституційні акти України. 1917—1920. — С. 63—66.

² Див.: Там само. — С. 67—69.

дійти згоди ні з Тимчасовим урядом, ні з більшовицькою владою, яка відхилила всі демократичні пропозиції України і розпочала проти Центральної Ради військові дії. За цих умов 9 січня 1918 р. і було прийнято IV Універсал, який проголошував, що “однині Українська Народна Республіка стає самостійною і від нікого незалежною, вільною, суверенною державою українського народу”¹.

IV Універсал проголошував низку інших важливих положень щодо державного устрою України, у тому числі: 1) якнайшвидше встановлення миру з петроградським урядом народних комісарів; 2) встановлення Українськими Установчими Зборами справжньої влади народу; 3) після повернення додому вояків проведення Центральною Радою переобрання місцевих рад і міських дум, щоб всі змогли брати участь у їхній праці; 4) передачу трудовому народові землі без викупу; 5) запровадження державно-народного контролю над усіма банками; 6) розгортання рішучої боротьби проти всіх контрреволюційних сил².

Як бачимо, усі зазначені положення мали демократичне спрямування й у подальшому знайшли відображення у Конституції Української Народної Республіки 1918 р., яка мала підзаголовок “Статут про державний устрій, права і вільності УНР”.

Наведене вище свідчить, як поступово, віддаючи перевагу мирним засобам розвитку держави, Центральна Рада намагалася встановити в Україні справді демократичний устрій. Саме це засвідчує Конституція УНР 1918 р., яка, однак, так і не набула чинності, бо у день її прийняття до Києва увійшли німці. Почалася німецька окупація під кольорами українського гетьманату П. Скоропадського.

¹ Конституційні акти України. 1917—1920. — С. 70.

² Див.: Там само. — С. 70—72.

Основні положення Конституції УНР 1918 р.

Насамперед слід зазначити, що вже сама структура Конституції УНР 1918 р. відповідала тим конституційним стандартам, які нині визнані міжнародною юридичною спільнотою. Її перший розділ містив принципи загальні настанови: суверенітет держави; народний суверенітет як основне джерело державної влади; неподільність території України; розвиток місцевого самоврядування на рівні земель, волостей і громадян; надання націям України права на впорядкування своїх культурних прав у національних межах.

Другий розділ Конституції також відповідав нинішнім конституційним стандартам. Він торкався питань, пов'язаних із правами громадян України. Виключалася можливість подвійного громадянства, урівнювалися у правах та обов'язках чоловіки і жінки, усі громадяни. Конституція проголошувала принцип розподілу влади, за яким передбачалося створення Всенародних Зборів (законодавча влада), Ради Народних Міністрів (виконавча влада), Генерального Суду УНР, і встановлювала порядок їх організації та діяльності.

Варто докладніше зупинитися, зважаючи на її унікальність, на сьомій главі Конституції УНР 1918 р. щодо організації національних союзів, які об'єднували б представників тієї або іншої національності. Органи кожного національного союзу розглядалися як державні. Найвищим представницьким органом були Національні Збори. Національні союзи, у межах своєї компетенції, мали право видавати закони, які поширювалися на кожного з їх членів. Усі суперечки щодо компетенції між національним союзом з одного боку, і державними органами та органами місцевого самоврядування з дру-

гого, повинні були вирішуватися адміністративними судами.

Згідно з Конституцією великоруська, єврейська та польська нації мали право на організацію своїх національних союзів. Що ж до білоруської, чеської, молдавської, німецької, татарської, грецької та болгарської націй, то їх представники повинні були подавати до Генерального Суду заяву про таке об'єднання, підписану не менш як 10 тис. громадян УНР відповідної національності¹.

Прийняття Конституції УНР 1918 р. завершило черговий етап розвитку конституційного процесу в Україні, найважливішим здобутком якого був його демократичний вплив на розвиток державності. Проявом негативних чинників став фактичний заколот імущих класів, фабрикантів, великих землевласників, вищого чиновництва за підтримки німецьких окупантів, за чєю допомогою і було ліквідовано Центральну Радуту утворено консервативний український уряд — гетьманат².

Конституційні акти періоду гетьманату і Директорії

За гетьманату особливого значення набула "Грамота до всього українського народу" від 29 квітня 1918 р., яка відновлювала старі порядки, скасовувала усі акти, прийняті Центральною Радою, у тому числі й Конституцію, визначала право приватної власності як фундамент культури і цивілізації, проголошувала повну свободу торгу і широкий простір для приватного підприємництва та ініціативи. Того ж дня було прийнято установчий правовий акт під назвою "Закони про

¹ Див.: Конституційні акти України. 1917—1920. — С. 78—79.

² Див.: *Субтельний О.* Україна: історія. — К., 1993. — С. 437—438.

тимчасовий державний устрій України”, яким врегульовувалися питання “про гетьманську владу”, “про віру”, встановлювалися “права і обов’язки українських козаків і громадян”. У спеціальному розділі наголошувалося на особливому правовому статусі цього акта. Йшлося також “про Раду Міністрів і проміністрів”, “про фінансову Раду”, “про Генеральний Суд”. Отже, цей документ мав ознаки конституційного акта, бо порушував найпринциповіші питання організації Української гетьманської держави.

За цим Законом уся повнота державної влади зосереджувалася в руках гетьмана: він затверджував закони, які розроблялися у міністерствах і потрапляли до нього через Раду Міністрів; був наділений верховною владою щодо управління державою; призначав голову і членів Ради Міністрів; був “Верховним Воеводою Української Армії і Флоту”; мав право помилування засуджених¹. Силу конституційного закону мав й ухвалений Радою Міністрів та затверджений П. Скоропадським “Тимчасовий закон про верховне управління державою на випадок смерті, тяжкої хвороби і перебування поза межами ясновельможного пана Гетьмана всієї України”. За обумовлених обставин верховне управління державою переходило до трьох її верховних правителів, одного з яких заздалегідь визначав сам гетьман, другого обирав Державний Сенат, а третього — Рада Міністрів².

Внутрішню соціальну природу гетьманату і наведених вище його документів дуже влучно й іронічно охарактеризував В. Винниченко. Він писав про цю добу, як “про понуру німецько-генеральську оперетку”, а директиви цієї “оперетки” називав “німецько-поміщицько-офіцерськими літературними творами”³.

¹ Див.: Конституційні акти України. 1917—1920. — С. 82—86.

² Див.: Там само. — С. 87—89.

³ Винниченко В. Відродження нації. — Ч. III. — К., 1990. — С. 15—24.

Однак, якими б не були акти гетьманату, вони увійшли в історію проявом одного з періодів конституційного процесу в Україні. Щоправда, не можна обминути увагою той факт, що гетьманський маніфест до народу був написаний російською мовою, а вже згодом перекладений українською.

Боротьба національно-патріотичних сил в Україні проти запровадженого в ній правління, а також революція у Німеччині у листопаді 1918 р. зумовили падіння гетьманату. 15 листопада було розповсюджено відозву до населення, якою офіційно скасовувався гетьманат і встановлювався інститут Директорії у складі п'яти членів на чолі з В. Винниченком. Фактично, за обставин, що склалися, провідна роль у Директорії належала С. Петлюрі¹, який згодом став її головою.

Серед правових актів Директорії, що мали конституційне значення, варто назвати Декларацію Української директорії від 26 грудня 1918 р.², Закон про тимчасове верховне управління та порядок законодавства в Українській Народній Республіці³ та Закон про Державну Народну Раду Української Народної Республіки⁴. За часів Директорії було розроблено розгорнутий проект Конституції УНР під назвою "Основний державний закон Української Народної Республіки", який підготувала Урядова комісія з вироблення Конституції Української держави⁵.

Про масштаби роботи над проектом Конституції УНР свідчить велика кількість підготовчих матеріалів до її глав та окремих положень.

¹ Див.: *Винниченко В.* Відродження нації. — Ч. III. — С. 123—127, 136—137, 162—167.

² Див.: Конституційні акти України. 1917—1920. — С. 100—104.

³ Див.: Там само. — С. 114—116.

⁴ Див. Там само. — С. 117—122.

⁵ Див.: Там само. — С. 126—148; *Слюсаренко А.Г., Томенко М.В.* Історія української Конституції. — С. 95—118.

Серед них насамперед необхідно виокремити передмову до проекту, підготовлену професором міжнародного права Київського університету О. Ейхельманом. Крім того, він підготував повний проект Конституції УНР — досить конкретний, що ґрунтувався на федеральній формі державного устрою України¹.

На розгляд Урядової комісії з вироблення Конституції УНР було подано три проекти: Центральної Ради, Всеукраїнської Національної Ради та О. Ейхельмана. За основу прийняли проект Конституції, розроблений Всеукраїнською Національною Радою².

Згідно з цим проектом, значно розширеним і допрацьованим, Україна визнавалася унітарною державою з поділом на землі. Проголошувався принцип поділу державної влади на законодавчу (Державна Рада), виконавчу (Голова держави і Рада Міністрів), владу “в справах справедливості” (незалежні суди). Державною мовою визнавалася українська. Вказувалося, що відносини держави з православною церквою будуть визначені окремим законодавчим актом. Проект Конституції мав досить узгоджену структуру. Послідовність його глав була такою: 1. “Українська держава”; 2. “Православна церква”; 3. “Права та обов’язки громадян”; 4. “Державна Рада і Державний Сойм”; 5. “Голова держави”; 6. “Правительство”; 7. “Самоврядування”; 8. “Суд”; 9. “Оборона держави”; 10. “Переходові і кінцеві постанови”.

Немає потреби деталізувати зазначений конституційний проект та аналізувати підготовчі матеріали, оскільки вони опубліковані і кожен може з ними ознайомитися. Варто лише зазначити, що цей конституційний проект був досить демократичний, особливо коли згадати, що його було розроблено в умовах громадянської війни. Що ж до підготовчих матеріалів, то вони й нині не втратили наукову і практичну цінність.

¹ Див.: Конституційні акти України. 1917—1920. — С. 149—219.

² Див.: Там само. — С. 126—148.

Конституційні акти Західно-Української Народної Республіки

Характеристика розвитку конституційного процесу в Україні була б неповною без згадки про правові акти, прийняті у Західно-Українській Народній Республіці. Серед них — Статут Української Національної Ради, прийнятий у Львові 18 жовтня 1918 р., Прокламація Української Національної Ради від 19 жовтня 1918 р., Відозва Української Національної Ради від 1 листопада 1918 р., Тимчасовий Основний Закон про державну самостійність українських земель колишньої Австро-Угорської монархії, ухвалений Українською Національною Радою 13 листопада 1918 р., Закон про виділ Української Ради від 4 січня 1919 р., а також Універсал Директорії Української Народної Республіки від 22 січня 1919 р., в якому, відповідаючи на звернення Української Національної Ради Західно-Української Народної Республіки, проголошувалася “злука Західно-Української Народної Республіки з Наддніпрянською Народною Республікою в одноцільну, суверенну Народну Республіку”. Тим самим, зазначалося в Універсали, “здійснились віковічні мрії, якими жили і за які умирали кращі сини України. Однині є єдина незалежна Українська Народна Республіка”¹.

Особливої уваги вартий “Передвступний договір”, укладений 1 грудня 1918 р. у м. Фастові між Українською Народною Республікою і Західно-Українською Народною Республікою про майбутню злуку обох українських держав в одну державну одиницю².

У ньому зазначалося, що ЗУНР “заявляє цим непохитний намір злитись у найкоротшій часі в одну велику державу з Українською Народною Республікою”. Те ж

¹ Конституційні акти України. 1917—1920. — С. 107.

² Див.: Там само. — С. 108—109.

саме заявляла в цьому акті й УНР, визнаючи за ЗУНР територіальну автономію, межі якої мала визначити спільна комісія. Рішення мало бути ратифіковане відповідними органами обох держав.

Конституційний процес в Україні за радянських часів

Падіння Директорії на початку 1919 р. і створення так званого другого українського радянського уряду засвідчило початок в Україні нового етапу розвитку конституційного процесу.

Більшість норм і положень радянської Конституції України, прийнятої ВУЦВК у березні 1919 р., лише повторювали Конституцію Російської Федерації 1918 р., розвивали основи державного устрою, проголошеного на початку січня 1919 р. у Маніфесті Тимчасового робітничо-селянського уряду України.

За радянських часів у наукових працях, в яких йшлося про Конституцію УСРР 1919 р., як правило, наголошувалася лише одна її специфіка, а саме: що в ній були широко сформульовані (ст. 2) завдання диктатури пролетаріату на перспективу, особливості її розвитку, зокрема зазначалося, що диктатура пролетаріату не буде існувати завжди, після придушення експлуаторських класів потреба в її існуванні відпаде. Особливо часто на це посилялися після проголошення на ХХІІ з'їзді КПРС ідеї загальнонародної держави.

Конституція УСРР увібрала всі основні комуністичні ідеологічні штампи. Вона не ставила завдання побудови суверенної держави. Навпаки, у ст. 4 зазначалося, що УСРР "заявляє про свою повну солідарність з існуючими радянськими республіками і про своє рішення вступити з ними у найтісніше політичне об'єднання для спільної боротьби за торжество світової комуністичної революції".

На дотримання радянських традицій правам і свободам людини (йшлося лише про трудящих, а точніше, про працюючий та експлуатований народ) відводилося у Конституції передостаннє місце. На перший же план було висунуто питання організації центральної влади, а також радянської влади на місцях. Закріплювалася повнота влади Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, проголошувалися інші відомі більшовицькі гасла.

Створення у 1922 р. СРСР і прийняття у 1924 р. Конституції СРСР зумовило необхідність внесення змін до Конституції УСРР 1919 р., здебільшого пов'язаних із розподілом компетенції.

Відомо, що з цих питань у ході конституційного процесу виникло багато розбіжностей між прихильниками “націонал-більшовизму” (Х. Раковський, М. Скрипник), яких звинувачували у “конфедералізмі”, та сталінської “автономізації”, яку в Україні підтримували Д. Мануїльський і деякі інші політичні діячі¹. Перевагу було віддано ідеї федералізації, яка хоч і не гарантувала Україні, як суб'єкту радянської федерації, по-справжньому самостійного правового статусу, все ж сприяла закріпленню її державного статусу.

Водночас слід зазначити: поступово, у процесі “загвинчування гайок” у політиці щодо республік, союзні органи перебирали на себе все більше повноважень, вдаючись як до випробованих практикою заходів, так і до поширення “відомчого законодавства”.

У грудні 1936 р., тобто у самий розпал сталінських репресій, було прийнято нову Конституцію СРСР, одразу ж охарактеризовану як найдемократичнішу в світі. Насправді ж вона була покликана замаскувати той “великий терор”, який Й. Сталін та його підручні

¹ Див.: *Савва М.* Про еволюцію поглядів Х. Раковського на національне питання // Політичні читання. — 1992. — № 2. — С. 216—236.

здійснювали в Радянському Союзі і від якого Україна потерпала, мабуть, більше, ніж інші регіони. Недарма М. Хрущов, який саме очолив КП(б)У, з гордістю заявив, що вона “була вичищена до блиску”.

Конституція 1936 р. фактично перетворила СРСР на унітарну державу, де майже всі значні державні повноваження були зосереджені в руках союзних органів.

Й. Сталін — великий майстер політичних містифікацій. І Конституція Радянського Союзу 1936 р. являла собою, мабуть, чи не найкращу з них. У ній навіть закріплювалося положення щодо права кожної союзної республіки вільного виходу з Союзу РСР, хоча фактично це було неможливо.

Конституція Української РСР, прийнята в 1937 р. на основі Конституції СРСР, повністю повторювала її основні положення. Відмінність полягала лише в максимальному звуженні повноважень республіканських органів, зведенні до мінімуму кількості республіканських наркоматів, які теоретично повинні були вирішувати питання управління саме на республіканському рівні. Що ж до державних органів управління, які мали союзно-республіканський статус, то їх роль зводилася до передаточної інстанції.

У повоєнний час питання необхідності прийняття нової Конституції Радянського Союзу, а отже, й союзних республік поставало неодноразово ще з часів М. Хрущова. Що ж до України, то воно виникло лише у 1976 р., коли почалося інтенсивне опрацювання проекту союзної Конституції.

Необхідність прийняття нових союзної та республіканських конституцій була соціально обумовлена. Ліквідація культу особи Й. Сталіна, певне розширення наприкінці 50-х років повноважень союзних республік, визнання того, що Радянський Союз із держави диктатури пролетаріату перетворився на загальнонародну державу, деякі кроки, пов'язані з розбудовою

демократичних інститутів, виникнення опозиційних рухів, учасники яких заплямовувалися офіційною пресою як дисиденти, — все це вимагало здійснення якихось прогресивних кроків. І хоч після усунення М. Хрущова від керівництва державою у 1964 р. мали місце спроби повернення до старого, відкрито цього вже не можна було зробити. Навпаки, треба було йти шляхом демократичного розвитку країни, водночас гальмуючи процес в інтересах правлячої номенклатури.

За таких умов і почався новий етап розвитку конституційного процесу в Україні. Його повністю було зорієнтовано на норми та положення Конституції СРСР 1977 р.

Слід зазначити, що спочатку робота над проектом Конституції України ґрунтувалася на досить демократичних засадах. Було створено конституційну комісію на чолі з першим секретарем Компартії України В. Щербицьким та організовано спеціальну робочу групу, до складу якої увійшли фахівці-державознавці. Робоча група інтенсивно працювала, на її засіданнях жваво обговорювалися принципові й поточні питання, пов'язані з підготовкою проекту Конституції, хоч усі розуміли, що жодній із союзних республік не вдасться закласти у проект своєї конституції щось специфічно національне, особливе, властиве саме цій республіці.

Цікаво, що підготовлений робочою групою проект Конституції обговорювався навіть на засіданні конституційної комісії. Із урахуванням кількох зауважень його було прийнято. Однак на цьому все й скінчилося. Через певний час представників України, як й інших союзних республік, викликали до Москви, де вони одержали відповідні матеріали до своїх конституцій. Вже це свідчило, чим насправді був суверенітет республік.

Проте не можна заперечувати того факту, що Конституція УРСР закріпила низку демократичних інституцій у межах, визначених правлячим режимом:

Україна проголошувалася народною державою, заснованою на принципах народовладдя і верховенства Конституції та чинних законів; декларувалося, що трудові колективи є важливими суб'єктами політичного життя країни; що основним напрямом розвитку політичної системи суспільства є подальше розгортання демократії; багато уваги було приділено проголошенню правонамірів. Однак, як показало життя, усі демократичні положення цієї Конституції здебільшого мали формальний характер. Зберігалось ж і зміцнювалось фактичне панування комуністичної партії, яка проголошувалася провідною політичною силою суспільства.

Роки, що минули, показали, що Конституція України 1978 р. не зумовила принципових змін у державному і суспільному житті республіки. Однак, прийняття її певним чином сприяло прояву загальної тенденції до демократизації суспільного життя, що врешті-решт зумовило зростання політичної активності народу України у прагненні до незалежності, до побудови справді демократичної, правової, соціальної держави.

І лише за умов такої історичної перемоги, як здобуття суверенітету, стала можливою організація посправжньому демократичного процесу прийняття нової Конституції України — Конституції суверенної держави, орієнтованої на національні цілі та інтереси, на право народу України самому творити свою державу, дотримуючись загальноновизнаних принципів і норм демократичного співжиття. На цих засадах і почався з 16 липня 1990 р. — Дня проголошення Декларації про державний суверенітет України — новий етап розвитку конституційного процесу в Україні, віхами якого стали Акт проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 р. і його схвалення 1 грудня 1991 р. всенародним голосуванням.

Підготовка і прийняття нової Конституції України

Конституційний процес в Україні після здобуття нею незалежності пройшов такі етапи:

1) підготовка кількох проектів Конституції, які відображали позиції різних політичних партій та угруповань;

2) створення конституційних комісій та їх робочих груп, які за період з 1991 по 1996 р. підготували і розглянули кілька проектів Конституції;

3) винесення одного з проектів на всенародне обговорення, яке тривало кілька місяців; аналіз результатів обговорення і внесення відповідних змін до тексту проекту Конституції;

4) активізація роботи над проектом Конституції після обрання Верховної Ради нового скликання і Президента України у 1994 р.;

5) укладення у червні 1995 р. між Верховною Радою і Президентом України Конституційного договору;

6) підготовка нового проекту Конституції;

7) прийняття Конституції України Верховною Радою України 28 червня 1996 р.

Постає питання, чому Конституція України розроблялася майже шість років? Відповідь очевидна — через протистояння політичних сил. Ми ще тільки вчимося демократії, звикаємо до того, що демократія — це насамперед порозуміння.

На Заході, де багато хто з теоретиків права і нині керується постулатом про договірне походження держави, не тільки конституція, а й сама демократія розглядається як “справедливе порозуміння”, “терпимий компроміс”, пропагується “конвенціоналістська теорія закону” тощо.

У демократичних країнах особливе значення надається реальності конституції, її відповідності житте-

вим умовам. Щоб забезпечити цю реальність, зарубіжна конституційна практика поєднує належну повагу до конституції з можливістю її пристосування до умов сьогодення. Як зазначають американські автори, парадокс полягає у тому, що обумовлена незмінюваність протягом майже двох століть Конституції США, її формальна стабільність на практиці пов'язана саме із зміненням її шляхом судового тлумачення, видання законодавчих актів Конгресу, політичної практики.

Слід зазначити, що завдяки договору порозуміння можна вирішувати різні питання державного будівництва, нагальні проблеми суспільного життя. Крім того, не обов'язково, щоб він використовувався винятково для розв'язання питань державного рівня. Договірний процес може мати місце й щодо інших, менш значущих, питань практичної політики (наприклад, угоди між різними парламентськими фракціями, іншими політичними угрупованнями, громадськими структурами). Головне, від моменту виникнення суперечностей орієнтуватися саме на узгодженість, порозуміння, а не на конфронтацію, насильство тощо.

Щодо цього доречно навести висловлювання Л. Харца — одного з відомих дослідників історії Сполучених Штатів Америки. Він зазначає, що протягом усієї американської історії брало гору своєрідне ліберальне однодумство, різні соціальні верстви “могли розходитися і розходилися між собою з тих чи інших, іноді з багатьох питань, але ж всі вони, свідомо чи несвідомо, зоставалися у щасливому полоні великого лібералізму”¹.

Ліберальні ідеї об'єднують багато політичних та економічних наукових напрямів. Одночасно кожна ліберальна концепція містить незмінні відправні положення, що об'єднують теоретичні думки і практичний досвід. До них належать: особиста свобода людини; її

¹ Харц Л. Либеральная традиция в Америке. — М., 1993. — С. 6.

право на приватну власність, якою вона, не зачіпаючи соціальних інтересів суспільства, може розпоряджатися; культ конституції і глибока повага до судової влади; високий рівень розвитку правосвідомості. Є чимало інших ознак лібералізму, оскільки він має доволі проявів. Одна з найважливіших — це громадянська гідність людини. Проте всі вказані особливості не виникають самі по собі. Їх треба розвивати, спираючись на національні традиції, історію і культуру.

Безперечно, нині значний інтерес для нашого суспільства становить питання співвідношення демократичного політичного режиму з силою та авторитетом державної влади. Поширеною є думка, що демократичне суспільство — це суспільство зі слабкою державною владою. Однак це не так. Ще один із класиків-політологів минулого століття — А. Токвіль писав, що почуття людей у демократичних суспільствах відповідають їхнім ідеям про концентрацію влади, а також “про деякі закономірності та випадкові причини, які ведуть демократичні народи до централізації влади або протистоять цьому”¹.

Для нас ці питання — не тільки теорія, а й практика побудови демократичної правової держави, яка зумовлює потребу в сильній, рішучій і водночас ефективній державній владі, що й передбачено Конституцією України 1996 р.

Питання для засвоєння теми

- ◆ *Що означає поняття “конституційний процес”?*
- ◆ *Охарактеризуйте історичні передумови розвитку конституційного процесу в Україні.*

¹ Токвіль А. Демократія в Америці. — М., 1994. — С. 484—485.

- ◆ *Дайте характеристику особливостей конституційного процесу в Україні до доби Центральної Ради.*
- ◆ *Учому полягає історичне значення універсалів Центральної Ради?*
- ◆ *Назвіть основні ознаки Конституції УНР 1918 р.*
- ◆ *Дайте характеристику основних конституційних актів періоду гетьманату і Директорії.*
- ◆ *Охарактеризуйте основні конституційні акти Західно-Української Народної Республіки.*
- ◆ *Дайте характеристику основних етапів конституційного процесу в Україні за радянських часів.*
- ◆ *Визначте основні етапи підготовки і прийняття Конституції України 1996 р.*

Тема 4

Характеристика загальних засад конституційного ладу України

Перший розділ Конституції України називається “Загальні засади” і складається з 20 статей. У ньому закріплено основні принципи конституційного ладу нашої держави, які є вихідною точкою конституційного регулювання найважливіших суспільних відносин.

Конституційні ознаки Української держави

Стаття 1 Конституції проголошує Україну *суверенною і незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою.*

Суверенність і незалежність держави означають, що її влада є верховною, повною, самостійною і неподільною у відносинах, які мають місце в межах кордонів цієї держави, а також її незалежність і рівноправність у взаємовідносинах з іншими державами. Такі підвалини забезпечують у державі повноту законодавчої, виконавчої і судової влади, а також непідпорядкування та непідзвітність цієї держави іноземним державам у міжнародних відносинах. Отже, суверенітет і незалежність забезпечують державі можливість підпорядковувати свою діяльність виключно її потребам та інтересам, самостійно вирішувати внутрішні та зовнішні справи. Відсутність або навіть обмеження суверенітету і

незалежності фактично перетворює державу на колонію або навіть на провінцію іншої держави.

Демократизм в Україні передбачає створення найсприятливіших умов для широкої та реальної участі громадян в управлінні справами держави і суспільства, забезпечення багатоманітності політичного та культурного життя тощо.

Говорячи про Україну як соціальну державу, треба виходити з її орієнтації на здійснення широкомасштабної та ефективної соціальної політики, яка діставала б вияв у реальному забезпеченні прав людини і громадянина, створенні доступних систем освіти, охорони здоров'я і соціального захисту, належній підтримці малозабезпечених верств населення тощо.

Правова держава — це держава, в якій панує право, де діяльність держави, її органів і посадових осіб здійснюється на основі й у межах, визначених правом, де не тільки особа відповідає за свої дії перед державою, а й держава несе реальну відповідальність перед особою за свою діяльність та її наслідки.

Необхідно визнати, що на сьогодні наша держава ще не повністю відповідає соціальному призначенню, зафіксованому в ст. 1 Конституції. Про Україну ще рано говорити як про соціальну і правову державу. Однак проголошення цих положень Основним Законом орієнтує діяльність держави і суспільства на втілення їх у життя.

Стаття 2 Конституції проголошує Україну *унітарною державою*, тобто державою, в межах якої немає інших утворень, що мають ознаки суверенітету і право самостійно вступати у відносини з іншими державами, а також право виходу зі складу України. Спроби як внутрішніх, так і зовнішніх сил вивести будь-яку частину території України з-під її суверенітету мають розцінюватися як замах на цілісність і недоторканність нашої держави.

Теорія держави і права та світова державно-правова практика розрізняють дві основні форми правління, тобто два способи організації найвищих державних органів і порядку їх утворення. Такими формами є:

монархія, в якій найвища влада належить одній особі — монарху (імператору, царю, королю тощо), котрий або успадковує цю владу або обирається довічно;

республіка, де найвищу владу здійснює обраний населенням на певний строк колегіальний орган (парламент, національні або народні збори тощо).

В Україні встановлено республіканську форму правління (ч. 1 ст. 5 Конституції). Тому носієм суверенітету та єдиним джерелом влади визнається лише народ. Свою владу він може здійснювати по-різному:

безпосередньо, коли сам виражає свою волю у передбачених Конституцією і законами процесуальних формах (на загальнодержавному рівні це може відбуватися у формі виборів або референдумів);

через своїх представників, яких народ обирає до органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

Важливою гарантією повновладдя народу є конституційно закріплене виключно за ним право визначати і змінювати в Україні конституційний лад. Це означає, що лише з волі народу, виявленої під час проведення всеукраїнського референдуму, можлива зміна орієнтирів суспільного розвитку, спрямованості, вихідних принципів організації та функціонування механізму держави тощо. Будь-які спроби держави, її органів чи посадових осіб вирішити такі питання без врахування чітко і у передбаченій законом формі вираженої волі народу або всупереч їй визнаються Конституцією як абсолютно недопустима узурпація державної влади, тобто протизаконне привласнення невід'ємного права народу вирішувати самому власну долю і визначати шляхи розвитку своєї держави.

Державні символи України

Державні символи і столиця є невід'ємними атрибутами будь-якої суверенної держави.

Державні символи — це встановлені конституцією або спеціальними законами особливі розпізнавальні знаки конкретної держави, які уособлюють її суверенітет, а в деяких випадках сповнені і певного історичного або ідеологічного змісту. Конституція України встановлює такі символи нашої держави: Державний Прапор, Державний Герб, який встановлюється з урахуванням малого Державного Герба України та герба Війська Запорізького, і Державний Гімн. Наведено їх загальні описи. Деталізований опис державних символів України та порядок їх використання буде встановлено спеціальним законом, який має бути прийнятий у порядку, передбаченому для внесення змін до Конституції України, тобто не простою, а кваліфікованою (не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради) більшістю народних депутатів. Це свідчить про важливість значення, що його надається за сучасних умов в Україні державній символіці.

У деяких країнах є й інші державні символи — державні кольори, державна печатка, державний девіз. *Девіз держави* — це короткий вислів, у якому дістають вияв її найвищі цінності. Наприклад, девіз ФРН — “Єдність, закон і свобода”, Великої Британії — “Бог і право особи”. У більшості випадків девіз держави розміщується на її гербі. Але він може бути зафіксований і безпосередньо у конституції. Наприклад, у ст. 2 Конституції Франції зазначено: “Девіз Республіки — Свобода. Рівність. Братерство”.

Столицею України, тобто її адміністративно-політичним центром і місцем перебування загальнодержавних законодавчих, виконавчих і судових органів, є місто Київ.

Принцип поділу влади

Відповідно до ст. 6 Конституції державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на *законодавчу, виконавчу та судову*. Реалізація цього принципу покликана запобігти концентрації всієї державної влади в руках однієї особи або одного органу, що, як свідчить історичний досвід, призводить до свавілля у керівництві державою і суспільством.

Треба зазначити, що необхідною умовою ефективного втілення цього принципу в практику організації та діяльності державного апарату є створення системи взаємних стримань і противаг між органами, які належать до різних гілок влади. Інакше кажучи, для запобігання ситуації, за якої одна з гілок влади може одержати якісь переваги перед іншими, необхідно, щоб усі гілки влади мали чітко визначену компетенцію і можливості запобігання спробам окремих гілок влади виконувати невласливі їм функції.

Говорячи про конституційне визнання і гарантування *місцевого самоврядування* (ст. 7), треба усвідомлювати, що йдеться про право місцевих територіальних громад (жителів села, селища, міста), а також обраних ними відповідних рад самостійно і незалежно від органів держави, але у порядку й у межах, передбачених чинним законодавством, вирішувати питання місцевого значення. Отже, органи місцевого самоврядування — це не частина системи органів держави, а форма залучення громадян до управління, один із проявів демократії на місцевому рівні.

Основи функціонування органів держави

Конституція України (ч. 2 ст. 6) встановлює, що органи законодавчої, виконавчої та судової влади можуть здійснювати свої повноваження виключно на підставі, в межах та у спосіб, передбачені Конституцією та законами України. Це означає, що органи держави:

а) можуть вирішувати лише ті питання, які Конституцією і законами прямо віднесені до їхньої компетенції;

б) не можуть перевищувати повноважень, якими вони наділені Конституцією та поточним законодавством України;

в) можуть і повинні здійснювати свої повноваження у повній відповідності з процедурою, встановленою Конституцією або поточними законами для вирішення конкретних питань.

Ці положення поширюються й на органи місцевого самоврядування і мають запобігти свавіллю в діяльності як органів державної влади, так і органів місцевого самоврядування.

Основи правової системи України

У статтях 8, 9 і 19 Конституції України закріплено такі основні принципи побудови та функціонування національної правової системи:

1) *верховенство права*. Воно передбачає неухильне дотримання правових принципів незалежно від міркувань щодо їх політичної доцільності, своєчасності, справедливості тощо. Закріплення того чи іншого положення в нормативно-правових актах — це свідчення його безумовної доцільності, своєчасності та справедливості;

2) *найвища юридична сила Конституції*. Згідно з цим принципом закони та інші нормативно-правові акти повинні прийматися на основі Конституції і відповідати їй. У противному разі прийняті акти мають визнаватися недійсними і не підлягають виконанню;

3) *визнання положень Конституції нормами прямої дії*. Цим зумовлено, що конституційні приписи впливають на суспільні відносини безпосередньо. Неприпустимо зволікати з їх виконанням, посилаючись на відсутність якихось додаткових (роз'яснювальних, процесуальних тощо) актів. Статтею 8 Конституції гарантується судовий захист конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції;

4) *непримусимість невідповідності міжнародних договорів положенням Конституції України*. Згідно зі ст. 9 приєднання нашої держави до тієї чи іншої міжнародної угоди можливе лише після внесення відповідних змін до тексту її Основного Закону;

5) *визнання міжнародних договорів після їх ратифікації частиною законодавства України*. Цей принцип передбачає забезпечення реалізації положень таких міжнародних угод відповідними правовими, організаційними та іншими засобами нарівні з приписами законів, прийнятих Верховною Радою України;

6) *недопустимість примусу робити те, що не передбачено законодавством*. Слід мати на увазі, що тут йдеться не тільки про примусове вчинення якихось протиправних дій, а й про будь-які дії взагалі. Отже, недопустимо примушувати вчиняти дії, які не заборонені законом і спрямовані на досягнення якихось позитивних результатів, якщо закон прямо не вимагає їх вчинення. З урахуванням цього, наприклад, антиконституційною і протизаконною буде вимога робити благодійні пожертвування, вступати до громадських об'єднань тощо;

7) *функціонування органів державної влади та органів місцевого самоврядування лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та*

законами України. Це означає, що зазначені суб'єкти: можуть вирішувати лише ті питання, які Конституцією і законом прямо віднесені до їх компетенції; не вправі перевищувати повноважень, наданих їм Конституцією і законом; можуть і повинні здійснювати свої повноваження у повній відповідності до процедури, встановленої Конституцією чи законом для вирішення конкретних питань. Ці положення мають на меті не допустити свавілля в діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

Основи національного розвитку та національних відносин

Норми, які містяться у статтях 10, 11, 12 Конституції України, покликані врегулювати основи національного розвитку та міжнаціональних відносин в Україні. Перш за все, вони спрямовують державну діяльність на сприяння консолідації та розвитку не тільки української нації, її історичної свідомості та культури, а й розвитку культурної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України. Крім цього, Конституція зобов'язує дбати про задоволення національно-культурних і мовних потреб українців, які проживають за межами України.

Закріплюючи державний статус української мови, Конституція гарантує вільний розвиток, використання і захист російської та інших мов національних меншин, що проживають в Україні, орієнтує державу на сприяння вивченню мов міжнародного спілкування.

Слід зазначити, що вказані конституційні положення ґрунтуються на положеннях відповідних міжнародно-правових актів і деталізуються в актах національного законодавства, наприклад, у Законі України "Про мови в Україні" від 28 жовтня 1989 р.

Основи економічних відносин в Україні

Основні засади економічних відносин в Україні закріплено у статтях 13, 14, 16 Конституції. Саме ними визначено об'єкти, які є власністю українського народу, від імені якого права власника щодо цих об'єктів здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування. До таких об'єктів належать земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси.

Водночас землю проголошено основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави. Однак за умов і в межах, передбачених законодавством, вона може передаватися у приватну чи колективну власність.

Конституцією гарантовано забезпечення державою екологічної безпеки і рівноваги, вжиття всіх необхідних заходів до подолання наслідків Чорнобильської катастрофи.

Для глибшого розуміння змісту і спрямування останніх положень доцільно ознайомитися із відповідними нормативними актами, наприклад, із Законом України "Про правовий режим території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи" від 27 лютого 1991 р. та Законом України "Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи" від 28 лютого 1991 р. (в редакції від 19 грудня 1991 р.).

Політична, економічна та ідеологічна багатоманітність

Стаття 15 Конституції України гарантує побудову суспільного життя на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності.

Політична багатоманітність означає, насамперед, реальну можливість створення і діяльності різних об'єднань громадян (партій, рухів, конгресів тощо), головною метою яких є участь у виробленні державної політики, формуванні та функціонуванні органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

Економічна багатоманітність передбачає можливість рівноправного існування різних форм власності і господарювання, їх однакову підтримку з боку держави.

Ідеологічну багатоманітність треба розуміти як реальне право різних суб'єктів (окремих осіб та їх об'єднань) безперешкодно формулювати, досліджувати, пропагувати та втілювати у практику суспільних відносин ідеї, теорії, погляди щодо різних аспектів життя держави, суспільства, цивілізації в цілому.

Гарантією забезпечення цієї багатоманітності є заборона визнання державою будь-якої ідеології як обов'язкової. Держава під час формування і функціонування своїх структур, визначення найближчих і перспективних цілей свого розвитку не може не дотримувати певних ідеологічних, політичних та інших концепцій. Однак ці концепції не повинні офіційно проголошуватися пріоритетними і обов'язковими для вивчення, сповідування і пропагування під загрозою застосування тих чи інших санкцій. Кожен громадянин, кожне об'єднання свідомо і добровільно обирають ті ідеологічні настанови, які вони вважають правильними. Тому забороняється цензура, тобто обмежувальні заходи щодо здійснення свободи друку.

Держава гарантує свободу політичної діяльності, яка не заборонена Конституцією і законами України. Прикладом такої заборони можуть бути положення, що містяться у ст. 4 Закону України "Про об'єднання громадян" від 16 червня 1992 р. У ній зазначено, що не підлягають легалізації (а діяльність нелегалізованих об'єднань громадян забороняється у судовому порядку) об'єднання, метою яких є зміна шляхом насильства

конституційного ладу і в будь-якій протизаконній формі територіальної цілісності держави; підрив безпеки держави у формі ведення діяльності на користь іноземних держав; пропаганда війни, насильства чи жорстокості, фашизму і неофашизму тощо.

Основи національної безпеки та зовнішньополітичної діяльності

У першому розділі Конституції України закріплено засади національної безпеки і зовнішньополітичної діяльності нашої держави.

Під *національною безпекою* розуміється стан захищеності життєво важливих інтересів особи, держави і суспільства від існуючих і можливих внутрішніх і зовнішніх загроз в усіх сферах суспільних відносин. Із метою забезпечення належного рівня захищеності цих інтересів у ст. 17 Конституції визначено вихідні положення захисту суверенітету і територіальної цілісності, економічної та інформаційної безпеки України.

Заборонено створення і функціонування на території України будь-яких збройних формувань, не передбачених законом. Це означає недопустимість створення з будь-якої причини озброєних формувань приватними особами, громадськими об'єднаннями, у тому числі й політичними партіями, тощо.

Стаття 18 Конституції закріплює спрямування зовнішньополітичної діяльності України на забезпечення національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з іншими країнами за загально визнаними принципами і нормами міжнародного права. Ці норми і принципи закладено у деяких міжнародно-правових актах, серед яких слід виокремити Статут Організації Об'єднаних Націй і Декларацію про принципи міжнародного права.

Питання для засвоєння теми

- ◆ *Які ознаки Української держави закріплено в Конституції України?*
- ◆ *Які державні символи встановлює Конституція України?*
- ◆ *Учому полягає принцип поділу влади?*
- ◆ *Що означає політична, економічна та ідеологічна багатоманітність? Як вона забезпечується Конституцією України?*
- ◆ *Учому полягає принцип верховенства права?*
- ◆ *Як співвідносяться з чинним законодавством України укладені нею міжнародні договори?*
- ◆ *Що означає теза “норми Конституції України – це норми прямої дії”?*
- ◆ *Що означає поняття “державна мова”?*

Тема 5

Права, свободи та обов'язки людини і громадянина

Поняття “права і свободи людини і громадянина”

Питання прав і свобод людини і громадянина на сьогодні є найважливішою проблемою внутрішньої та зовнішньої політики усіх держав світової співдружності. Саме стан справ у сфері забезпечення прав і свобод особи, їх практичної реалізації є тим критерієм, за яким оцінюється рівень демократичного розвитку будь-якої держави і суспільства в цілому.

На українських теренах питання прав людини та їх захисту порушувалися ще в конституції Пилипа Орлика 1710 р. Там зазначалося: “Подібно до того, як Ясновельможному Гетьману з обов'язку його уряду належить керувати й наглядати за порядком щодо всього Війська Запорозького, так само він повинен пильно дбати про те, щоб на рядовий і простий народ не покладали надмірних тягарів, утисків і надмірних вимог, бо підштовхнуті ними (люди), залишивши свої домівки, відходять, як правило, до чужих країв шукати життя кращого, спокійного і легшого”¹.

Остаточне ж становлення прав людини і громадянина як абсолютної соціальної цінності пов'язане з поваленням феодалізму й проголошенням за доби бур-

¹ Цит. за: Стосаренко А.Г., Томенко М.В. Історія української Конституції. – С. 32.

жуазних революцій свободи людини. У Декларації незалежності США 1776 р. проголошено: "Ми вважаємо за очевидне такі істини: усі люди створені рівними і всі вони обдаровані своїм Творцем деякими невідчужуваними правами, до числа яких належать: життя, свобода і прагнення до щастя. Для забезпечення цих прав засновані серед людей уряди, що запозичують свою справедливу владу за згодою тих, ким вони керують"¹. У Декларації прав людини і громадянина, прийнятій у Франції 1789 р., визначено: "1. Люди народжуються і зостаються вільними та рівними в правах. 2. Метою кожного державного союзу становить забезпечення природних і невідчужених прав людини. Такими є свобода, власність, безпека і опір пригнобленню"².

Свобода людини — це вихідне поняття проблеми прав людини і громадянина. Розрізняють права людини *природні*, тобто пов'язані з самим її існуванням і розвитком, і *набуті*, які в основному характеризують соціально-політичний статус людини і громадянина (інститут громадянства, право на участь у вирішенні державних справ тощо). Зрозуміло, що за відсутності у людини свободи вона не може володіти і реально користатися своїми правами. Саме свобода створює умови для реального набуття прав та їх реалізації. З іншого боку, права людини закріплюють і конкретизують можливість діяти у межах, встановлених її правовим статусом.

Свободу людини визначають певні ознаки. Слід зазначити, що люди є вільними від народження, ніхто не має права порушувати їхні природні права. До того ж, у демократичному суспільстві саме держава є головним гарантом свободи людини. За своїм обсягом поняття свободи людини повно відображає принцип, закла-

¹ Хрестоматія по Всеобщей истории государства и права. — М., 1994. — С. 176.

² Хрестоматія по Всеобщей истории государства и права. — С. 206.

дений у ст. 19 Конституції України, за яким людина має право робити все, за винятком того, що прямо заборонено чинним законодавством. Свободу людини характеризує також принцип рівних правових можливостей, правового сприяння і правової охорони, який закріплюють демократичні конституції, у тому числі й Конституція України. Водночас свобода людини як об'єктивна реальність виходить за межі, врегульовані правом, маючи витoki у системі інших соціальних норм, які панують у демократичному суспільстві. Слід пам'ятати, що поняття свободи може мати неоднакове тлумачення, оскільки, з одного боку, свобода характеризує загальний стан людини, її соціальний статус, а з іншого — конкретизується у можливості вчиняти конкретні дії в межах, наданих людині мораллю та правом. Можливості такого роду, що надаються нормами чинного права, визначаються як суб'єктивні права людини.

Теорія права і правова практика розрізняють поняття “права людини” і “права громадянина”. У першому випадку мова йде про права, пов'язані з самою людською істотою, її існуванням і розвитком. Людина як суб'єкт прав і свобод тут виступає переважно як фізична особа. За Конституцією України до цього виду прав належать: *право на життя* (ст. 27), *право на повагу до гідності людини* (ст. 28), *право на свободу та особисту недоторканність* (ст. 29), *право на невтручання в особисте та сімейне життя* (ст. 32) тощо.

Що ж до прав громадянина, то вони зумовлені сферою відносин людини із суспільством, державою, їх інституціями. Основу цього виду прав становить належність людини до держави, громадянином якої вона є.

Права людини порівняно з правами громадянина пріоритетні. Адже права людини поширюються на всіх людей, які проживають у тій або іншій державі, а права громадянина — лише на тих осіб, які є громадянами певної країни. Прикладом прав громадянина, закріп-

лених Конституцією України, є *право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації* (ст. 36), *право брати участь в управлінні державними справами* (ст. 38), *право на проведення зборів, мітингів, походів, демонстрацій* (ст. 39), *право на соціальний захист* (ст. 46) тощо.

Говорячи про права людини і громадянина, слід враховувати, що таке їх розмежування не має абсолютного значення, оскільки за згодою між державами деякі громадянські права можуть бути поширені на громадян іншої держави – суб'єктів укладених між державами договорів.

Права людини у міжнародно-правовому аспекті

Міжнародне співтовариство приділяє значну увагу розвитку та забезпеченню прав людини. Ці процеси набули особливої інтенсивності після другої світової війни, чому насамперед сприяла загальна демократизація міжнародних відносин, створення Організації Об'єднаних Націй, інших демократичних міжнародних інституцій.

Демократизації процесу, пов'язаного з проголошенням і захистом прав людини, значною мірою сприяло прийняття низки міжнародних документів щодо закріплення, правової регламентації та розробки механізму міжнародного захисту прав людини у державах, які підписали відповідні міжнародні документи.

Серед найважливіших загальних документів, з якими повністю узгоджуються положення Конституції України, — Загальна декларація прав людини (1948 р.), Міжнародний договір про громадянські та політичні права (1966 р.), Міжнародний договір про економічні, соціальні та культурні права (1966 р.), Європейська конвенція про захист прав і фундаментальних свобод людини з Протоколами (1950 р.), Європейський

соціальний статут (1961 р.), Заключний акт Наради з питань безпеки та співробітництва в Європі (1975 р.), Підсумковий документ Віденської зустрічі представників держав — учасниць Наради з питань безпеки та співробітництва в Європі (1989 р.), Документ Копенгагенської наради-конференції з людського виміру НБСЕ (1990 р.) та інші документи.

Щоб мати уявлення про обсяги міжнародної діяльності, пов'язаної із захистом прав людини, досить зазначити, що на початку 90-х років у цій сфері діяли понад 60 різних міжнародних форумів, починаючи з Генеральної Асамблеї ООН і закінчуючи Засіданням експертів із прав людини та Робочою групою з примусових і недобровільних зникнень¹.

Україна як суб'єкт міжнародного права, одна із засновниць ООН проводить активну роботу, спрямовану на використання не тільки національних, а й міжнародних інститутів захисту прав людини. Цьому сприяють положення Конституції України, згідно з якими "чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України" (ст. 9), а також визначення зовнішньополітичної діяльності України як такої, що "спрямована на забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства за загально визнаними принципами і нормами міжнародного права" (ст. 18).

З огляду на подальшу демократизацію в Україні процесу захисту прав і свобод людини, у ст. 55 Конституції записано, що кожен має право після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасницею яких

¹ Див.: Довідник з прав людини. — К., 1995. — С. 118—120.

е Україна. Такими органами є Комітет з прав людини ООН, Європейський суд з прав людини, а також Європейська комісія з прав людини. Склад і порядок діяльності вказаних судів визначаються у розділах II, III і IV Європейської конвенції про захист прав і фундаментальних свобод людини.

Система прав і свобод людини та громадянина

Конституція України, проголошуючи права людини і громадянина, виходить із системи прав і свобод, що визначаються теорією конституційного права. Права і свободи людини і громадянина заведено поділяти на особисті, політичні, економічні, соціальні та культурні¹.

Особисті права і свободи людини

Особисті права і свободи людини безпосередньо пов'язані із самою сутністю людини як фізичної особи. Це дуже важливо, оскільки саме цей статус є підґрунтям усіх інших якісних рис людини. Виходячи з цього, кожен конкретну людину, хоча вона може мати багато істотних недоліків, необхідно розглядати як особистість, повністю чи неповністю сформовану.

До особистих прав людини належать: право на вільний розвиток своєї особистості; невід'ємне право на життя; право на повагу до гідності; право на свободу

¹ Іноді в літературі зустрічаються й інші класифікації. Наприклад, говорять про "соціально-політичні", "соціально-економічні" права тощо. Що ж до відмінності між поняттями "право" і "свобода", то у зазначеному співвідношенні слово "свобода" підкреслює природність певного права, свободу мати відповідне суб'єктивне право.

та особисту недоторканність; право на недоторканність житла; право на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції; право на невтручання в особисте і сімейне життя; право на свободу пересування і вільний вибір місця проживання; право на свободу думки і слова; право на свободу світогляду і віросповідання.

Право людини на вільний розвиток своєї особистості (ст. 23) належить до суб'єктивного права узагальнюючого характеру. Воно переважає всім іншим особистим правам людини, які у різних аспектах його конкретизують. Із цього випливає, що будь-які інші перепони на шляху забезпечення вільного розвитку особистості суперечать нормам Конституції і тому мають бути ліквідовані.

Невід'ємне право кожної людини на життя (ст. 27) є загально визнаним суб'єктивним правом, закріпленням в усіх міжнародних правових актах. Проголошення цієї норми-принципу в Конституції України – це матеріалізація однієї з гуманістичних засад. Адже людина є найбільшою соціальною цінністю. Тому всебічна охорона її життя – один з основних обов'язків держави. Практично це означає, що держава повинна вживати ефективних заходів щодо боротьби зі злочинністю, максимально сприяти розвитку медичної допомоги, забезпечувати послідовне покращання умов життя людей, особливо неповнолітніх, інвалідів, осіб похилого віку.

У ст. 27 Конституції України зазначено, що “ніхто не може бути свавільно позбавлений життя”. Тобто вона не виключає можливості смертної кари за вироком суду. Однак ця міра покарання розглядається як тимчасова, виняткова, яка, безперечно, буде скасована за умов зниження рівня злочинності та докорінного покращання умов життя суспільства.

Водночас Конституція надає кожній людині право захищати себе та інших людей від протиправних дій і посягань з боку будь-кого.

Право людини на повагу до її гідності (ст. 28) має універсальний характер у тому розумінні, що воно діє й до народження дитини, й після смерті людини. Повага до гідності людини є обов'язком держави. Справи, що виникають із цього приводу, як правило, вирішуються у судовому порядку. Суд повинен зобов'язати порушників спростувати відомості, що принижують гідність людини, компенсувати їй не тільки упущену вигоду, а й моральну шкоду. Надійне гарантування правового захисту поваги до гідності як одного з нематеріальних благ є важливою ознакою справді демократичного, правового характеру держави, високої моральності суспільства.

Право на свободу та особисту недоторканність (ст. 29) є однією з реальних гарантій свободи людини. Це право як загальний принцип встановлює межу, яку ті чи інші посадові особи можуть переступити лише у випадках, прямо передбачених законом (затримання особи, яка вчинила злочин, здійснення примусового лікування за визначених законом обставин тощо). Конституція України значно демократизувала сам процес застосування заходів, що обмежують свободу людини, її особисту недоторканність. Цим зумовлюється, що лише суд своїм умотивованим рішенням і тільки на підставі чинного законодавства може дати дозвіл на арешт людини і тримання її під вартою.

Сутність права на недоторканність житла (ст. 30) полягає в тому, що без підстав, передбачених законом, ніхто не вправі увійти до житла проти волі осіб, які в ньому проживають. Поняття житла у даному разі підлягає широкому тлумаченню. Під житлом слід розуміти не тільки відповідну кімнату, квартиру, жилий будинок, а й усі допоміжні приміщення, якими користуються у повсякденному житті.

Принцип недоторканності житла поширюється не тільки на місце постійного проживання особи, а й на місця її тимчасового мешкання у готелях, санаторіях, будинках відпочинку тощо.

Право на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції (ст. 31) належить до загально визнаних суб'єктивних прав особи. Винятки можуть бути встановлені лише судом у випадках, передбачених законом. Інакше вони спричиняють кримінальну відповідальність за ст. 131 Кримінального кодексу України. Ці винятки обумовлені виключно гуманною метою — запобігти злочинів або з'ясувати істину під час розслідування кримінальної справи. При цьому треба враховувати, що такі винятки можливі лише тоді, коли в інший спосіб одержати інформацію, необхідну для розслідування тієї або іншої кримінальної справи, захисту людини, суспільства і держави від злочинних посягань, неможливо.

Порядок накладення арешту на кореспонденцію, її виїмки в поштово-телеграфних установах регулюється ст. 31 Конституції та ст. 187 Кримінально-процесуального кодексу України.

Що ж до зняття інформації з телефонних розмов, інших каналів зв'язку, то і ці питання регулюються ст. 31 Конституції, а також статтями 8, 9 Закону України "Про оперативно-розшукову діяльність" від 18 лютого 1992 р.

При здійсненні оперативно-розшукової діяльності забороняється порушувати права людини і громадянина. У разі безпідставного порушення цих прав відповідні державні органи та посадові особи повинні відновити порушені права і відшкодувати заподіяну матеріальну та моральну шкоду згідно із Законом України "Про відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури і суду" від 1 грудня 1994 р.

Право на невтручання в особисте і сімейне життя (ст. 32) також є одним із суб'єктивних прав людини, пов'язаних із гарантуванням її свободи. Винятки можуть бути передбачені лише Конституцією України. Винятковий характер такого захисту зумовлений повагою до людини як найбільшої соціальної цінності, що

панує у демократичних державах. Кожна людина унікальна, індивідуальна, є суб'єктом безлічі неформальних зв'язків, носієм приватних інтересів, які є її особистою справою. Виняток може мати місце лише тоді, коли поведінка особи суперечить закону і громадській моралі, прикладом чого може бути систематичне здійснення у сім'ї насильства над дитиною, її експлуатація (ст. 52).

Стаття 32 Конституції складається з чотирьох частин, які зорієнтовані на конституційне врегулювання різних життєвих ситуацій, пов'язаних із захистом особистого і сімейного життя людини. Вона забороняє збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди; проголошує право кожного громадянина ознайомитися в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, установах та організаціях з відомостями про себе; гарантує судовий захист права на спростування недостовірної інформації про себе і членів своєї сім'ї.

Право на свободу пересування і вільний вибір місця проживання (ст. 33) за радянських часів було суттєво обмежено інститутом прописки, а також низкою перешкод, пов'язаних із виїздом за кордон і поверненням звідти. Безперечно, що воно поширюється виключно на тих осіб, які перебувають на території України на законних підставах. Це право — один із складників загального права людини на свободу. Тому його конституційне закріплення є важливою ознакою демократичної сутності держави.

Однак право на свободу пересування і вільний вибір місця проживання не виключає необхідності дотримання реєстраційних правил, що функціонують в Україні.

Право на свободу думки і слова (ст. 34) є одним із найсуттєвіших проявів демократії. Відомо, до яких методів утиску вдавалися і вдаються тоталітарні, антидемократичні режими у різних країнах світу, щоб обмежити

свободу думки і слова. Свобода думки і слова, як одне з фундаментальних прав людини, закріплене у значній кількості міжнародних документів, зокрема Загальній декларації прав людини (статті 18, 19), Міжнародному договору про громадянські та політичні права (статті 18, 19), Європейській конвенції про захист прав і фундаментальних свобод людини (ст. 10).

Слід зазначити, що свобода думки взагалі не може бути обмежена, оскільки заборонити можна лише висловлювання певних думок, їх оприлюднення, чого так боявся радянський режим, переслідуючи так званих інакомислячих.

Визнаючи право на свободу думки і слова, демократичні держави, в тому числі й Україна, обмежують його, забороняючи пропагувати погляди, що протирічать інтересам національної безпеки, територіальної цілісності держави, провокують заворушення чи злочини тощо.

Право на свободу світогляду і віросповідання (ст. 35) було визнане світовим демократичним співтовариством у результаті його тривалої боротьби з реакційними силами як світської, так і церковної влади. Відомо, що й нині, подекуди, у тому числі й в Україні, точиться боротьба між різними конфесіями за пріоритет, що суперечить конституційним настановам про свободу віросповідання, відокремлення церкви від держави й невизнання державою жодної релігії як обов'язкової.

Необхідно підкреслити, що конституційне право на свободу світогляду і віросповідання не можна розуміти як абсолютне, таке, що не залежить від змісту і форми світогляду та віри, які пропагуються. Державні органи можуть обмежити це право в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я і моральності населення, оскільки відомо, що деякі релігійні секти сповідують думки і відправляють обряди, які суперечать загально-визнаним моральним нормам і принципам.

Політичні права і свободи

Особливість політичних прав і свобод полягає, насамперед, у тому, що їх носіями, суб'єктами є лише громадяни України, а не всі особи, які проживають на її території. Водночас варто зазначити, що політичні права і свободи мають самостійне значення й саме як такі закріплені у Конституції України та в різних міжнародних документах, починаючи з Міжнародного договору про громадянські та політичні права. Вже сама назва цього документа свідчить про те, що ці різновиди прав і свобод органічно пов'язані між собою, становлять єдине ціле, оскільки поділ прав на громадянські та політичні зумовлений не загальним характером і спрямуванням цих прав і свобод, а певними особливостями їх змісту, що дозволяють із загальної групи політичних прав і свобод виокремити громадянські права.

Важливою особливістю політичних прав і свобод є й те, що вони у певних випадках можуть бути реалізовані лише завдяки участі конкретного громадянина, наділеного цими правами, свободами, у діяльності відповідних об'єднань, політичних партій, профспілкових організацій, державних структур.

До політичних прав і свобод належать: право на об'єднання у політичні партії та політичні організації; право брати участь в управлінні державними справами; право на мирні збори та маніфестації; право на звернення.

Право на об'єднання у політичні партії та політичні організації (ст. 36) дає змогу громадянину брати активну участь у політичному житті суспільства. Політику, як відомо, роблять маси, саме вони впливають на прийняття тих чи інших політичних рішень, на визначення політичного курсу країни. Крім того, зрозуміло, що ті чи інші питання люди можуть вирішувати більш

ефективно, об'єднавшись у спілки, товариства, партії тощо.

Однією з особливостей громадянського суспільства є наявність у ньому широкої мережі різних громадських організацій, що відповідають різноманітним інтересам його членів.

Відповідно до основних напрямків своєї діяльності кожне громадське об'єднання має певний, закріплений у статуті, правовий статус. Основні принципи його зводяться до такого: 1) кожен громадянин має право вступу до відповідної громадської організації (деякі винятки встановлено для військовослужбовців і співробітників міліції); 2) держава гарантує свободу діяльності громадських організацій; 3) вступ до громадської організації є особистою справою кожного громадянина і здійснюється на добровільних засадах.

Право брати участь в управлінні державними справами (ст. 38) може здійснюватися громадянами України як безпосередньо, так і через представників, якими, приміром, є депутати представницьких органів державної влади. Це право потребує розширеного тлумачення, оскільки передбачає також участь громадян у формуванні та діяльності деяких громадських структур, наприклад, органів місцевого самоврядування. Одним із різновидів здійснення цього конституційного права є й перебування на державній службі відповідного профілю.

Право на мирні збори та маніфестації (ст. 39) є важливим демократичним надбанням і дійовим заходом, завдяки якому громадяни можуть вільно обговорювати актуальні питання державного і суспільного розвитку, протестувати проти будь-яких обмежень демократії або тих чи інших негативних проявів у політиці, проти порушення їхніх прав тощо.

Це право належить до системи світових демократичних стандартів у галузі прав громадянина. Конкретні заходи щодо його здійснення регулюються національним законодавством, у тому числі й законодав-

мирними, їх учасники не повинні мати зброї. Про проведення цих акцій мають завчасно сповіщатися органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування. Обмеження щодо реалізації цього права може бути встановлене лише судом з метою захисту прав і свобод людини і громадянина, охорони національної безпеки і громадського порядку.

Право на звернення (ст. 40) може здійснюватися у різних формах, в індивідуальному чи колективному порядку. Адресатами цих звернень є державні органи різного рівня, органи місцевого самоврядування, посадові особи цих органів. Дуже важливо, щоб звернення громадян розглядалися відповідно до суті справи, у строки, встановлені чинним законодавством, а відповіді були обґрунтованими. Недодержання посадовими особами вимог закону дає громадянину право звертатися до суду про захист. Здійснення права громадян на звернення регулюється Законом України "Про звернення громадян" від 2 жовтня 1996 р.

Економічні, соціальні та культурні права

Конституція України закріплює систему економічних, соціальних і культурних прав. Немає потреби наголошувати значення цих прав, їх практичної реалізації. Адже саме вони мають гарантувати економічну свободу людини, її розвиток як вільної, забезпеченої у своїх життєвих потребах особистості. У свою чергу, саме ці якості суспільного життя характеризують державу як соціальну, тобто таку, що забезпечує достатньо високий рівень життя своїх громадян. Оскільки справжня демократія повинна мати достатню матеріальну базу, що є соціально-економічною гарантією її існування та розвитку, маємо всі підстави

стверджувати, що здійснення в державі економічних, соціальних і культурних прав і свобод є одним із важливих чинників для визнання такої держави справді демократичною.

Система економічних, соціальних і культурних прав згідно з Конституцією України охоплює: право кожного володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності; право на підприємницьку діяльність; право на працю; право на страйк для захисту своїх економічних і соціальних інтересів; право на відпочинок; право на соціальний захист; право на житло; право на достатній життєвий рівень; право на охорону здоров'я; право на безпечне для життя і здоров'я довкілля; право, зумовлене гарантуванням вільної згоди на шлюб, а також захистом материнства, батьківства, дитинства і сім'ї; право на освіту; право на свободу творчої діяльності.

Право кожного володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності (ст. 41) є не що інше, як закріплення в Конституції України принципу приватної власності, яка є економічною основою громадянського суспільства, розвитку ринкових відносин.

Саме приватна власність (а не "нічия", соціалістична) виховує у людини почуття відповідальності перед собою та перед суспільством за її найефективніше використання. Виходячи із цього, Конституція України закріплює у ст. 13 положення про те, що "власність зобов'язує" і що "усі суб'єкти права власності рівні перед законом". Практика розвинених західних країн свідчить, що будь-яка форма власності, за винятком особистої, може використовуватися і як засіб експлуатації, і як засіб соціальної підтримки тих членів суспільства, які об'єктивно потребують цього. Саме другий спосіб використання приватної власності, особливо її різних колективних форм, що набуває усе

більшого поширення у цивілізованих країнах, гарантує розвиток усього суспільства.

Право приватної власності регулюється і захищається різними галузями права України. Її статус характеризується непорушністю, ґрунтується на силі закону. До того ж відповідні зміни у становищі власника можуть бути здійснені виключно за рішенням суду.

Можливі винятки, обмеження права використання приватної власності пов'язуються Конституцією України із суспільною необхідністю, а також із випадками, коли ця власність завдає шкоди громадянам, суспільству, погіршує екологічну ситуацію тощо.

Зазначені принципові положення статусу власності поширюються й на інтелектуальну власність.

Право на підприємницьку діяльність (ст. 42) пов'язане із приватною власністю, яка становить матеріальну основу підприємництва. Під підприємництвом розуміється діяльність, що здійснюється її суб'єктами на власний ризик і спрямована на одержання ними прибутку. Держава зобов'язана сприяти розвитку підприємництва, охороняти права підприємців, не втручаючись в оперативно-господарську діяльність організацій, що займаються підприємництвом. Державний контроль може поширюватися лише на виконання законів та інших правових актів, які регулюють порядок здійснення підприємництва в Україні. Йдеться, зокрема, про такі нормативні акти, як Закони України "Про підприємництво" від 7 лютого 1991 р. (з багатьма доповненнями), "Про підприємства в Україні" від 27 березня 1991 р., "Про інвестиційну діяльність" від 18 вересня 1991 р., "Про господарські товариства" від 19 вересня 1991 р.

Держава може заборонити підприємницьку діяльність у деяких сферах виробництва і торгівлі, приміром, у сфері виготовлення зброї, наркотичних засобів. Винятки із загальних правил щодо виробництва деяких видів продукції реалізуються шляхом надання суб'єктам підприємництва спеціальних ліцензій.

Нормальному розвитку підприємницької діяльності заважають монополізм, тобто зосередження завдяки застосуванню протиправних методів виробництва якогось вигідного виду товарів в одних руках, і недобросовісна конкуренція, які заборонені чинним законодавством.

Важливе значення має розвиток малого підприємництва, що, як правило, безпосередньо спрямоване на задоволення повсякденних потреб споживачів. Державні органи здійснюють контроль за реалізацією прав споживачів.

Зазначені питання регулюються низкою законодавчих актів, зокрема Законом України "Про захист прав споживачів" від 12 травня 1991 р. (в редакції Закону від 15 грудня 1993 р.).

Право на працю (ст. 43) зумовлене свободою трудової діяльності людини, вільним вибором нею місця та характеру праці (трудової спеціалізації). Людина може займатися будь-яким видом трудової діяльності, а може й не брати в ній участі, оскільки Конституція забороняє використання примусової праці. Природно, що за таких умов людина має право залишити роботу в тій чи іншій організації, перейти до іншої організації, займатися індивідуальною трудовою діяльністю, підприємництвом, будь-якою діяльністю, що не заборонена законом.

Заборона примусової праці не поширюється на військову або альтернативну (невійськову) службу, працю, пов'язану з виконанням судового вироку або необхідну за надзвичайних умов.

Кожен власник засобів виробництва, організуючи роботу трудового колективу або окремих працівників, зобов'язаний створити їм безпечні та здорові умови праці. Ця вимога в першу чергу поширюється на жінок і неповнолітніх. Конституція і чинне законодавство захищають громадян від незаконного звільнення, несвоечасного одержання винагороди за працю.

Невиконання зазначених та інших вимог щодо організації роботи, передбачених законом, надає тим, хто працює, *право на страйк* (ст. 44). Воно передбачене не тільки українським законодавством, а й Міжнародним договором про економічні, соціальні та культурні права. При цьому повинні дотримуватися вимоги закону тієї країни, де проводиться страйк. Треба зазначити, що право на страйк не може мати універсального характеру, оскільки є такі сфери суспільного життя, де зупинення виробництва може призвести до небажаних наслідків, а в деяких випадках — до катастроф.

Право на відпочинок (ст. 45) також належить до основних прав людини. Положення, спрямовані на гарантування кожній людині, яка працює, цього права, закріплені у Загальній декларації прав людини і в Міжнародному договорі про економічні, соціальні та культурні права. В принципі право на відпочинок має кожна людина, бо це є її фізіологічною потребою. Законодавче ж регулювання цього права поширюється на людину, яка працює за трудовим договором (контрактом). Саме вона може вимагати від роботодавця дотримання вимог закону щодо тривалості робочого дня, відпочинку у вихідні та святкові дні. Усі спори щодо здійснення права на відпочинок вирішуються відповідно до настанов Кодексу законів про працю України.

Право на соціальний захист (ст. 46) передбачає широке коло питань, які держава, різні громадські організації повинні вирішувати, щоб гарантувати людині цивілізований рівень повсякденного життя. Особливо це стосується тих, хто через похилий вік, хворобу не може забезпечити собі належні умови життя. Однак право на соціальний захист поширюється на кожного громадянина.

У ст. 48 Конституції України зазначено, що *кожен має право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї*, що передбачає достатнє харчування, одяг, житло. Всього цього людина, всі члени її сім'ї повинні досягати завдяки своїй трудовій діяльності. Але через поважні

причини природними є винятки з цього права. У таких випадках допомогу повинні надавати держава, структури соціального захисту. Критерієм для надання матеріальної допомоги, здійснення різноманітного за формами соціального захисту у багатьох випадках є офіційно встановлена межа малозабезпеченості, яка з 1 січня 1997 р. згідно з постановою Верховної Ради України “Про розмір вартісної величини межі малозабезпеченості” від 16 жовтня 1996 р. встановлена в Україні у розмірі 70,9 гривні.

Поряд із загальними заходами соціального захисту є й надзвичайні. Такі заходи, наприклад, передбачені Законом України “Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи” від 28 лютого 1991 р. (в редакції Закону від 19 грудня 1991 р.).

Удосконалення соціального захисту тих верств населення, які цього потребують, — одна з найважливіших функцій демократичної, соціальної, правової держави.

Відомо, яке важливе значення для кожної людини має конституційне *право на житло* (ст. 47). Основною формою реалізації цього права згідно з Конституцією є придбання громадянином житла на різних засадах (побудова, придбання у власність, оренда). Водночас громадянам, які потребують соціального захисту, державні та місцеві самоврядні органи надають житло безкоштовно або за доступну для них плату. Примусове позбавлення житла можливе лише на підставі закону за рішенням суду.

Право на охорону здоров'я (ст. 49) органічно пов'язане з *правом на безпечне для життя і здоров'я довкілля* (ст. 50). Ці права спрямовані на захист найбільш дорогоцінного, що є в людини, — її здоров'я та самого життя.

Право на охорону здоров'я є комплексним суб'єктивним правом, оскільки воно передбачає здійснення відповідних різнобічних заходів. Можна, наприклад,

послатися на виробництво ліків, роботу лікарень, підготовку медичних кадрів тощо. Зрозуміло, що безпосередньо стосується здоров'я громадян і стан навколишнього середовища. Адже нині, коли безліч чинників зумовлюють його подальше погіршення, особливого значення набуває збереження і покращання довкілля.

Держава забезпечує розвиток мережі та покращання роботи медико-лікувальних закладів, вживає заходів щодо запобігання захворюванням. Медичне обслуговування у державних і комунальних закладах охорони здоров'я здійснюється безкоштовно. Водночас з метою покращання медичного обслуговування населення держава сприяє розвитку лікувальних закладів усіх форм власності.

Здійснення конституційного права на охорону здоров'я передбачає й заборону приховувати від населення факти, що становлять загрозу для здоров'я.

Важливе значення для охорони здоров'я населення і запобігання захворюванням має розвиток різних форм медичного страхування.

До конституційних прав соціального захисту людини належить *право, пов'язане з гарантуванням вільної згоди на шлюб, а також із захистом материнства, батьківства, дитинства і сім'ї* (ст. 51).

Ніхто за будь-яких обставин не може бути примушений брати шлюб, хоч у деяких життєвих ситуаціях, зумовлених, наприклад, народженням дитини поза шлюбом, для її матері та батька виникає моральний обов'язок щодо створення сім'ї, нормальних умов життя та розвитку цієї дитини.

У шлюбі кожен із подружжя має рівні права. Однак при цьому слід орієнтуватися не тільки на правові настанови, а й на норми моралі.

Загальна декларація прав людини (ч. 3 ст. 16) встановлює, що "сім'я є природним та основним осередком суспільства і має право на захист з боку суспільства і держави". Це визначено і Конституцією України. Водночас у ній закріплено положення про те, що й

члени сім'ї зобов'язані піклуватися один про одного: батьки повинні утримувати дітей до їхнього повноліття, а повнолітні діти зобов'язані піклуватися про своїх непрацездатних батьків. Конкретні ж права та обов'язки, пов'язані з сімейними відносинами, визначають норми Кодексу про шлюб та сім'ю України.

Стаття 52 Конституції України визначає *права дитини*. Основні її положення зводяться до закріплення рівноправності дітей незалежно від походження, а також від того, народжені вони у шлюбі чи поза ним. Зазначено, що будь-яке насильство над дитиною та її експлуатація переслідуються за законом. Держава піклується про дітей-сиріт (утримує та виховує їх), а також про дітей, позбавлених батьківського піклування, заохочує і підтримує благодійницьку діяльність щодо дітей.

Право на освіту (ст. 53) є одним з основних соціальних і культурних прав, якими наділено громадянина України. Воно дістає вияв у конституційному закріпленні обов'язковості повної загальної середньої освіти, існування розгалуженої мережі закладів освіти різного рівня, що функціонують на державних і комунальних засадах. При цьому слід зазначити, що держава забезпечує доступність і безоплатність дошкільної, повної загальної середньої та професійно-технічної освіти. Що ж до вищої освіти, то її безоплатне здобуття в державних і комунальних закладах освіти здійснюється на конкурсній основі. Передбачено також надання державних стипендій та різних пільг учням і студентам.

Конституція гарантує широкі можливості для здобуття освіти представниками національних меншин, що мешкають в Україні. Вони мають можливість здійснювати навчання рідною мовою, а також вивчати її у державних і комунальних закладах освіти або через посередництво національних культурних товариств.

Розвиток у державі системи освіти є свідченням духовного і соціального прогресу суспільства. Однак для

того, щоб цей прогрес був ефективним, необхідно, аби члени суспільства мали бажання, потребу і можливість здобути освіту. Лише реальна соціальна потреба, корисність діяльності зумовлюють доцільність здобуття освіти.

Докладніше питання освіти регулюються Законом України "Про освіту" від 23 травня 1991 р.

Право на свободу творчої діяльності (ст. 54) є необхідною умовою розвитку культури суспільства в її широкому розумінні, яке охоплює різноманітні галузі — від мистецтва і літератури до творчої діяльності у сфері науки і техніки. Держава гарантує захист інтелектуальної власності, авторських прав громадян, їхніх моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку із різними видами інтелектуальної діяльності. Кожен громадянин має право на результати своєї творчої діяльності. Ці результати, за винятками, встановленими законом, ніхто не може використовувати або поширювати без згоди винахідника чи автора. Що ж до інтелектуальної власності (під "інтелектуальною власністю" розуміються виключні права на результати творчої діяльності), то слід зазначити, що нині її використання досить детально регулюється чинним законодавством. Об'єктів інтелектуальної власності дуже багато, вони різноманітні. Тому їхній правовий статус регулюється значною кількістю правових актів.

Конституційні гарантії прав людини і діючого правосуддя

Основним засобом захисту прав людини у правовій державі є суд. Однак діяльність суду сприятиме додержанню законності і забезпечуватиме охорону прав і свобод громадян лише у тому разі, коли суддітиме на основі принципів гуманізму, демократизму і законності. Тому ми й пов'язуємо захист прав людини, закріплених у Конституції України, з додержанням

судовими органами загально визнаних вимог права і справедливості, проголошених Основним Законом нашої держави.

Гарантії прав людини закріплені в статтях 55—57, 59, 64, а гарантії діючого в Україні правосуддя — у статтях 58, 60—63 Конституції України.

Право на судовий захист (ст. 55) засвідчує, що проголошені в Конституції права і свободи — це не просто декларація про наміри, не гасло, а принципові положення, які держава зобов'язується реалізовувати. Судовий захист — це гарантія здійснення прав і свобод, яка існує в усіх демократичних державах. Для судового оскарження підставою можуть бути як протизаконні дії (у тому числі й акти), так і бездіяльність державних і самоврядних органів, а також їх посадових осіб.

Принципово новим засобом захисту прав громадян є інститут Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, куди кожен може звертатися у разі потреби. Крім того, як вже зазначалося, коли людина використала всі національні засоби захисту своїх прав, вона може звернутися за допомогою до міжнародних судових установ чи міжнародних організацій, членом або учасницею яких є Україна.

Конституція України дозволяє кожному громадянину будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань. Тобто йдеться про активні захисні дії кожного, чий права незаконно порушуються.

Право на відшкодування матеріальної та моральної шкоди (ст. 56) передбачає випадки, коли шкода завдається посадовими особами органів державної влади чи місцевого самоврядування при здійсненні ними своїх повноважень. Вона може бути матеріальною та моральною і завдаватися прийняттям незаконних рішень, незаконними діями або бездіяльністю зазначених осіб. Загальне врегулювання за таких ситуацій здійснюється цивільним законодавством. Відповідні положення щодо окремих випадків відшкодування матеріальної та

моральної шкоди є й в адміністративному законодавстві. Іноді матеріальне відшкодування здійснюють відповідні державні органи (наприклад, при незаконному арешті).

У разі виникнення спору щодо відшкодування шкоди, справу вирішує за позовом потерпілого суд.

Право на знання кожним своїх прав і обов'язків (ст. 57) є важливою демократичною гарантією захисту прав і свобод людини в Україні. За радянських часів існувала значна кількість так званих закритих правових актів, що ними встановлювалися обов'язки людей, про які ті навіть не були поінформовані. Безперечно, така практика грубо порушувала права людини. Однак із цього не слід робити висновок, що можна виправдовувати порушення правопорядку незнанням закону. Йдеться про те, що держава зобов'язана за допомогою наявних засобів інформації доводити до відома всіх, кого стосуються ті чи інші правові приписи, їх зміст. Тоді ніхто не зможе виправдовувати свою поведінку незнанням закону чи будь-якого іншого нормативно-правового акта.

Закріплення в Конституції України *права на правову допомогу* (ст. 59) свідчить про значну увагу до нього з боку держави і суспільства. У правовій державі саме правовий захист, що повинен бути рівним й однаково ефективним для кожної людини, є найбільш гарантованим і справедливим засобом захисту прав і свобод громадян. Він може здійснюватися як тим, чий права порушуються, так і вибраним ним захисником. Особливу роль у захисті прав людини відіграють колеги адвокатів, які надають громадянам різні види правової допомоги.

Принцип неприпустимості обмеження прав і свобод людини і громадянина (ст. 64) проголошує, що нікому не дано право на власний розсуд змінювати, а тим більше обмежувати права і свободи людини і громадянина, довільно, без відповідної вказівки про це в законі, встановлювати нові обов'язки, зменшувати обсяг прав

тощо. В Конституції України перелічено права і свободи людини і громадянина, які не можуть бути обмежені навіть за умов воєнного або надзвичайного стану, що свідчить про її демократичну спрямованість. До кола цих прав і свобод належать: право на громадянство, право на життя, право на звернення, право на житло тощо.

Що ж до гарантій правосуддя в Україні, то вони пов'язані із закріпленням у Конституції його основних принципів. Це дуже важливо, адже саме правосуддя є найбільш демократичним і справедливим знаряддям вирішення різних справ, особливо тих, суттю яких є спір про право. Але це лише в тому разі, коли спірна справа розглядається відповідно до демократичних засад організації та діяльності судової системи тієї або іншої країни, закріплених у її конституції. До них світова демократична судова практика й прогресивні правові теорії відносять і перелічені в Конституції України положення.

Перше з цих положень (ст. 58) закріплює загально-визнаний у демократичній світовій правовій практиці принцип, згідно з яким *закони та інші нормативно-правові акти зворотної сили не мають*. Це означає, що закон, який встановлює або посилює відповідальність, не може бути поширений на дії, вчинені до його видання. І навпаки, коли закон скасовує або пом'якшує відповідальність за дії, вчинені до його видання, він має зворотну силу відповідно до гуманістичних засад, на яких ґрунтується справжнє правосуддя. Такий же підхід відображає й закріплене у Конституції положення про те, що ніхто не може відповідати за діяння, які на час їх вчинення не визнавалися законом як правопорушення.

Принципове значення має спрямований на захист прав громадян, а також на забезпечення дії конституційних гарантій правосуддя принцип, за яким *ніхто не зобов'язаний виконувати явно злочинні розпорядження чи накази* (ст. 60). Це положення Конституції України

змушує нас подумки повертатись до часів, коли панував принцип: “Наказ начальника — закон для підлеглого”. Нам можуть заперечити, що цей принцип офіційно було закріплено у військових статутах. Однак чи не те ж саме мало місце у повсякденному житті цивільних осіб?

Зазначений принцип передбачає виховання розумної вольової людини, яка вміє об’єктивно оцінювати кожне розпорядження, що йде згори, і лише після цього виконувати його. Саме такий підхід пов’язаний із статусом громадянина (людини), який також відповідає за стан справ у суспільстві. При цьому основна увага повинна приділятися питанню очевидності, зрозумілості для всіх злочинного характеру того або іншого розпорядження чи наказу. Йдеться не про закони, укази, постанови уряду тощо, а про одноособові акти керівників різного рівня, тобто ті, які можуть лишитися поза увагою відповідних державних органів, покликаних забезпечувати режим законності в країні.

Треба також враховувати, що положення про невиконання явно злочинного наказу чи розпорядження — це не рекомендація, а норма, оскільки зазначена стаття Конституції встановлює юридичну відповідальність за видання і виконання такого наказу чи розпорядження.

Принципом правосуддя є й положення про те, що *ніхто не може бути двічі притягнений до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення* (ст. 61). Суть цього положення полягає в тому, що коли людина вже була засуджена за якийсь злочин, вона не може знову бути засуджена за цей же злочин у тому разі, якщо суд виніс вирок у цій справі або закryw її. Проведення у даній справі може бути розпочате знову лише за умови, що вирок чи рішення суду буде скасовано в порядку судового нагляду. Це, однак, не виключає того, що засуджений має право протягом визначеного строку оскаржити постановлений щодо нього вирок.

Стаття 62 Конституції проголошує такий важливий демократичний принцип правосуддя, як *принцип презумпції невинуватості*. Смісл цього принципу полягає у визнанні того, що людина вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду. При цьому той, кого звинувачують, не повинен доводити свою невинуватість. Доводити вину особи мають той орган чи посадова особа, які звинувачують. Остаточне рішення з цього приводу може прийняти лише суд, який повинен розглянути відповідну справу у судовому процесі із дотриманням усіх передбачених законом процесуальних вимог.

Слід зазначити, що навіть визнання самим підсудним своєї вини ще недостатньо для постановлення обвинувального вироку. До того ж усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на її користь, тобто не беруться до уваги. Вирок повинен спиратися виключно на матеріальну (об'єктивну) істину, встановлену судом у ході судового процесу. Ця істина не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом (наприклад, за допомогою застосування до особи фізичного насильства, висловлювання погроз щодо переслідування її родичів), на будь-яких припущеннях.

Оскільки ще мають місце випадки винесення неправосудних вироків, важливе значення має конституційний припис, згідно з яким у разі скасування вироку суду як неправосудного держава відшкодовує матеріальну і моральну шкоду, завдану безпідставним засудженням.

Важливі загальні принципи, пов'язані з *визначенням статусу людини в процесі правосуддя*, встановлені в ст. 63 Конституції України. В ній йдеться про право особи на відмову від давання показань щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, про право на захист у процесі слідства і судового розгляду справи, а також про статус засудженого. У цій статті зазначено, що за-

суджений користується всіма правами людини і громадянина, за винятком обмежень, визначених законом і встановлених вироком суду.

Кожне з розглянутих вище прав закріплює принципи демократизму під час здійснення правосуддя, спрямовані на посилення реальності конституційних прав громадян.

Конституційні обов'язки громадян

Одним із провідних принципів будь-якого правового статусу в його сьогоденні є єдність прав та обов'язків. Це повністю стосується й конституційного статусу людини і громадянина. Конституція України поряд з низкою найважливіших прав і свобод людини і громадянина, про які йшлося вище, встановлює й конституційні обов'язки як громадян України, так і кожного, хто постійно проживає або перебуває на території України. Ці обов'язки закріплені у статтях 65—68 Конституції.

Стаття 65 встановлює *обов'язок громадян України захищати свою Вітчизну, її незалежність та територіальну цілісність, шанувати її державні символи*. Згідно з цим закріплюється й *обов'язок громадян України відбувати військову службу відповідно до закону*.

Слід зазначити, що хоч у Конституції йдеться лише про обов'язки проходження військової служби, захисту Вітчизни, шанування державних символів нашої країни, які виступають як правові обов'язки, до них необхідно підходити як до відповідної шани, яка в даному випадку розуміється як моральна обов'язковість зазначених дій і відносин.

Незалежна Україна є молодого демократичною державою світової співдружності. І тому нині особливого значення набувають заходи, спрямовані на підвищення її авторитету на світовій арені, захист, у тому числі й військовий, незалежності нашої держави.

Громадяни проходять військову службу відповідно до Закону України “Про загальний військовий обов’язок і військову службу” від 25 березня 1992 р., а також Закону України “Про альтернативну (невійськову) службу” від 12 грудня 1991 р., норми якого поширюються на тих громадян, які в силу своїх релігійних переконань не можуть проходити військову службу.

Армія та інші військові формування (Національна гвардія, Прикордонні війська України) укомплектовуються шляхом призову громадян на військову службу, а також прийняттям їх на службу за контрактом. Основними законодавчими актами, що регулюють організацію та проходження військової служби, є Закони України “Про Національну гвардію України” від 4 листопада 1991 р., “Про Прикордонні війська України” від 4 листопада 1991 р., “Про оборону України” від 6 грудня 1991 р., “Про Збройні Сили України” від 6 грудня 1991 р., “Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей” від 20 грудня 1991 р.

Особливий наголос треба зробити на тому, що у Конституції України закріплено обов’язок шанування державних символів, в якому дістає вияв ставлення до держави її громадян. Адже зрозуміло, що коли державу, її символи не поважатимуть її громадяни, важко очікувати, що повагу до неї виявлятимуть інші країни. Україна — молода самостійна держава, а тому ставлення до неї має велике значення.

У ст. 66 Конституції України йдеться про *незаподіяння шкоди природі, культурній спадщині*. Відомо, що на захист цих національних цінностей спрямоване чинне законодавство України, у тому числі й кримінальне. Та ж обставина, що нині це питання дістало конституційне закріплення, засвідчує його важливість. Конституція також встановлює, що кожен, хто заподіяв шкоду природі, культурній спадщині, повинен відшкодувати завдані ним збитки.

Одним із найважливіших обов'язків громадян перед державою є *своєчасна сплата податків і зборів в порядку і розмірах, встановлених законом*. Нині ми бачимо, до якої кризової ситуації в економіці країни може призвести несплата податків значною частиною населення, підприємств, фірм тощо. Можна вважати, що саме тому цей обов'язок громадян піднято на конституційний рівень.

Стаття 67 Конституції не тільки встановлює обов'язковість сплати податків, а й регулює здійснення цього, що також, безперечно, викликано надзвичайною важливістю даного джерела формування доходів держави. Йдеться про те, що кожен має сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом. Усі громадяни повинні щорічно подавати до податкових адміністрацій за місцем проживання декларації про свій майновий стан і доходи за минулий рік у порядку, встановленому законом. Отже, Конституція фактично відсилає до Закону України "Про систему оподаткування" від 25 червня 1991 р. (у редакції Закону від 2 лютого 1994 р.) та деяких інших правових актів.

Стаття 68, яка закінчує розділ Конституції, присвячений врегулюванню прав, свобод і обов'язків людини і громадянина, встановлює *обов'язок кожного неухально додержуватися Конституції та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей*. При цьому підкреслюється, що *незнання законів не звільняє від юридичної відповідальності*.

Ця норма має загальне значення. Вона поширюється на всі норми і положення Конституції. По суті, йдеться про формування у людей такої правосвідомості, завдяки якій кожне, навіть найнезначніше порушення чинних норм права розглядалося б як надзвичайна подія. Поряд із цим загальним приписом у низці статей Конституції міститься заборона здійснення тих чи інших дій, з якими можуть бути пов'язані особливо негативні наслідки для держави, суспільства, окремих

організацій і громадян. Так, ст. 37 Конституції забороняє створення і діяльність організаційних структур політичних партій в органах виконавчої та судової влади, виконавчих органах місцевого самоврядування; ст. 43 наголошує на недопустимості використання примусової праці тощо.

Закінчуючи розгляд конституційного статусу людини і громадянина в Україні, можна сказати, що він є правовим статусом справді вільної людини, громадянина демократичної, соціальної, правової держави.

Здійснення прав і свобод людини та громадянина

У зв'язку з прийняттям Конституції України питання реалізації прав і свобод громадян набувають в Україні особливого значення. У ст. 3 Основного Закону нашої держави підкреслено, що "людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю". Цим самим підіймаються на найвищий щабель усі дії в сфері практичного здійснення прав людини і громадянина. У цій же статті зазначено: "Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави".

Зазначені приписи Конституції зумовлюють необхідність принципово нового підходу до захисту прав людини, сприяння такому становищу, за якого будь-які її права і свободи могли б реалізовуватися і захищатися з найменшими затратами зусиль.

Нині існує дуже важлива проблема максимального спрощення механізму здійснення та захисту прав і свобод людини і громадянина. З огляду на це, необхідно хоча б в основних рисах визначити механізм здійснен-

ня і захисту кожного суб'єктивного права, зважаючи на те, що останнє за тих чи інших умов буде реалізовуватися дуже повільно або гальмуватися. Безперечно, краще за все зазначені питання було б вирішувати у спеціальних кодексах прав людини. Однак їх складання — далеко не проста справа.

Важливо звернути увагу на ще одне питання. Останнім часом, коли активно ведуться розмови про вдосконалення в нашій державі системи права, виявилось, що багато хто розуміє цю проблему дуже спрощено, вважаючи, що треба лише дещо вдосконалити цю систему і все буде гаразд. Однак такий підхід треба рішуче відкидати. Річ у тім, що існуюча в Україні система права (і це повною мірою стосується й системи прав людини і громадянина) складалася і розвивалася в умовах, коли основна ставка робилася не на людину, не на особистість, хоч гасел про це було забагато, а на державу, на державний апарат, не говорячи вже про апарат компартійний, який взагалі, особливо на верхніх поверхах партійної ієрархії, був фактично недоторканим.

Оскільки в Україні система права мала і досі має зовсім іншу, порівняно з нашими сьогоднішніми ідеалами, методологічну основу, не слід підправляти її. Необхідно розробляти нову систему, керуючись насамперед принципами Конституції України. Доводиться, однак, констатувати, що не всі, кому це належить, як кажуть, за штатом, повністю це розуміють. Тому й утворюються різні підготовчі комісії, зорієнтовані, в основному, на деяке покращання чинного законодавства.

Перед розробкою і вдосконаленням системи права, яка б повністю ґрунтувалася на новій Конституції України, її принципах і нормах, треба розробити і прийняти органічний закон, який має визначити не тільки структуру цієї системи, а й принципи її побудови та функціонування. Саме в цьому акті й мають бути

встановлені ті вимоги, яким повинна відповідати система права з погляду ефективного захисту та здійснення прав і свобод людини і громадянина.

Видання такого закону – складна робота. Треба багато уваги приділити розробці його теорії, дослідити, як вирішується це питання у законодавстві інших країн. Однак, якщо ми справді хочемо реформувати систему права України, яка нині, як вже зазначалося, зорієнтована на зовсім інший суспільний і державний лад, легшого шляху немає.

Можна уявити, скільки галасу здійметься навколо того, що начебто такий підхід є невинуватим, що у нас немає необхідного досвіду тощо. Але всі ці нападки треба рішуче відкинути, бо вони є не проявом будь-якої принципової позиції, а результатом консерватизму людського мислення, яке багато у кого зорієнтоване на те, щоб все зробити миттєво, доповісти про успіх “верхам”, а потім чекати, що з цього вийде.

З питанням практичного здійснення прав і свобод громадян органічно пов’язане питання про тлумачення принципів і норм Конституції України. Це насамперед важливо для практичної діяльності відповідних державних органів, громадських організацій, їх посадових осіб. Тим більше, що Конституція містить низку приписів, які раніше на такому рівні не були врегульовані.

Уже ст. 1 розділу II Конституції, присвячена правам, свободам і обов’язкам людини і громадянина, потребує роз’яснення щодо її запровадження. У ній зазначено, що “усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах”. Немає ніякого сумніву у справедливості цього принципу, необхідності втілення його у життя. Однак добре відомо, що цей принцип існував і раніше, хоч рівності у гідності та правах не було. Досить згадати відому “номенклатуру”, чиношанування з боку тих прохачів, які й нині проводять довгі години біля “високих установ”, замислитися над тим, як розглядаються заяви та

скарги “простої людини” і як вирішуються питання за дзвінком “шанованої особи”, щоб стало зрозумілим — цей припис Конституції зависне у повітрі, якщо не буде чітко регламентовано, скажімо, порядок відносин між ланками державного апарату і громадянином, якщо кожен державний посадовець продовжуватиме вбачати у кожному відвідувачі не громадянина України, а прохача.

Це стара проблема. Однак вона не вирішиться доти, доки не буде зацентрована громадськістю і державним апаратом з усією гостротою.

Безумовно, у вирішенні цієї проблеми першочергово роль має відіграти зміна у ставленні до неї тих, кого це стосується. Однак її правове врегулювання має неабияке значення.

Певною мірою воно могло б бути вирішене у ст. 24 Конституції України, де встановлюється, що “громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом.

Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками”. Все це правильно. Ніякі привілеї не можуть бути пов’язані із посадою, за винятком тих посадових привілеїв, які визначені у законі.

Породжує роздуми і зміст ст. 23 Конституції України. Насамперед, хто має визначати, забезпечується людині в суспільстві вільний і всебічний розвиток її особистості чи ні? Адже залежно від цього Конституція вирішує питання про обов’язки людини перед суспільством. Це, безперечно, результат огріхів, допущених за редагування тексту Конституції. Однак формально громадянин може виправдовувати невиконання ним конституційних обов’язків посиленням на цю статтю.

Отже, зазначені та інші положення Конституції України потребують професійного тлумачення, що

його у разі потреби має давати Конституційний Суд, роз'яснення якого мають мати обов'язковий характер. Однак це аж ніяк не виключає можливості необов'язкового тлумачення цих положень у відповідних коментарях. Складання таких коментарів також є одним із важливих засобів ефективного здійснення прав і свобод людини і громадянина. Тим більша відповідальність покладається на авторів цих коментарів, якими мають бути виключно фахівці високого рівня.

Підсумовуючи викладене, слід сказати, що нині в Україні визріли умови для того, щоб захист і здійснення прав людини і громадянина набули найглибшої змістовності.

Питання для засвоєння теми

- ◆ *Дайте загальну характеристику поняття "права і свободи людини і громадянина".*
- ◆ *Охарактеризуйте міжнародно-правовий аспект прав людини.*
- ◆ *Який зміст вкладається в поняття "система прав і свобод людини і громадянина"?*
- ◆ *Що лежить в основі класифікації прав і свобод людини і громадянина?*
- ◆ *За якою ознакою права людини відрізняються від прав громадянина?*
- ◆ *Назвіть основні якісні ознаки особистих прав і свобод людини.*
- ◆ *Дайте характеристику системи особистих прав і свобод людини.*
- ◆ *Що слід розуміти під політичними правами і свободами?*
- ◆ *Охарактеризуйте систему політичних прав і свобод.*

- ◆ Якими є основні ознаки економічних, соціальних і культурних прав людини і громадянина?
- ◆ Назвіть основні ознаки економічних прав людини і громадянина.
- ◆ Дайте характеристику основних ознак соціальних прав людини і громадянина.
- ◆ Розкажіть про основні ознаки культурних прав людини і громадянина.
- ◆ Охарактеризуйте поняття та зміст конституційних гарантій прав людини.
- ◆ Дайте характеристику поняття та змісту конституційних гарантій правосуддя в Україні.
- ◆ Охарактеризуйте систему конституційних обов'язків громадян України.
- ◆ У чому полягають основні завдання, пов'язані із забезпеченням ефективною реалізацією прав і свобод людини та громадянина в Україні?

Тема 6

Конституційне регулювання виборів і референдуму як форм прямої демократії

Безпосереднє народовладдя

Демократичність держави і суспільства насамперед визначається рівнем розвитку народовладдя, тобто тим, наскільки реально існуючі процедури виявлення і здійснення волі народу впливають на управління державними та суспільними справами. Найбільш ефективно такий вплив може здійснюватися у формі *прямого (безпосереднього) народовладдя*, під яким розуміється безпосередня участь громадян у здійсненні державної влади, їх пряме волевиявлення під час прийняття державних рішень.

Першою в історичному плані була саме ця форма народовладдя. В умовах первісного суспільства вона здійснювалася у вигляді загальних зборів членів конкретної спільноти, а у перших державних утвореннях — у вигляді народних зборів, в яких брали участь усі громадяни (крім рабів, які громадянами, а подекуди і людьми не вважалися, а тому до вирішення загальнодержавних справ не допускалися). Участь у народних зборах усіх вільних громадян, в ідеалі, мала забезпечувати прийняття рішень, які відповідали б інтересам більшості у даному державному утворенні.

Класичним прикладом народних зборів як форми прояву безпосередньої демократії є організація державної влади в античних Афінах.

Із розвитком та ускладненням суспільних відносин класичні зразки прямого народовладдя внаслідок значного зростання чисельності населення держав стало важко, а то й неможливо здійснювати з суто технічного боку. Крім того, народні збори стали перешкодою на шляху реалізації інтересів панівної верхівки суспільства, що й зумовило виникнення нових форм прояву безпосередньої демократії.

Так, у Стародавньому Римі населення розподілялося на кілька центурій, до однієї з яких належав кожний вільний громадянин. У центуріях відбувалися загальні збори їх членів. Рішення центурії формулювалося відповідно до волі більшості учасників зборів. Загальнодержавним визнавалося рішення, яке підтримувалося найбільшою кількістю центурій. При цьому незможні плебеї, які становили абсолютну більшість серед римських громадян, утворювали лише одну центурію, а порівняно невелика кількість заможних патриціїв — декілька. Така організація суспільства забезпечувала вирішальне значення голосів меншої частини громадян при прийнятті загальнообов'язкових рішень. Однак у прийнятті таких рішень усі громадяни держави брали безпосередню участь.

Представницька демократія

Із розвитком і зміцненням держав, ускладненням їхніх політичних систем стало неможливим вирішувати усі питання загальнодержавного значення шляхом залучення до цього всього населення, чисельність якого постійно збільшувалася. За цих умов зародилася і набула поширення інша форма народовладдя — *представницька*. За такої організації більшість загальнодержавних питань вже вирішуються не усіма громадянами держави, а лише певними групами їх. Останні є повноважними представниками населення,

від імені та за дорученням якого вони приймають рішення, що стають обов'язковими до виконання. Група, яка представляє все населення держави, утворює загальнодержавний орган, що дістає право виступати від імені всієї держави і приймати рішення, обов'язкові до виконання на всій її території. Такі представницькі органи можуть називатися по-різному — парламент, народні, національні збори, конгрес тощо. В Україні представницьким органом, уповноваженим приймати загальнообов'язкові в межах усєї держави рішення (закони), є Верховна Рада України.

Поряд із колективними (колегіальними) загальнодержавними органами можуть створюватися й одноособові органи, уповноважені виступати від імені держави. В Україні, як і в багатьох інших країнах, це є Президент.

Група ж осіб, яка виступає від імені певної частини населення держави, утворює орган місцевого самоврядування (місцеву раду, муніципалітет тощо), який може приймати рішення, що є обов'язковими до виконання у межах відповідної частини території країни і стосуються питань, які належать до компетенції такого органу.

Із розвитком і вдосконаленням форм прояву представницького народовладдя вони починають постійно застосовуватися для повсякденного управління справами держави і суспільства. Однак безпосереднє народовладдя не вилучається з державно-правової та політичної практики. Більше того, його значення зростає.

Практика виробила різні форми здійснення безпосереднього народовладдя (прямої демократії). Проте найбільше визнання і поширення дістали *вибори* до органів державної влади та органів місцевого самоврядування і *референдум*.

Поняття і сутність виборів

Демократизм держави визначається рівнем розвитку народовладдя, тобто тим, наскільки встановлені процедури виявлення та здійснення волі народу можуть реально впливати на управління справами держави й суспільства. Безпосередня участь громадян у здійсненні державної влади — пряме народовладдя є саме такою формою, яка забезпечує найбільший рівень впливу народу на діяльність державних структур. Одним із проявів прямого народовладдя в нашій країні є вибори. Термін “вибори” означає процес, у результаті якого певна спільність людей, почасти організована у політичне об’єднання, шляхом голосування формує державний орган чи заповнює вакантну виборну посаду. Утворені в результаті виборів органи або обрані посадові особи набувають права під час виконання своїх функцій виступати від імені певної спільноти людей і наділяються повноваженнями приймати загальнообов’язкові рішення.

За допомогою виборів формується значна частина органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Інакше кажучи, саме завдяки виборам, що є формою безпосереднього народовладдя, одержують можливість функціонувати на законних підставах органи представницької демократії.

Вибори були відомі вже первіснообщинному ладу, коли на загальних зборах того або іншого роду обиралися старійшини, а пізніше і воєначальники. З часом процедура виборів ускладнилася. Наприкінці XVIII ст. було розроблено класичну теорію виборів, основні ідеї якої зводяться до визнання того, що суверенітет невід’ємно належить народу, який є джерелом будь-якої влади. Народ доручає здійснення влади своїм представникам (депутатам), яких визначає шляхом проведення демократичних виборів. Кожен депутат за-

конодавчого органу представляє всю націю, а не тільки округ, від якого його обрано. Тому депутат повинен бути незалежним від своїх виборців під час виконання своїх повноважень. Цими ідеями керуються й нині. Отож, вибори розглядаються як передача влади від виборців до тих, кого вони обирають, народ делегує владні повноваження своїм представникам.

З плином часу утвердилися певні вимоги і правила, виконання яких має забезпечити об'єктивне виявлення волі виборців, утруднити чи зробити неможливою фальсифікацію результатів виборів. Найважливіші з них закріплено у конституціях демократичних держав. Сукупність таких конституційних норм утворює конституційний інститут виборів до органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Норми цього інституту можна поділити на декілька груп:

— норми, які закріплюють основні вимоги і правила, пов'язані із самою процедурою проведення виборів;

— норми, що визначають коло осіб, які наділяються активним виборчим правом, тобто правом обирати представників до органів держави та органів місцевого самоврядування;

— норми, що визначають коло осіб, які наділяються пасивним виборчим правом, тобто правом бути обраними до органів державної влади, органів місцевого самоврядування чи на виборну посаду.

Конституційний інститут виборів регламентує досить широке коло суспільних відносин. Частина їх, а саме норми, що встановлюють загальні правила і вимоги до процедури виборів, та норми, які регламентують активне виборче право, зафіксовані у розділі III “Вибори. Референдум” та у розділі XI “Місцеве самоврядування” Конституції України. Норми, що закріплюють пасивне виборче право, вміщено у розділах Конституції, присвячених основам організації та діяльності конкретних виборних органів.

Принципи виборчого права України

Характеризуючи вибори і референдум, Конституція України вказує, що вони є формами безпосередньої демократії, через які народ здійснює своє волевиявлення (ст. 69). А в ст. 71 закріплено положення про те, що вибори до органів державної влади та органів місцевого самоврядування є *вільними і відбуваються на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування*.

Принцип *загальності виборів* в Україні означає, що всі її громадяни, які на день виборів досягли 18 років, мають право голосу. Цього права позбавляються лише ті, кого у судовому порядку визнано недієздатними. При цьому слід мати на увазі, що факт недієздатності, як підстава недопущення громадянина до участі у виборах, має бути встановлений саме судом. Наявність медичних висновків про душевну хворобу громадянина без відповідного рішення суду не дає юридичних підстав для позбавлення його права голосу.

Рівень загальності виборів залежить від усіляких цензів, тобто умов, відповідність яким є підставою для допущення громадян до участі в них. У сучасному світі розрізняють віковий ценз і ценз осідлості.

Віковий ценз обумовлює наявність виборчих прав досягненням певного віку. В більшості держав він становить 18 років, як і в Україні. В деяких країнах встановлено інший віковий ценз. Так, у Бразилії, Ірані, Нікарагуа та на Кубі він становить 16 років.

Ценз осідлості передбачає надання громадянам права голосу лише за умови їх проживання у країні або на території відповідного виборчого округу протягом певного строку. Так, у Франції він становить шість місяців, а у Новій Зеландії — три місяці. Раніше поширеними були також майновий ценз (володіння певним майном), освітній ценз (вміння читати і писати),

релігійний ценз (сповідування державної релігії) та деякі інші.

Крім недієздатних, у деяких країнах права голосу не мають й особи, які відбувають покарання за вироком суду, військовослужбовці та особи, котрі обіймають певні державні посади.

Пряме виборче право означає, що громадяни, беручи участь у виборах, віддають свої голоси безпосередньо “за” чи “проти” кандидата на виборну посаду будь-якого рівня — від члена органу місцевого самоврядування до депутата Верховної Ради чи Президента України. Отже, пряме виборче право забезпечує остаточність вирішення питання про виборну посаду.

Проводяться й непрямі (багатоступеневі) вибори. Їх призначають, наприклад, для обрання Президента США. У цій країні виборці обирають виборщиків, які вже безпосередньо голосують за того чи іншого кандидата у президенти. Кількість виборщиків пропорційна чисельності населення того або іншого штату. У 1996 р. їх було 538. Голоси 379 із них забезпечили переобрання Б. Клінтона на другий президентський строк.

Ще до свого обрання виборщики дають обіцянку віддати свої голоси за конкретного кандидата. Тому, враховуючи персональний склад обраної колегії виборщиків, ще до їх голосування можна абсолютно точно визначити, кого буде обрано президентом країни. Отже, можна говорити, що у цьому разі акт голосування має суто формальний характер. Непрямими двоступеневими виборами в деяких країнах обираються верхні палати парламентів. А у Китаї Всекитайські збори народних представників (парламент) обираються непрямыми триступеневими виборами.

Конституційним принципом виборів в Україні є *таємність голосування*, яка передбачає недопустимість будь-якого нагляду і контролю за волевиявленням виборців.

За первісних демократій вибори проводилися відкрито — підняттям руки, криком тощо. Однак таке го-

лосування дає змогу контролювати, спрямовувати подачу голосів виборців тими, від кого вони якимось чином залежать. Таємне голосування покликано запобігти цьому. Відомі різні форми таємного голосування — опускання в амфору камінців різного кольору (світлий — “за”, темний — “проти”), написання на черепках, а пізніше на папері імені кандидата, за якого віддається голос, тощо.

У сучасному світі таємне голосування здійснюється шляхом опускання в урну бюлетенів, в яких зазначені прізвища кандидатів на виборну посаду або варіанти вирішення проблеми, що виноситься на референдум. Виборець певним чином позначає прізвище кандидата або варіант рішення, за які він віддає свій голос. Останнім часом набуває поширення голосування за допомогою спеціальних машин. Для забезпечення таємності голосування на виборчих дільницях встановлюють недоступні для зовнішнього нагляду кабінки, в яких виборці заповнюють бюлетені, або машини для голосування. При цьому кабінки мають бути встановлені так, щоб через них, прямуючи до урн, пройшов кожен виборець.

Рівність виборчого права за сучасних умов означає реалізацію принципу: “Один виборець — один голос”.

Конституція України встановлює, що вибори є *вільними*. Це означає недопустимість будь-якого тиску на виборців з метою примусити їх голосувати не відповідно до своїх переконань, а так, як цього бажають інші особи чи структури. Вільне волевиявлення виборців і таємність голосування забезпечуються, наприклад, встановленням кримінальної відповідальності за їх порушення.

Виборча система — це спосіб, у якій розподіляються депутатські мандати між кандидатами на ці посади залежно від результатів голосування. Таких способів (виборчих систем) є декілька. Цікаво, що якщо кожен з них застосувати до одних і тих же результатів голосу-

результатів.

Мажоритарна система історично виникла першою. В її основі лежить принцип більшості: обраним вважається той кандидат, який одержав встановлену законом більшість голосів. На практиці застосовуються три різновиди цієї системи, а саме: мажоритарна система абсолютної більшості, відносної більшості та кваліфікованої більшості.

За *мажоритарною системою абсолютної більшості* обраним вважається той, хто набрав абсолютну (або просту) більшість голосів, тобто більше половини ($50\% + 1$ голос) від загальної кількості поданих і визнаних дійсними по даному виборчому округу голосів виборців. Враховуючи те, що одержати абсолютну більшість голосів досить важко, ця система передбачає проведення другого туру голосування, для перемоги в якому треба набрати відносну більшість голосів. Така система існувала в Україні з 1991 року до набрання чинності Законом, який тут розглядається, існує вона у Франції та в інших державах.

Мажоритарна система відносної більшості передбачає, що обраним вважається кандидат (список кандидатів), який набрав більше голосів, ніж кожен з інших кандидатів окремо. За цією системою не встановлюється обов'язковий мінімум участі виборців у голосуванні — вони вважаються такими, що відбулися, навіть тоді, коли в них узяв участь хоча б один виборець (ним може бути й один із кандидатів). Особливістю цієї системи є те, що обраним може бути кандидат, який одержав відносну більшість голосів, яка, у той же час, належить абсолютній меншості виборців. Наприклад, у виборчому окрузі, де балотується декілька кандидатів (А, Б, В, Г, Д), 60 тисяч голосів виборців розподілилися так: А — 20 тисяч голосів, Б — 15 тисяч, В — 14 тисяч, Г — 6 тисяч і Д — 5 тисяч голосів. Обраним у депутати буде кандидат А, за якого проголосувало 20 тисяч виборців, тобто більше, ніж за кожного з інших

кандидатів. Те, що проти А голосувала більшість виборців округу (за інших кандидатів, тобто проти А, подано 40 тисяч голосів) до уваги не береться.

За мажоритарною системою кваліфікованої більшості переможець повинен одержати обумовлену більшість голосів, яка перевищує половину голосів ($2/3$, $3/4$, $4/4$) виборців. Через складність одержання такої кількості голосів ця система на практиці застосовується досить рідко.

Той чи інший вид мажоритарної виборчої системи формування законодавчих органів існує, наприклад, у США, Англії, Франції.

Сутність *пропорційної виборчої системи* полягає у тому, що вона вимагає розподіляти депутатські мандати між виборчими об'єднаннями (партійними списками кандидатів) пропорційно кількості голосів, поданих за кожний список. На виборах, що проводяться за цією системою, кандидати в депутати висувуються виключно політичними партіями у вигляді партійних списків, і виборці голосують не за окремих кандидатів, а за той чи інший партійний список у цілому. Для визначення кількості мандатів, що їх одержує та чи інша партія, застосовується так званий виборчий метр (виборча квота), який визначає найменшу кількість голосів, необхідних для обрання одного депутата. Ця квота може визначатися як для всієї країни, так і окремо для кожного округу. Розподіл одержаних партією депутатських місць, як правило, здійснюється відповідно до порядку розміщення кандидатів у партійному списку. Якщо за квотою одержаних партією голосів вистачає на заміщення двох місць, їх займають перші два кандидати з партійного списку, якщо трьох місць — перші три кандидати і т. д.

Ця виборча система встановлена в Австралії, Ізраїлі, Угорщині, Фінляндії та у деяких інших країнах.

Закон України "Про вибори народних депутатів України" встановлює, що склад Верховної Ради України обирається за змішаною (мажоритарно-

пропорційною) виборчою системою, що має на меті як використання переваг, так і пом'якшення недоліків, які притаманні кожній з названих виборчих систем.

Закон відтворює положення ч. 1 ст. 76 Конституції України, яка встановлює кількісний конституційний склад Верховної Ради України — 450 народних депутатів України і визначає порядок їх обрання. Половина депутатів, а саме 225, обираються на основі мажоритарної системи відносної більшості. Це означає, що їх вибори повинні відбуватися по одномандатних округах, тобто округах, в яких обирається один персонально визначений депутат, а обраним вважається кандидат, що набирає більше голосів, ніж кожен з інших кандидатів окремо.

Друга половина — 225 депутатів обираються на основі пропорційної виборчої системи. Відповідно до неї вся держава розглядається як один виборчий округ, від якого до парламенту держави обирається вказана кількість депутатів. При цьому виборці будуть голосувати не за персонально визначеного кандидата у депутати, а за списки кандидатів у депутати, що формуються політичними партіями та їх блоками (об'єднаннями).

Отже, при обранні за мажоритарною системою однієї половини депутатів Верховної Ради України виборці мають можливість оцінювати індивідуальні характеристики і можливості конкретних осіб, які претендують на здобуття депутатського мандату. Обираючи решту депутатів за пропорційною системою, виборці фактично мають виявити свою довіру до певних політичних партій або їх блоків.

Закон України “Про вибори депутатів місцевих рад та сільських, селищних, міських голів” від 14 січня 1998 р. встановлює (ст. 1), що вибори вказаних суб'єктів проводяться за мажоритарною виборчою системою відносної більшості на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування, а виборчий процес здійснюється на тих самих засадах,

що й виборчий процес при формуванні Верховної Ради України.

Аналогічні (змішані) виборчі системи з певними особливостями мають місце у ФРН, Болгарії, Грузії, Литві, Італії та деяких інших країнах.

Загальні засади виборчого процесу в Україні

Законодавство України встановлює загальні засади виборчого процесу, серед яких:

— *вільність і рівноправність висування кандидатів на виборні посади* означає, що всі суб'єкти, яким відповідно до закону надано право висувати кандидатів на виборні посади, визначають їх самостійно і ніхто не має права рекомендувати або наполягати на висуненні якоїсь іншої кандидатури. При цьому таке право належить рівною мірою всім вказаним суб'єктам.

Наприклад, право висувати кандидатів у народні депутати України надається широкому колу суб'єктів, які фактично можуть представляти різні суспільні прошарки, а саме:

а) окремим політичним партіям. Відповідно до ст. 2 Закону України "Про об'єднання громадян" політична партія — це об'єднання громадян — прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, які мають головною метою участь у виробленні державної політики, формуванні органів влади, місцевого та регіонального самоврядування і представництва в їхньому складі;

б) виборчим блокам партій, тобто об'єднанню декількох політичних партій, які на основі низки загальних для них політичних цілей дійшли згоди висунути у даній виборчій кампанії єдиний список кандидатів у народні депутати;

в) кожному громадянину України. Будь-який громадянин України, що має право обирати і бути обраним, може особисто висунути свою кандидатуру у народні депутати України;

г) зборам громадян, наприклад, зборам жителів населеного пункту, вулиці тощо;

д) трудовим колективам, тобто всім працівникам, які здійснюють свою трудову діяльність на даному підприємстві, в установі, організації;

— *гласність*, яка вимагає забезпечення широкого інформування у засобах масової інформації про всі події, пов'язані із виборами народних депутатів України;

— *відкритість* передбачає можливість знайомитися з усіма документами: передвиборними платформами окремих кандидатів у народні депутати, політичних партій та їх об'єднань, з джерелами фінансування їхніх виборчих кампаній тощо;

— *свобода агітації* покликана гарантувати політичним партіям і угрупованням, а також окремим кандидатам у народні депутати України та їхнім прихильникам вільно за допомогою усіх дозволених законом засобів (наприклад, телебачення, преси, організації та проведення передвиборних мітингів, розповсюдження плакатів і листівок) знайомити виборців із змістом і перевагами своїх передвиборних платформ, закликати їх віддавати за себе свої голоси і т. п.;

— *рівні можливості для всіх кандидатів* у проведенні виборчої кампанії передбачають, наприклад, надання кожному з них рівних сум з державного бюджету на забезпечення їхніх виборчих кампаній, однакового часу для виступів на державному телебаченні та радіо тощо;

— *неупередженість до кандидатів* означає недопустимість для вказаних у статті суб'єктів, які, по суті, виступають від імені держави, порівнювати недоліки чи переваги кандидатів, створюючи тим самим переваги у проведенні виборчої кампанії для одних кандидатів за рахунок інших.

Абсентеїзм

Закінчуючи розмову про вибори, доцільно звернути увагу на те, що останнім часом все більшого поширення набуває абсентеїзм, тобто неявка частини виборців на виборчі дільниці для голосування, а отже, їх відмова від реалізації свого активного виборчого права. Абсентеїзм має негативні наслідки. Адже для визнання виборів такими, що відбулися, і для того, щоб за їхніми результатами можна було визначити переможців, необхідна участь певної кількості зареєстрованих виборців. Неявка виборців не дозволяє сформувати виборні органи чи заповнити виборні посади. За таких умов виникає потреба у проведенні нових виборів, а отже, й у додаткових фінансових витратах. Досить часто й повторні вибори не дають бажаних результатів, внаслідок чого виборні вакансії не заповнюються (це, до речі, стосується і депутатського складу Верховної Ради України та органів місцевого самоврядування).

У зв'язку з цим у деяких державах участь громадян у виборах вже розглядається не як їхнє право, а як їхній обов'язок. Такий підхід аргументується й тим, що у давнину участь у народних зборах була почесним обов'язком громадян, ігнорування якого каралося якщо не за законом, то за звичаєм. За сучасних умов участь у виборах слід розглядати як громадську функцію, що здійснюється не стільки в інтересах громадянина, скільки відповідно до потреб забезпечення формування і функціонування найважливіших державних структур. Тому держава має право вимагати від своїх громадян здійснення цієї функції під загрозою застосування певних санкцій, що має діставати юридичний вияв в обов'язку (а не у праві) громадян брати участь у виборах.

Законодавством низки держав за неучасть у виборах передбачені певні санкції. В Аргентині особа, яка не брала участі у виборах, втрачає право перебувати на державній службі протягом трьох років, а у Греції та Туреччині таку особу засуджують до позбавлення волі. У Бельгії, залежно від кількості проігнорованих виборів, передбачено різні за розмірами штрафи. В Італії участь громадян у виборах визнається їхнім обов'язком, за невиконання якого протягом п'яти років призвища порушників вносяться до спеціальних списків, які виставляються на загальний огляд.

Деякі держави виходять із ситуації, зумовленої абсентеїзмом, шляхом визнання виборів такими, що відбулися, навіть якщо в них взяло участь менше половини зареєстрованих виборців.

В Україні реакцією на раніше досить розповсюджені у нашій виборчій практиці "вибори, що не відбулися" і суттєві витрати на проведення повторних виборів, які часто також не відбувалися з причини низької явки виборців до виборчих дільниць, стали положення ч. 4 ст. 1 Закону України "Про вибори народних депутатів України". Цей Закон скасовує порядок, відповідно до якого для визнання виборів такими, що відбулися, у них має взяти участь певна частина зареєстрованих виборців. Закон виходить з того, що участь громадян України у виборах є добровільною, тобто особистою справою кожного. Якщо ж з тих чи інших причин певна частина громадян до виборчих дільниць не з'являється, Закон розцінює їхню поведінку як підтримку результатів виборів, які склалися в результаті голосування тих, хто взяв участь у голосуванні на виборах. Таким чином, народний депутат буде вважатися обраним і тоді, коли в усьому виборчому окрузі у голосуванні на виборах візьме участь і проголошує за нього лише один виборець, хоча б і сам кандидат.

Поняття референдуму

Референдум — це голосування усього населення держави (загальнодержавний референдум) або певної його частини (місцевий референдум) з метою вирішення найважливіших питань державного і суспільного життя. Референдум і вибори мають спільний метод здійснення — голосування, але різняться предметом. Вибори проводяться для визначення особи, яка з точки зору більшості виборців найбільш достойна обіймати виборну посаду. Завданням референдуму є вирішення важливих питань, не пов'язаних із наданням юридичної сили мандатам якихось осіб. Це може бути затвердження, зміна чи скасування законів, розв'язання в межах держави проблем територіального устрою тощо.

У науковій літературі та законотворчій практиці нарівні з терміном “референдум” інколи вживається термін “плебісцит”. У багатьох випадках їхній зміст рівнозначний. Однак між ними є й відмінність. Референдум регламентується нормами конституційного права певної держави; його предметом може бути досить широке коло питань. А підстави і порядок проведення плебісциту в основному регулюються міжнародно-правовими актами; його предметом у більшості випадків є вирішення територіальних спорів між державами.

Види референдуму

Залежно від тих чи інших ознак розрізняють імперативний і консультативний, конституційний і законодавчий, обов'язковий і факультативний референдуми.

Імперативний і консультативний референдуми різняться юридичною силою їхніх результатів. Акт, прийнятий імперативним референдумом, набуває найвищої юридичної сили і не потребує затвердження іншими суб'єктами. А метою консультативного референдуму є виявлення точки зору населення щодо певного питання, яка не має обов'язкової юридичної сили для державних органів. Цей вид референдуму ще називають всенародним опитуванням.

Конституційний референдум вирішує питання, пов'язані з прийняттям конституції тієї або іншої країни чи внесенням до неї поправок. Шляхом законодавчого референдуму приймаються закони, спрямовані на регулювання важливих проблем суспільного і державного життя.

Обов'язковий референдум проводиться у нашій країні з питань, які згідно з Конституцією можуть бути вирішені лише за його допомогою — щодо зміни територіальних меж України (призначається Верховною Радою України), для затвердження змін до розділів I, III, XIII Основного Закону нашої держави (призначається Президентом України).

Всеукраїнський референдум призначається Президентом України за ініціативою народу. Цим покладено на Президента обов'язок призначати референдум для вирішення конкретного питання, якщо цього вимагають не менш як 3 млн громадян України, які мають право голосу. Для набуття обов'язкової сили цієї вимоги для Президента необхідно, щоб підписи громадян на підтримку референдуму були зібрані не менш як у двох третинах областей України і не менш як по 100 тис. підписів у кожній із них.

В Україні, як і в багатьох інших державах, для прийняття законопроектів, що стосуються податків, бюджету та амністії, проведення референдуму не допускається.

Конкретні питання, пов'язані з організацією та проведенням виборів і референдуму, регламентуються

Тема 7

Верховна Рада України — єдиний орган законодавчої влади в державі, парламент України

Верховна Рада України в системі державних органів

Єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент — Верховна Рада України. Лише вона має повноваження приймати закони, які є актами найвищої юридичної сили. З принципу поділу влади на законодавчу, виконавчу та судову випливає, що Верховну Раду не можна розглядати як вищестоящий орган не тільки щодо інших загальнодержавних органів (Президента, Кабінету Міністрів, Конституційного Суду та Верховного Суду України), хоч вона і причетна до їх формування, а й щодо місцевих рад. Та Конституція України й не закріплює принцип єдності представницьких органів: усі інші ради визначаються в ній не як місцеві органи державної влади, а як органи місцевого самоврядування. Тому вплив Верховної Ради на діяльність інших державних органів та органів місцевого самоврядування здійснюється виключно шляхом прийняття відповідних законів, які є обов'язковими для всіх суб'єктів на території України.

Верховна Рада України, як і парламенти багатьох інших держав, наприклад, Білорусі, Литви, Болгарії, Греції, Фінляндії, складається з однієї палати. Існують і двопалатні парламенти (Росія, Казахстан, Франція,

США, ФРН та інші країни). Конституція Південно-Африканської Республіки передбачала створення парламенту з трьох палат, що формувалися за расовою ознакою: палата для білих, палата для мулатів, палата для індіців. Парламент Югославії за Конституцією 1963 р. (в редакції 1968 р.) фактично складався з шести палат.

Порядок формування Верховної Ради України

Верховна Рада України обирається вільними виборами на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на чотири роки. Вибори можуть бути черговими і позачерговими.

Відповідно до ч. 1 ст. 77 Конституції України чергові вибори до Верховної Ради повинні відбуватися в останню неділю березня четвертого року повноважень її складу.

Позачергові вибори до Верховної Ради проводяться у разі дострокового припинення її повноважень. Це може статися, якщо протягом 30 днів чергової сесії пленарні засідання Верховної Ради не можуть розпочатися і Президент достроково припиняє її повноваження та призначає нові вибори, які й будуть позачерговими. Такі вибори повинні відбутися у строк до 60 днів з дня опублікування президентського указу про дострокове припинення повноважень Верховної Ради. Причини, через які не можуть розпочатися пленарні засідання, повинні обумовлюватися її діяльністю (наприклад, відсутність кворуму через відмову частини депутатів зареєструватися як учасники пленарного засідання, безрезультатність спроб обрати Голову Верховної Ради, який повинен вести її засідання) і свідчити про нездатність даного її складу вирішувати питання організаційного плану.

Слід зазначити, що повноваження Верховної Ради, обраної на позачергових виборах, не можуть бути припинені протягом одного року. Це зумовлюється недоцільністю частих перерв у діяльності найвищого законодавчого органу і значних фінансових затрат, пов'язаних з його виборами.

Дострокове припинення повноважень Верховної Ради не допускається і в останні шість місяців строку повноважень Президента України. Це правило спрямоване на запобігання можливим політичним та організаційним утрудненням у період виборчої президентської кампанії.

Повноваження Верховної Ради нового скликання починаються у день відкриття її першого засідання. Одночасно припиняються повноваження Верховної Ради попереднього скликання, тобто обраної на попередніх виборах.

Строк повноважень парламентів в інших країнах є різним. У Швеції, наприклад, він становить три роки, у Болгарії — чотири, у Білорусі — п'ять років. У державах з двопалатними парламентами строки повноважень палат, як правило, не збігаються. Так, депутати Палати представників Конгресу (парламенту) США обираються на два роки, а депутати Сенату (верхньої палати) — на шість років. При цьому через кожні два роки переобирається третина сенаторів.

Народний депутат України

Верховна Рада складається з 450 народних депутатів України (конституційний склад), якими можуть бути лише громадяни України, що на день виборів досягли 21 року, мають право голосу і проживають в Україні протягом останніх п'яти років.

Депутат має бути громадянином України, бо саме громадянство визначає наявність повноцінних правових зв'язків між особою і державою, у тому числі й

усіх юридичних прав та обов'язків, передбачених Конституцією. Встановлення вікового цензу пояснюється тим, що для участі у виробленні та прийнятті важливих і складних рішень загальнодержавного значення народний депутат України має мати певний життєвий досвід.

Вимога щодо проживання депутата протягом останніх п'яти років на території нашої держави спрямована на забезпечення знання і розуміння тих проблем, які постали перед суспільством і державою.

За відповідності усім зазначеним вище вимогам громадянин не може бути обраний до Верховної Ради України лише у тому разі, якщо він має непогашену і не зняту у встановленому законом порядку судимість. Однак наявність непогашеної судимості за злочин, вчинений з необережності (тобто коли особа не бажала, але передбачала можливість виникнення суспільно небезпечних наслідків своєї дії чи бездіяльності та легковажно розраховувала на їх відвернення або не передбачала можливості настання таких наслідків, хоч повинна була і могла передбачати — наприклад, убивство з необережності), не є юридичною перешкодою для обрання громадянина народним депутатом України.

Особи, обрані до складу парламенту, мають здійснювати депутатські повноваження на постійній основі. Це означає, що вони повинні відмовитися від іншого представницького мандата і не можуть перебувати на державній службі. Що ж до несумісності депутатського мандата з іншими видами діяльності, то вона повинна бути встановлена спеціальним законом.

При вирішенні цього питання у деяких країнах парламентаріям забороняється займатися будь-якою діяльністю, крім наукової та викладацької, а поєднання депутатських повноважень і посад у структурах виконавчої влади принципово не допускається. В інших державах, наприклад, у Великій Британії, прем'єр-міністром може бути лише депутат парламен-

ту — представник партії, яка має у ньому більшість голосів.

Повноваження народних депутатів України починаються від моменту складання ними перед Верховною Радою присяги такого змісту: “Присягаю на вірність Україні. Зобов’язуюсь усіма своїми діями боронити суверенітет і незалежність України, дбати про благо Вітчизни і добробут Українського народу.

Присягаю додержуватися Конституції України та законів України, виконувати свої обов’язки в інтересах усіх співвітчизників”.

Текст присяги перед відкриттям першої сесії новообраної Верховної Ради зачитує найстарший за віком народний депутат України. Потім депутати ставлять свій підпис під її текстом, що й означає її складання. Якщо ж депутат відмовляється скласти передбачену Конституцією присягу, він втрачає депутатський мандат. У такому разі у відповідному виборчому окрузі повинні відбутися нові вибори до Верховної Ради України.

У деяких державах, де набуття депутатами повноважень також обумовлюється необхідністю складання присяги, відмова зробити це може мати інші наслідки. Так, якщо депутат італійського парламенту не складе присягу протягом трьох пленарних засідань, він не втрачає депутатський мандат, однак позбавляється депутатських прав до виконання передбачених у зв’язку зі складанням присяги процедур.

Конституція закріплює низку гарантій, покликаних забезпечити сприятливі умови для виконання депутатами своїх повноважень, а також захистити їх від репресій. Однією з таких гарантій є депутатська недоторканність. Народних депутатів України не може бути притягнуто до будь-якого виду юридичної відповідальності за діяльність, яку вони здійснюють у ході реалізації депутатських повноважень. Йдеться про виступи у парламенті чи в його комісіях, про позицію при голосу-

ванні з того чи іншого питання тощо. Це правило чинне і після того, як депутат втрачає свої повноваження.

Однак з нього є виняток: депутати несуть юридичну відповідальність за образу чи наклеп. Ця особливість покликана запобігати зловживанню народними обранцями своїм статусом, дисциплінувати їх. Вона закликає керуватися не емоціями, а неспростовними, юридично значущими фактами.

Депутатська недоторканність означає й те, що народного депутата України не можна притягнути до кримінальної відповідальності, затримати чи заарештувати, якщо на це немає згоди Верховної Ради. Така згода має бути висловлена у відповідній постанові, прийнятій на пленарному засіданні парламенту. Однак для допиту депутата як свідка згоди парламенту не потрібно.

Депутатська недоторканність поширюється на членів практично всіх парламентів світу, але її зміст може відрізнятись від недоторканності народних депутатів України. Так, у Росії та деяких інших країнах депутата можна затримати, заарештувати, обшукати, якщо він затриманий на місці вчинення злочину, без звернення до парламенту за одержанням згоди на це.

Обсяг повноважень народних депутатів України визначається Конституцією і законодавством. Ці повноваження починаються від моменту складення депутатом присяги і припиняються одночасно з припиненням повноважень Верховної Ради відповідного скликання.

Конституція України (ст. 81) передбачає й можливість дострокового припинення депутатських повноважень у разі:

1) їх складення за особистою заявою депутата. Конституція не визначає причин подання такої заяви, а тому вони можуть бути будь-якими. Однак для складення повноважень необхідно, щоб Верховна Рада визнала ці причини переконливими;

2) набрання законної сили обвинувальним вироком щодо депутата. Треба мати на увазі, що притягнення до кримінальної відповідальності, арешт, винесення судом обвинувального вироку ще не є законними підставами для дострокового припинення депутатських повноважень. Так, вирок набуває законної сили через десять днів після оголошення, а в разі його оскарження — після здійснення відповідних процедур;

3) визнання депутата судом недієздатним або безвісно відсутнім. Суд може визнати депутата, як і будь-яку іншу особу, недієздатним, якщо він внаслідок душевної хвороби, травми та інших причин не може розуміти значення своїх дій або керувати ними. Безвісно відсутньою вважається особа, про яку за місцем її постійного проживання протягом року немає ніяких відомостей;

4) припинення громадянства депутата або його виїзду на постійне проживання за межі України. Ці обставини призводять до втрати депутатом юридичних або фактичних зв'язків з нашою державою, що й робить неможливим виконання ним депутатських обов'язків;

5) смерті депутата.

За наявності зазначених вище обставин питання про дострокове припинення повноважень народного депутата України розглядається на пленарному засіданні Верховної Ради. Відповідне рішення вважається прийнятим, якщо за нього проголосувала більшість від конституційного складу Верховної Ради, тобто не менш як 226 депутатів.

Достроково за рішенням суду повноваження народного депутата України припиняються й у разі невиконання ним вимоги щодо несумісності депутатського мандата з іншими видами діяльності, тобто коли після обрання до Верховної Ради особа не відмовляється від інших мандатів або продовжує перебувати на державній службі. Відповідна процедура має бути врегульована законом.

Однією з конституційних форм депутатської діяльності є депутатський запит — звернення народного депутата до певного органу чи посадової особи дати офіційне пояснення з питань, які належать до їхньої компетенції.

Процедура здійснення депутатського запиту встановлена Законом України “Про статус народного депутата України” від 17 листопада 1992 р. та регламентом Верховної Ради України. Відповідно до регламенту депутатський запит у письмовій формі вноситься Голові Верховної Ради, оголошується ним на засіданні та передається Секретаріату, який зобов’язаний негайно надіслати текст запиту відповідному адресату. Офіційна письмова відповідь на запит у семиденний або інший, встановлений Верховною Радою, термін повинна бути надіслана Голові Верховної Ради та депутату, який його вніс. За наполяганням автора запиту і не менш як однієї п’ятої частини від фактично обраних до Верховної Ради депутатів відповідь може бути обговорена на пленарному засіданні Верховної Ради. Підсумки такого обговорення дістають вияв у постанові, яка разом із текстом депутатського запиту і відповіддю на нього публікується у Відомостях Верховної Ради України та газеті “Голос України”.

Гарантією ефективності депутатського запиту є закріплені у ч. 2 ст. 86 Конституції України обов’язок відповідних посадових осіб повідомити народного депутата про результати розгляду його запиту.

Організація роботи Верховної Ради України

Відповідно до Конституції України Верховна Рада може здійснювати свої повноваження лише тоді, коли обрано не менше двох третин від її конституційного складу (тобто не менше 300 народних депутатів) і працює сесійно.

Вона збирається на першу сесію не пізніше як на 30-й день після того, коли Центральна виборча комісія офіційно оголосила результати виборів. Перше засідання Верховної Ради відкриває найстарший за віком народний депутат України, який веде його доти, поки Верховна Рада не обере свого Голову.

Сесії Верховної Ради можуть бути черговими, тобто такими, що починають свою роботу у встановлені Конституцією України строки (першого вівторка лютого і першого вівторка вересня кожного року), і позачерговими, які можуть скликатися на вимогу не менш як третини народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради або на вимогу Президента України.

Позачергові сесії скликаються Головою Верховної Ради із зазначенням питань, які виносяться на їх розгляд.

Якщо указом Президента в Україні запроваджується воєнний чи надзвичайний стан, Верховна Рада повинна зібратися у дводенний строк на позачергову сесію без офіційного скликання її. Це пояснюється тим, що, по-перше, відповідно до п. 31 ст. 85 Конституції України такий указ має бути затверджений (або скасований) Верховною Радою у дводенний строк, а по-друге, тим, що надзвичайність обставин може утруднити, а то й унеможливити виконання формальностей, пов'язаних з офіційним скликанням сесії.

Може скластися ситуація, коли встановлені Конституцією України строки повноважень Верховної Ради закінчуються під час воєнного чи надзвичайного стану, тобто в умовах, за яких організація і проведення виборів нового складу парламенту практично неможливі. У такому разі Конституція передбачає подовження повноважень Верховної Ради до дня першого засідання першої сесії Верховної Ради, яку буде обрано після скасування воєнного чи надзвичайного стану.

Конкретний порядок роботи Верховної Ради України, тобто порядок формування її комітетів і комісій, проходження законопроектів тощо, встановлю-

ється Конституцією. Крім того, він має бути визначений законом про регламент Верховної Ради, який їй ще треба прийняти.

Усі свої рішення Верховна Рада може приймати лише на пленарних засіданнях (загальних зборах депутатів) шляхом голосування, яке може бути таємним чи відкритим і здійснюватися підняттям рук, бюлетенями чи за допомогою технічних засобів. Депутат повинен брати участь у голосуванні особисто, він не може доручати голосувати від свого імені іншим депутатам.

Рішення приймаються у формі законів, постанов та інших актів простою більшістю від конституційного складу Верховної Ради (не менше 226 голосів народних депутатів). Лише з питань, пов'язаних із внесенням змін до Конституції та усуненням Президента України з поста в порядку імпічменту, рішення приймаються відповідно не менш як двома третинами та трьома четвертими від конституційного складу Верховної Ради.

Засідання Верховної Ради України проводяться відкрито. Це означає, що на них дозволяється присутність журналістів і запрошених осіб, а самі засідання можуть транслюватися по радіо, телебаченню тощо. Однак у разі розгляду питань, які недоцільно розголошувати, приміром, пов'язаних із національною безпекою, чи таких, що стосуються деяких аспектів організації та діяльності Верховної Ради, за рішенням більшості від її конституційного складу можливе проведення закритих засідань. У роботі таких засідань беруть участь лише депутати та спеціально запрошені особи. Хід роботи та прийняті рішення у засобах масової інформації не висвітлюються.

Для керівництва своєю роботою Верховна Рада обирає Голову, Першого заступника і заступника Голови Верховної Ради України. Ці посадові особи обираються зі складу депутатів Верховної Ради і за потреби можуть бути відкликані.

Повноваження Голови Верховної Ради зумовлені забезпеченням її діяльності. У відносинах з іншими

органами державної влади та з органами влади іноземних держав Голова Верховної Ради виступає як її представник.

Конкретний порядок здійснення Головою Верховної Ради своїх повноважень, його взаємовідносини з Першим заступником і заступником конституційно не врегульовані. Відповідно до ч. 3 ст. 88 Конституції України ці питання мають бути врегульовані законом про регламент Верховної Ради України.

Із метою здійснення законопроектних робіт, підготовки і попереднього розгляду питань, віднесених до повноважень Верховної Ради України, утворюються її комітети, які працюють постійно. Для розгляду питань, що мають тимчасовий характер або не належать до тих, які підлягають розгляду в уже існуючих комітетах, Верховна Рада може створювати тимчасові спеціальні комісії.

За необхідності проведення розслідувань, пов'язаних із питаннями, що зачіпають інтереси усього суспільства, Верховна Рада може створювати тимчасові слідчі комісії. Для їх створення необхідно, щоб за це проголосувало не менш як 150 народних депутатів (одна третина від конституційного складу Верховної Ради). Треба зазначити, що такі комісії не входять до системи органів правосуддя, а тому їхні висновки і пропозиції не є вирішальними для слідства і суду. Можна говорити про те, що результати роботи тимчасових слідчих комісій Верховної Ради України мають насамперед політичне значення і є визначальними для формування відповідних висновків суто політичного характеру.

Конституцією України не врегульовано конкретний порядок організації і діяльності комітетів, тимчасових спеціальних і тимчасових слідчих комісій. Вирішення цих питань віднесено до відповідного законодавства.

Аналогічні положення містяться у конституціях абсолютної більшості сучасних держав.

Повноваження Верховної Ради України

Конституція закріплює широкі повноваження Верховної Ради України, які визначають її місце і роль у державі. Ці повноваження за сутністю і призначенням можна поділити на декілька груп. Найважливішими є повноваження щодо: внесення змін до Конституції України; прийняття законів; визначення засад політики держави та програм суспільного розвитку; взаємовідносин Верховної Ради і Президента України; формування інших державних органів; організації адміністративно-територіального устрою нашої країни; здійснення зовнішніх функцій держави, а також бюджетні та контрольні повноваження.

Верховна Рада може розглядати питання про відповідність Кабінету Міністрів України та прийняти резолюцію недовіри, що спричиняє його відставку. Питання про відповідальність Кабінету Міністрів може бути розглянуто за пропозицією не менш як 150 народних депутатів України (однієї третини від конституційного складу Верховної Ради). Резолюція недовіри Кабінету Міністрів України вважається прийнятою, якщо за неї проголосувало не менш як 226 народних депутатів, тобто більшість від конституційного складу Верховної Ради.

З метою забезпечення певної стабільності в роботі Кабінету Міністрів можливості Верховної Ради щодо розгляду питання про його відповідальність обмежуються. Конституція забороняє розглядати це питання більше одного разу протягом однієї чергової сесії, а також протягом року після схвалення Програми діяльності Кабінету Міністрів. Ці правила є, по суті, одним із проявів принципу поділу влади. Адже в них нарівні із закріпленням певної форми контролю однієї гілки влади над іншою (повноваження Верховної Ради

України розглядати питання про відповідальність Кабінету Міністрів) гарантовано обмеження впливу однієї гілки влади на іншу (встановлення певних умов, за яких це питання може розглядатися).

Конституція України (ст. 92) визначає широке коло питань, які можуть вирішуватися Верховною Радою виключно шляхом прийняття законів. Це стосується:

1) прав і свобод людини і громадянина та їх гарантій;

2) засад використання природних ресурсів і освоєння космічного простору; зовнішніх відносин, зовнішньоекономічної діяльності; утворення і діяльності політичних партій, інших об'єднань громадян, засобів масової інформації; місцевого самоврядування;

3) територіального устрою України;

4) основ національної безпеки, організації Збройних Сил України і забезпечення громадського порядку;

5) бюджетних відносин, податків і зборів, статусу національної та іноземної валют на території України;

6) одиниць ваги, міри і часу; порядку встановлення державних стандартів;

7) амністії та низки інших питань.

Законодавчий процес

У Конституції України закріплено вихідні позиції законодавчого процесу, тобто діяльності, спрямованої на створення нових, а також на зміну чи скасування чинних законів. Визначається коло суб'єктів, яким надається право законодавчої ініціативи, тобто право офіційно вносити пропозиції щодо прийняття, зміни або скасування законів, які Верховна Рада зобов'язана розглянути по суті. При цьому парламент не зобов'язаний задовольнити виявлену законодавчу ініціативу, але повинен її розглянути і прийняти відповідне рішення.

Право законодавчої ініціативи у Верховній Раді України надано Президенту, народним депутатам,

Кабінету Міністрів і Національному банку України. Якщо ж ідея про необхідність проведення певних законотвірчих робіт виникає в інших суб'єктів, вони також можуть звертатися до Верховної Ради з відповідними пропозиціями. Однак ці звернення не будуть обов'язковими для розгляду у парламенті. Щоб це сталося, необхідно внесення пропозицій від імені суб'єктів, наділених правом законодавчої ініціативи.

Слід зазначити, що у Верховній Раді існує певна послідовність розгляду законопроектів, яка визначається планами законодавчих робіт. Тому від моменту вияву законодавчої ініціативи до її розгляду Верховною Радою проходить певний, іноді досить тривалий час. Але якщо Президент України визнає свій законопроект невідкладним, він розглядається Верховною Радою позачергово.

У більшості країн, як і в Україні, право законодавчої ініціативи належить парламентаріям, уряду і президенту. Однак таке право може надаватися також парламентським комітетам і комісіям, вищим судовим і прокурорським інстанціям, певній кількості громадян, а у федеративних державах — законодавчим органам суб'єктів федерації.

Прийнятий Верховною Радою України закон підписується Головою Верховної Ради і невідкладно надсилається Президентові України, який протягом 15 днів повинен ознайомитися з ним і прийняти одне з двох можливих рішень: 1) схвалити і підписати закон — тим самим прийняти до виконання і офіційно оприлюднити його текст; 2) накладти на закон вето, тобто відхилити і не підписувати його, та зі своїми вмотивованими і чітко сформульованими пропозиціями повернути до Верховної Ради для повторного розгляду.

Якщо протягом зазначеного строку Президент не повернув закон для повторного розгляду, закон вважається схваленим і має бути підписаний та офіційно оприлюднений. Коли після відхилення закону Президентом України при його повторному розгляді

Верховною Радою цей закон підтримає не менш як дві третини від її конституційного складу, вето Президента вважається перебореним. У цьому разі незалежно від свого ставлення до закону Президент зобов'язаний його підписати і офіційно оприлюднити. Офіційним оприлюдненням закону вважається його опублікування у Відомостях Верховної Ради України або у газеті "Голос України". Опублікування тексту закону в інших виданнях має виключно інформативне значення і не спричиняє ніяких юридичних наслідків. На ці джерела не можна посилається при вирішенні справ, які мають юридичне значення.

За загальним правилом, закон набирає чинності через десять днів з дня його офіційного оприлюднення. Але якщо у самому законі вказані інші строки, то саме вони визначають дату набрання ним чинності за умови, що ця дата не буде встановлена раніше дня офіційного опублікування закону.

Докладно питання, пов'язані із законотворчим процесом, мають бути найближчим часом врегульовані законодавчо, насамперед законом про регламент Верховної Ради України.

Питання для засвоєння теми

- ◆ *Яке місце Верховної Ради в системі державних органів України?*
- ◆ *Який порядок формування Верховної Ради України?*
- ◆ *Хто може бути обраний народним депутатом України?*
- ◆ *Які гарантії діяльності народних депутатів України встановлює Конституція?*
- ◆ *Як організовується робота Верховної Ради України?*
- ◆ *Які повноваження Верховної Ради закріплює Конституція України?*

Тема 8

Конституційний статус Президента України, його соціально-політичне значення

Місце і роль Президента України в системі державних органів

Перша держава, в якій було запроваджено посаду президента як глави держави і виконавчої влади, — це США, де Конституцією 1787 р. затверджено цей пост. Термін “президент” походить від латинського *praesidens*, що означає “той, хто сидить спереду”. Він застосовувався щодо головуючих на різних зборах. У Європі пост президента вперше було запроваджено у Франції та Швейцарії у 1848 р. У XX ст. поширилося запровадження цього поста у багатьох країнах. Остання фаза зазначеного процесу мала місце наприкінці 80-х — на початку 90-х років, коли пост президента було запроваджено майже в усіх незалежних державах, які утворилися після розпаду СРСР, та у країнах Східної Європи. На сьогодні у світі з більш як 180 країн — членів ООН понад 130 мають президентів.

Значне поширення інституту президентства обумовлене низкою чинників, які визначають його значення і роль у державному та суспільному житті тієї або іншої країни. Насамперед, президент уособлює державу, представляє її у міжнародних відносинах.

Треба мати на увазі, що відповідно до порядку обрання президента та обсягу його повноважень

розрізняють президентські та парламентські республіки. Головна відмінність між ними полягає в тому, що у президентській республіці (США, Ірак, Корея) президент обирається народом і має широкі повноваження, зокрема незалежно від парламенту формує уряд і забезпечує здійснення виконавчої влади. У парламентській республіці (Австрія, Індія, ФРН) президент обирається парламентом, практично не має виконавчих повноважень, виконує виключно представницькі функції. Останнім часом набуває поширення напівпрезидентська республіка (Франція, Португалія, Болгарія). В ній президент обирається народом, але парламенту надаються певні повноваження, пов'язані з контролем за його діяльністю під час формування уряду і здійснення виконавчої влади.

У нашій державі пост Президента було запроваджено Законом України "Про заснування поста Президента Української РСР і внесення змін та доповнень до Конституції (Основного Закону) Української РСР" від 5 липня 1991 р. У Конституції України Президенту присвячено розділ V, який складається з 11 статей, що встановлюють порядок обрання Президента та основи його взаємовідносин з державними органами.

Конституція визначає Президента як главу держави. Це дає підставу говорити про нього як про уособлення держави і державної влади в цілому, а не якоїсь її гілки, і обумовлює його повноваження і статус у політичному житті суспільства. Як глава держави Президент виступає як у вирішенні внутрішніх проблем країни, так і від її імені у міжнародних відносинах. На практиці це означає, що Президент не потребує якогось додаткового засвідчення своїх повноважень. Вони випливають з його статусу. Як глава держави Президент України виступає в ролі арбітра у разі виникнення непорозумінь між законодавчою і виконавчою гілками влади, забезпечує єдність держави.

До основних напрямів діяльності Президента України як глави держави належить забезпечення:

1) державного суверенітету, тобто неподільності, верховенства, незалежності державної влади в Україні;

2) територіальної цілісності України, тобто недоторканності її кордонів іззовні, а також покладення краю спробам будь-яких сил всередині країни розчленити територію України або відділити якусь її частину;

3) відповідності внутрішньої і зовнішньої політики держави визначеним у Конституції засадам; чіткого й своєчасного реагування відповідних державних органів на будь-які порушення конституційних приписів;

4) прав і свобод людини, відповідності міжнародно-правовим актам і реальності правового статусу людини і громадянина.

У світовій конституційній практиці статус президента визначається по-різному. В одних країнах (Італія, Росія, Угорщина) президент, як і в Україні, визнається главою держави, в інших (Мексика, США) — главою виконавчої влади. У конституціях низки держав (Франція, ФРН) місце президента в системі державних органів чітко не визначено, зазначаються лише його повноваження.

Порядок обрання Президента України

Президент України обирається громадянами України на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на п'ять років. До кандидата у Президенти Конституція України висуває певні вимоги.

Він повинен бути громадянином України. Адже неприпустимо, щоб державу очолювала особа, яка не має з нею сталих правових зв'язків, що встановлюються саме через інститут громадянства. При цьому не визначаються необхідні для кандидата обов'язкові під-

стави набуття громадянства України, як це робиться у конституціях ряду країн (наприклад, у США кандидат у Президенти повинен бути громадянином цієї країни за народженням). Такий підхід є втіленням закріпленого у ст. 24 Конституції принципу рівності громадян України незалежно від будь-яких ознак.

Кандидат у Президенти повинен досягти 35 років. Встановлюючи це правило, Конституція виходить із того, що у такому віці людина вже має певний життєвий досвід, достатньо здоров'я та енергії для виконання президентських повноважень. Такий же вік передбачено для кандидатів у президенти в Росії та США. В деяких державах для них встановлено вищий віковий ценз, наприклад, у ФРН — 40, в Італії — 50 років.

Кандидат у Президенти повинен протягом десяти останніх перед днем виборів років проживати в Україні. Цей строк визнається необхідним для того, щоб він міг орієнтуватися в особливостях суспільного життя країни, а отже, й правильно визначати шляхи його вдосконалення тощо. Аналогічні норми містяться й у конституціях інших держав. Так, у Росії цей строк також становить 10 років, у США — 14 років.

Кандидат повинен мати право голосу, володіти активним виборчим правом і не може бути обмеженим у виборчих правах. У таких державах, як Росія і США, ця вимога прямо не фіксується, а в інших формулюється в тих або інших редакціях. Так, у ст. 84 Конституції Італії зазначено, що “Президентом республіки може бути обрана будь-яка особа..., яка користується громадянськими і політичними правами”.

Кандидат у Президенти має володіти державною мовою, якою відповідно до ч. 1 ст. 10 Конституції є українська.

Одна й та сама особа не може бути Президентом України більш, ніж два строки підряд. Ця норма покликана запобігти тривалому перебуванню при владі однієї особи, оскільки це, як свідчить історичний досвід, часто призводить до встановлення антидемо-

кратичних державно-правових режимів. Водночас Конституція України не забороняє переобрання особи Президентом на третій строк після того, коли цей пост займала інша особа. Конституції держав світу підходять до встановлення можливих строків перебування особи на посту президента по-різному. Так само, як і в Україні, ця проблема вирішується в Росії та ФРН. Конституція США обмежує президентство однієї особи виключно двома строками підряд. А в Італії та Франції можливості переобрання на пост президента конституційно не обмежуються.

Президенту України забороняється мати інший представницький мандат, тобто бути членом якихось виборних органів, а також обіймати посаду в державних або громадських органах та організаціях, займатися підприємницькою діяльністю. Ця заборона має на меті забезпечити незалежність Президента від будь-яких державних і недержавних структур. Водночас йому не забороняється займатися науковою та викладацькою діяльністю. У тих чи інших формулюваннях аналогічні норми містяться у конституціях практично всіх країн, де передбачено пост президента.

Конституція України встановлює строки проведення чергових виборів Президента та виборів, які повинні призначатися у разі дострокового припинення його повноважень. Чітке конституційне визначення чергових і позачергових виборів Президента покликане забезпечити відповідну організованість і максимально, з урахуванням потреб виборчого процесу, скоротити періоди, коли посада Президента може бути вакантною.

Новообраний Президент України приступає до виконання обов'язків не пізніше як через 30 днів, а у разі, коли Президента обрано на позачергових виборах, — у п'ятиденний строк після офіційного оголошення результатів виборів. Повноваження новообраного Президента починаються від моменту складення ним присяги народові, до якої його приводить на уро-

чистому засіданні Верховної Ради Голова Конституційного Суду України. У присязі, текст якої закріплено у ст. 104 Конституції, Президент України офіційно та урочисто зобов'язується боронити суверенітет і незалежність України, дбати про благо Вітчизни і добробут українського народу, обстоювати права і свободи громадян, підносити авторитет України у світі.

Юридичне значення присяги полягає у тому, що саме з моменту її складення новообраний Президент приступає до виконання своїх повноважень як глава держави, а повноваження попереднього Президента припиняються. Конституції більшості держав, де є пост президента, передбачають необхідність складення ним присяги і містять її текст.

Конституція України встановлює недоторканність Президента, якою він користується під час виконання своїх повноважень. Її треба розглядати як особливу гарантію створення безперешкодних умов для здійснення ним повноважень глави держави. У Конституції не розкривається зміст недоторканності Президента. Вона має дістати тлумачення у новій редакції закону "Про Президента України". Водночас ч. 1 ст. 111 Конституції встановлює відповідальність Президента за вчинення державної зради або іншого злочину.

Чесць і гідність Президента України як глави держави підлягають особливому захисту. Особи, винні у посяганні на них, мають притягатися до відповідальності на підставі спеціального закону, який ще треба прийняти.

За особою, яка обіймає пост Президента України, це звання зберігається довічно за умови, що вона не була усунена з нього Верховною Радою в порядку імпичменту. Крім того, звання Президента України охороняється законом. Це означає, що самовільне безпідставне присвоєння чи використання його спричиняє юридичну відповідальність. Однак треба мати на увазі, що відповідні законодавчі акти на сьогодні ще не прийняті.

Повноваження Президента України

Повноваження Президента України, закріплені у Конституції, можна поділити на декілька груп, серед яких насамперед треба виділити такі:

1) представницькі повноваження, які дістають вияв тоді, коли Президент України представляє нашу державу в міжнародних відносинах, приймає вірчі та відкличні грамоти дипломатичних представників інших держав тощо;

2) повноваження, що стосуються діяльності Верховної Ради, наприклад, припинення її повноважень, якщо протягом 30 днів однієї чергової сесії пленарні засідання не можуть розпочатися;

3) повноваження у сфері законодавства, зокрема ті, що стосуються призначення всеукраїнського референдуму щодо змін Конституції України, право вето щодо прийнятих Верховною Радою законів із наступним поверненням їх на повторний розгляд Верховної Ради;

4) повноваження, пов'язані з призначенням на посади і звільненням з посад членів Кабінету Міністрів та інших посадових осіб;

5) повноваження у сфері забезпечення державної незалежності, національної безпеки та оборони нашої країни, зокрема ті, що пов'язані з прийняттям рішення про загальну або часткову мобілізацію та запровадження воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях, з керівництвом Радою національної безпеки і оборони України тощо;

6) установчі повноваження (утворення та ліквідація за поданням Прем'єр-міністра міністерств та інших центральних органів виконавчої влади);

7) повноваження в галузі правосуддя (утворення судів, здійснення помилування);

8) повноваження, пов'язані з наданням громадянства України та його позбавленням, наданням притулку в Україні.

Зазначені групи повноважень нерозривно пов'язані з сутністю поста Президента як глави держави. Тому Президент не може делегувати (передавати) свої повноваження іншим особам або органам.

Президент має право видавати укази і розпорядження, які є обов'язковими до виконання на всій території України. Ці акти повинні створюватися на основі Конституції і спрямовуватися на виконання її положень. Водночас укази і розпорядження Президента є правовою базою для актів органів виконавчої влади.

За юридичними ознаками акти Президента можуть бути нормативними, тобто такими, в яких містяться правила загального характеру і які розраховані на багаторазове використання, та індивідуальними, що стосуються конкретних відносин чи осіб і мають одноразовий характер (призначення конкретної особи на посаду, нагородження тощо).

Треба зазначити, що акти Президента України, які видаються ним у межах повноважень, передбачених пунктами 3—5, 8, 10, 14, 15, 17, 18, 21—24 ст. 106 Конституції, є обов'язковими до виконання лише за умови, що вони скріплені підписами (контрасигновані) Прем'єр-міністра та міністра, безпосередньо відповідального за підготовку та виконання того або іншого акта.

Контрасигнатура президентських актів набула поширення в сучасному світі. В деяких країнах, наприклад у ФРН, вона, як і в Україні, передбачена лише для певної частини актів президента, в інших, наприклад в Італії, жоден акт президента не є чинним, якщо він не підписаний відповідним міністром.

Згідно зі ст. 107 Конституції при Президентові України і під його головуванням створюється Рада національної безпеки і оборони України. На неї покладено завдання координувати і контролювати діяльність органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони нашої країни.

Персональний склад Ради національної безпеки і оборони визначає Президент України. При цьому слід

значити, що до її складу обов'язково має входити Прем'єр-міністр, міністри оборони, внутрішніх справ, закордонних справ і Голова Служби безпеки України. У її засіданнях має право брати участь Голова Верховної Ради України. Усі рішення Ради національної безпеки і оборони набувають чинності і стають обов'язковими до виконання після видання Президентом відповідних указів.

Конкретні повноваження Ради національної безпеки і оборони України та порядок їх здійснення буде врегульовано спеціальним законом.

Дострокове припинення повноважень Президента України

Конституція (ст. 108) передбачає можливість дострокового припинення повноважень Президента України. Це може мати місце у разі:

1) подання Президентом заяви про складення з себе повноважень глави держави, тобто про відставку. Причини, які вважаються поважними для оголошення відставки, Конституцією не визначено. Для набуття відставкою чинності Президент повинен на засіданні Верховної Ради особисто оголосити заяву про неї. Виголошення заяви про відставку від імені Президента іншими особами не допускається, а у разі здійснення цього не має ніякої юридичної сили;

2) неможливості виконання Президентом своїх повноважень за станом здоров'я. Для встановлення юридичної значущості цієї підстави, насамперед, необхідний медичний висновок з посиланням на те, що за станом здоров'я Президент не може виконувати покладені на нього повноваження глави держави. З цим висновком Верховна Рада звертається до Верховного Суду України, який перевіряє законність складення медичного висновку і після цього звертається до Верховної Ради з поданням щодо встановлення не-

можливості виконання Президентом своїх повноважень. Це подання розглядається на засіданні Верховної Ради, на якому і приймається рішення по суті. Рішення про неможливість виконання Президентом своїх повноважень за станом здоров'я набуває сили лише за умови, коли за нього проголосувала більшість від конституційного складу Верховної Ради, тобто не менш як 226 народних депутатів.

Конституція не уточнює, яка медична установа має готувати відповідний висновок, а також те, яка кількість депутатів і в якому порядку має подати до Верховного Суду звернення щодо стану здоров'я Президента. Тому ці питання потребують врегулювання спеціальним законом;

3) усунення з поста Президента в порядку імпічменту, тобто на підставі сформульованого у прийнятому за спеціальною процедурою рішенні Верховної Ради обвинувачення Президента у вчиненні ним державної зради або іншого злочину.

Процедура імпічменту починається у разі, коли відповідне звинувачення Президента підтримується не менш як 226 народними депутатами (більшістю від конституційного складу Верховної Ради України). Після цього Верховною Радою створюється спеціальна тимчасова слідча комісія, до складу якої входять депутати і обов'язково спеціальний прокурор і спеціальні слідчі. Результати роботи цієї комісії розглядаються на засіданні Верховної Ради, в ході якого, за наявності підстав, може бути прийнято рішення про звинувачення Президента України. Таке рішення набуває чинності, якщо воно прийнято не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради, тобто голосами не менш як 300 народних депутатів України.

Після прийняття вказаного рішення справа передається до Конституційного Суду України, який розглядає її щодо додержання передбаченої Конституцією процедури розслідування і розгляду на попередніх етапах. У разі позитивного рішення Конституційного

Суду справа передається до Верховного Суду України, який дає висновок про те, що діяння, в яких звинувачується Президент, мають ознаки державної зради або іншого злочину. Лише після цього Верховна Рада дістає право прийняти рішення про усунення Президента з поста. Таке рішення набуває чинності, якщо за нього проголосувало не менш як три чверті від конституційного складу Верховної Ради, тобто не менш як 338 народних депутатів України;

4) смерті особи, яка перебувала на посту Президента. У разі дострокового припинення повноважень Президента України на вказаних підставах на період до обрання і вступу на пост нового Президента виконання президентських обов'язків покладається на Прем'єр-міністра України. Однак у цей період Прем'єр-міністр не може здійснювати деякі повноваження, що є прерогативою Президента, який обирається відповідно до передбаченої Конституцією процедури. Зокрема він не може призначати референдум, припиняти повноваження Верховної Ради, скасовувати акти Кабінету Міністрів України та Ради міністрів Автономної Республіки Крим тощо.

Розгляд конституційних повноважень Президента України та умов їх здійснення дає підстави для висновку про те, що в Україні сформувалася республіка напів-президентського типу.

Питання для засвоєння теми

- ◆ *Яке місце відведено Президенту в системі державних органів України?*
- ◆ *Який порядок обрання Президента України?*
- ◆ *Які повноваження Президента встановлює Конституція України?*
- ◆ *Розкрийте формулу "Президент України — глава держави".*
- ◆ *Які форми президентства існують у світі?*
- ◆ *За яких підстав повноваження Президента України можуть бути припинені достроково?*

Тема 9

Конституційний статус Кабінету Міністрів України та інших органів виконавчої влади

Виконавча влада в Україні

Нова Конституція України, зберігаючи певну послідовність у регулюванні діяльності виконавчої влади, істотно зміцнила її роль у системі органів державної влади. Так, у ст. 6 проголошується, що “державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову”. Це практично означає більш послідовне вираження прерогатив виконавчої влади (з урахуванням принципу поділу влади) у сфері здійснення в нашій країні соціально-економічних перетворень, у реалізації єдиної державної політики в різних галузях народного господарства. Важливо підкреслити, що новий Основний Закон створює реальні передумови для того, щоб виконавча влада стала справді здатною реалізовувати визначені нею програми щодо стабілізації економіки і нести всю повноту відповідальності за свої рішення та дії.

На підставі загального аналізу Конституції України можна стверджувати, що органи виконавчої влади відрізняються від інших державних органів насамперед предметом і сферою діяльності. Вони не приймають закони, як Верховна Рада, а забезпечують управління економікою усієї країни, вирішення всіх інших управлінських справ.

Кабінет Міністрів України

Вищим органом у системі органів виконавчої влади є Кабінет Міністрів України. Відповідно до ст. 113 Конституції він у своїй діяльності керується Конституцією і законами України, актами Президента України. Однією з основних функцій Кабінету Міністрів є забезпечення виконання законів (у тому числі й Конституції) і актів Президента України, систематичний контроль за їх виконанням іншими органами виконавчої влади усіх рівнів і усунення виявлених порушень.

Ліквідувавши верховенство однієї гілки влади над іншою, Конституція все ж встановила, що Кабінет Міністрів відповідальний перед Президентом України та підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України. Відповідальність Кабінету Міністрів перед Президентом України виявляється у тому, що саме Президент призначає за згодою Верховної Ради Прем'єр-міністра України, припиняє його повноваження та приймає рішення про його відставку. А за поданням Прем'єр-міністра він призначає членів Кабінету Міністрів України, керівників інших центральних органів виконавчої влади, голів місцевих державних адміністрацій та припиняє їхні повноваження на цих посадах. Багато повноважень Президента України безпосередньо стосуються діяльності Кабінету Міністрів та інших органів виконавчої влади.

Підконтрольність і підзвітність Кабінету Міністрів Верховній Раді України реалізується через затвердження Державного бюджету України та внесення до нього змін, організацію контролю за виконанням бюджету та прийняття рішення щодо звіту про його виконання. Верховна Рада України розглядає та приймає рішення щодо схвалення Програми діяльності Кабінету Міністрів, дає згоду на призначення Президентом Прем'єр-

міністра України, контролює діяльність Кабінету Міністрів. За пропозицією не менш як однієї третини народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради вона може розглянути питання про відповідальність Кабінету Міністрів України та прийняти резолюцію недовіри йому більшістю від її конституційного складу.

Таким чином, Кабінет Міністрів України перебуває у подвійному підпорядкуванні. Проте цей інститут, як свідчить вітчизняна і міжнародна практика, не завжди є ефективним. Такий орган здебільшого орієнтований у своїй діяльності на впливовішого “патрона”, а той, як правило, зводить свої функції керівництва до мінімуму.

Щодо впливу на Кабінет Міністрів, то слід згадати постійну критику його дій з боку не тільки законодавчої, президентської і судової влади, а й інших опонентів. Саме це змушує його лавірувати або займати вичікувальну позицію.

Проте це аж ніяк не свідчить про слабкість Кабінету Міністрів України та інших органів виконавчої влади. Навпаки, як переконує вітчизняний і зарубіжний досвід, вплив і міць виконавчої влади постійно зростають, хоч не завжди це дістає адекватний вияв у законодавстві.

На відміну від законодавчої та судової гілок влади, органи яких функціонують в автономному режимі, керуючись лише законом, виконавча влада працює у режимі адміністративної субординації і системної внутрішньої організації, що дозволяє їй згідно з Конституцією, законами, указами Президента України здійснювати управлінські функції, оперативно втілювати в життя прийняті рішення.

Кабінет Міністрів України та інші структури виконавчої влади не можуть ефективно діяти поза межами єдиної системи. У нашій державі виконавча вертикаль функціонує на підставі чіткої субординації і підпорядкування.

Склад Кабінету Міністрів України

Відповідно до ст. 114 Конституції до складу Кабінету Міністрів України входять Прем'єр-міністр України, Перший віце-прем'єр-міністр, три віце-прем'єр-міністри, міністри. Як постійний орган Кабінету Міністрів функціонує його Президія. Кабінет Міністрів має повноваження створювати свої постійні та тимчасові комісії, а також інші робочі органи.

Прем'єр-міністр призначається Президентом України за згодою більш як половини від конституційного складу Верховної Ради України. Він вносить на ім'я Президента України подання про персональний склад Кабінету Міністрів. Президент призначає або не призначає цей склад.

Саме такий або близький до такого порядок формування персонального складу урядів передбачає конституційне законодавство багатьох зарубіжних країн. Так, у ст. 92 конституції Італії зазначено, що уряд цієї держави складається з голови Ради і міністрів, які разом утворюють Раду міністрів. Президент Італії призначає голову Ради міністрів і, за його пропозицією, міністрів. Згідно зі ст. 37 конституції Греції президент республіки призначає прем'єр-міністра. Однак останній має бути не просто політичним лідером, а лідером політичної партії, яка має абсолютну більшість місць у Палаті депутатів.

Отже, юридичний бік встановленого Конституцією України порядку формування персонального складу Кабінету Міністрів відповідає міжнародним стандартам і передбачає обов'язкові дії з боку Президента і Прем'єр-міністра. Адже саме Прем'єр-міністр вносить пропозиції Президенту України щодо складу Кабінету Міністрів, а Президент призначає його членів. Під час обговорення кандидатур Президент України не може не зважати на думку Прем'єр-міністра щодо осіб, яких

пропонується ввести до складу Кабінету Міністрів. Хоч останнє слово й залишається за Президентом, оскільки він вирішує питання про призначення на посаду, проте для будь-якого призначення необхідне подання Прем'єр-міністра.

Призначення на посади Першого віце-прем'єр-міністра, віце-прем'єр-міністрів, міністрів — акти великої політичної ваги, оскільки на них покладаються найважливіші функції виконавчої влади. Так, Перший віце-прем'єр-міністр і віце-прем'єр-міністри координують і контролюють, відповідно до розподілу між ними обов'язків, роботу міністерств, інших підвідомчих Кабінету Міністрів органів. Міністр керує не тільки апаратом очолюваного ним міністерства, а й великою кількістю підприємств, організацій, що входять в систему цього міністерства.

Прем'єр-міністр України забезпечує виконання Програми діяльності Кабінету Міністрів, схваленої Верховною Радою України. Це означає, що Конституція України відводить Прем'єр-міністру вирішальну роль у визначенні основних напрямів діяльності Кабінету Міністрів, а також в організації його роботи. Водночас Кабінет Міністрів є колегіальним органом, на засіданнях якого допускається широкий і вільний обмін думками з усіх питань, що розглядаються.

Для правильного розуміння основних напрямів діяльності Кабінету Міністрів України треба виділяти завдання стратегічного характеру, що ними вирішуються, а також враховувати таке: 1) основні напрями діяльності Кабінету Міністрів ґрунтуються на правовій основі, якою є Конституція України, закони та укази Президента України; 2) діяльність Кабінету Міністрів у цілому впливає з напрямів внутрішньої та зовнішньої політики, що визначаються Президентом України; 3) основні напрями діяльності Кабінету Міністрів закріплюються і конкретизуються в його Програмі, що схвалюється Верховною Радою України.

Принципове значення для здійснення основних напрямів діяльності Кабінету Міністрів України має його Програма. Вона стосується державного, економічного, екологічного, соціального, культурного і національного розвитку України.

До традиційних повноважень Прем'єр-міністра України, пов'язаних з організацією роботи Кабінету Міністрів, належать: керівництво Кабінетом Міністрів України і його засіданнями; розподіл обов'язків між Першим віце-прем'єр-міністром і віце-прем'єр-міністрами; представництво Кабінету Міністрів України у міжнародних відносинах; підписання актів Кабінету Міністрів тощо.

Основною організаційною формою діяльності Кабінету Міністрів є його засідання. На них відповідно до практики, що склалася, розглядаються найбільш важливі питання державного управління і соціально-культурного будівництва: про підготовку і виконання бюджету, проекти приватизаційних програм, фінанси та ціноутворення, надання кредитів і позик.

Повноваження Кабінету Міністрів України

Конституція України визначає більшість повноважень Кабінету Міністрів України. Згідно зі ст. 116 до його відання належить:

1) забезпечення державного суверенітету та економічної самостійності України, здійснення внутрішньої і зовнішньої політики нашої держави, виконання Конституції і законів України, актів Президента України. Діяльність щодо забезпечення державного суверенітету та економічної самостійності України, внутрішньої та зовнішньої політики Кабінет Міністрів підпорядковує Президенту України, який відповідно до ст. 106 Конституції також має повноваження у цій сфері;

2) вжиття заходів щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина. Забезпечення прав і свобод людини і громадянина в Україні повинно контролюватися виконавчою владою, як й іншими гілками влади. Вимоги, що висуваються до діяльності Кабінету Міністрів, структур, ним очолюваних, за сучасних умов безпосередньо пов'язуються зі змінами якості життя населення, забезпеченням прав громадян. Кабінет Міністрів України, об'єднуючи і координуючи діяльність підвідомчих йому міністерств і відомств, визначає ступінь їхньої відповідальності за втілення в життя соціальної політики, необхідні для цього функції та повноваження;

3) забезпечення проведення фінансової, цінової, інвестиційної та податкової політики; політики у сферах праці й зайнятості населення, соціального захисту, освіти, науки і культури, охорони природи, екологічної безпеки і природокористування. Фінансова, цінова, інвестиційна політика та податки — основні важелі зміцнення єдиного економічного простору в Україні, забезпечення вільного й безперешкодного переміщення товарів і послуг, підтримки конкуренції та вільної економічної діяльності.

З наведеного вище випливає, що сфера докладання зусиль Кабінету Міністрів України є досить широкою і різноманітною. Так, він має забезпечувати охорону культурної спадщини народностей і націй України, розвиток культури, стимулювання її багатоманітності, формування комплексної системи підтримки закладів культури, її діячів, їх професійних об'єднань; реалізувати програми розвитку освіти, дбати про більш ефективне використання її потенціалу, зміцнення її матеріальної бази тощо;

4) розробка і здійснення загальнодержавних програм економічного, науково-технічного, соціального і культурного розвитку України. Усі ці програми є особливо важливими концептуально-прогностичними документами, спрямованими на зміцнення України, а

тому мають неабияке значення для її соціально-економічного розвитку;

5) забезпечення рівних умов розвитку всіх форм власності; здійснення управління об'єктами державної власності відповідно до закону. Положення про необхідність забезпечення Кабінетом Міністрів України рівних умов розвитку всіх форм власності ґрунтується на принципах і закономірностях побудови ринкової економіки. Адже передумовою її виникнення є рівноправний, вільний розвиток усіх форм власності та видів економічної діяльності у межах закону.

Управління об'єктами державної власності — одне з основних повноважень Кабінету Міністрів. Ці об'єкти визначено різними законодавчими актами. Так, відповідно до ст. 13 Конституції України земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони є об'єктами права власності українського народу. Від його імені права власника здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування;

б) розробка проекту закону про Державний бюджет України і забезпечення виконання затвердженого Верховною Радою України Державного бюджету України, подання Верховній Раді звіту про його виконання. Конституція України визначає роль Кабінету Міністрів у регламентованій законом діяльності органів державної влади по складанню, розгляду, затвердженню і виконанню бюджету.

Кабінет Міністрів не пізніше 15 вересня кожного року має подавати Верховній Раді України проект закону про Державний бюджет України на наступний рік разом із доповіддю про хід виконання бюджету за поточний рік. Державний бюджет України затверджується щорічно Верховною Радою України на період з 1 січня по 31 грудня, а за особливих обставин — на інший період. По закінченні цього строку Кабінет

Міністрів України подає до Верховної Ради звіт про виконання бюджету, який оприлюднюється.

Серед найважливіших проблем у сфері бюджету, що вирішуються Кабінетом Міністрів України, — скорочення його дефіциту, запобігання неконтрольованому зростанню витрат, зміцнення прибуткової частини бюджету і посилення соціальної спрямованості витрат.

Забезпечуючи розробку і прийняття бюджету, Кабінет Міністрів України взаємодіє з Національним банком України, спирається на Міністерство фінансів та інші центральні й місцеві органи виконавчої влади. Контроль за використанням коштів бюджету від імені Верховної Ради України здійснює Рахункова палата;

7) здійснення заходів щодо забезпечення обороноздатності і національної безпеки України, громадського порядку, боротьби зі злочинністю. Під цими заходами розуміється система політичних, економічних, соціальних і правових заходів, спрямованих на забезпечення еволюційного розвитку суспільства і держави, запобігання і покладення краю зовнішнім і внутрішнім загрозам. Варто підкреслити, що діяльність Кабінету Міністрів України у цій сфері підпорядкована Раді національної безпеки і оборони України, яка відповідно до ст. 107 Конституції України функціонує при Президентові України і координує та контролює діяльність органів виконавчої влади у сфері національної безпеки та оборони;

8) організація і забезпечення здійснення зовнішньоекономічної діяльності України, митної справи. Під зовнішньоекономічною діяльністю розуміють налагодження міжнародного економічного співробітництва, торгівлі, кредитування тощо, а під митною справою — стягнення зборів за перевезення вантажів через державний кордон, за користування з цією метою шляхами, мостами, портовими спорудами тощо;

9) спрямування і координація роботи міністерств, інших органів виконавчої влади. Це проявляється не тільки в участі Кабінету Міністрів в їх утворенні,

реорганізації та ліквідації, а й у визначенні ним їхніх структури, штатів, компетенції, порядку взаємодії, підзвітності та підконтрольності.

Слід пам'ятати, що Кабінет Міністрів України користується правом законодавчої ініціативи й бере активну участь у розробці законопроектів, які створюють правову основу для розвитку ринкових відносин, вирішення нагальних економічних і соціальних проблем.

Перелік повноважень Кабінету Міністрів України, передбачених ст. 116 Конституції України, не є вичерпним. Конституцією і законами України, актами Президента України можуть передбачатися й інші повноваження Кабінету Міністрів.

Припинення повноважень Кабінету Міністрів України

Стаття 115 Конституції України встановлює, що “Кабінет Міністрів України складає повноваження перед новообраним Президентом України”. Тобто Конституція визначає період, протягом якого може діяти даний склад Кабінету Міністрів, та умови, за наявності яких члени Кабінету Міністрів складають свої повноваження.

Строк функціонування Кабінету Міністрів залежить від строків повноважень Президента України.

Оскільки Президент обирається на п'ять років (ст. 103 Конституції України), то й Кабінет Міністрів України даного складу працює п'ять років. Проте строк перебування Президента України на посту може бути скороченим у разі його відставки, неможливості виконувати свої повноваження за станом здоров'я, усунення з поста в порядку імпичменту або в разі його смерті. За таких ситуацій, передбачених відповідно статтями 108—111 Конституції України, строки припинення повноважень Кабінету Міністрів можуть не збігатися зі

строками здійснення повноважень Президентом України. Кабінет Міністрів України може виконувати свої обов'язки до обрання нового Президента, а Прем'єр-міністр виконувати обов'язки Президента України, повноваження якого були достроково припинені.

Строк повноважень Кабінету Міністрів України може бути достроково припиненим незалежно від припинення президентських повноважень у випадках, передбачених ст. 115 Конституції України. Ця стаття визначає різні підстави відставки Кабінету Міністрів або окремих його членів залежно від того, хто був її ініціатором.

По-перше, Прем'єр-міністр України, інші члени Кабінету Міністрів мають право заявити Президентові України про свою відставку. Здебільшого таке рішення, враховуючи його екстраординарність, вони оголошують на засіданні Кабінету Міністрів у присутності усіх його членів. У такому разі відставка Прем'єр-міністра, інших членів Кабінету Міністрів України є добровільною, хоч вона спричинюється, як свідчить міжнародна і вітчизняна практика, певними обставинами (криза в економіці, загальні страйки тощо). Добровільна відставка не є підставою для автоматичного припинення діяльності Кабінету Міністрів, оскільки вона може бути прийнята або відхилена Президентом України. У зв'язку з великим політичним значенням такого кроку йому, як правило, передують консультації Кабінету Міністрів з Президентом України. Тому випадки відхилення Президентом заяви Прем'єр-міністра або інших членів Кабінету Міністрів про відставку трапляються рідко. Конституція встановлює також, що відставка Прем'єр-міністра України має наслідком відставку усього складу Кабінету Міністрів України, тобто Першого віце-прем'єр-міністра, віце-прем'єр-міністрів і міністрів. А відставка інших членів Кабінету Міністрів не зумовлює відставки усього скла-

ду Кабінету Міністрів і має розцінюватися як нормальне явище державного життя.

По-друге, відставка Кабінету Міністрів України можлива за ініціативою Президента України. Причини такої відставки можуть бути різними. Однак, як правило, — це результат загострення суперечностей між Президентом і Кабінетом Міністрів. Причому відповідно до ч. 6 ст. 115 і пунктів 9, 10 ст. 106 Конституції України така відставка не вимагає додержання якихось попередніх умов (наприклад, застереження про відставку тощо). Вона може здійснюватися у будь-який час і незалежно від ставлення Верховної Ради України до діяльності Кабінету Міністрів України.

По-третє, відставка Кабінету Міністрів України можлива в результаті прийняття Верховною Радою України резолюції недовіри Кабінету Міністрів, наслідком якої є відставка усього його складу.

Резолюція недовіри — один із найбільш впливових засобів підвищення відповідальності Кабінету Міністрів перед Верховною Радою України. Конституція України (ст. 87) передбачає певний механізм її здійснення. Згідно з ним Верховна Рада України, за пропозицією не менш як однієї третини народних депутатів України від її конституційного складу, розглядає питання про відповідальність Кабінету Міністрів України та приймає резолюцію недовіри більшістю від конституційного складу Верховної Ради. Проте питання про відповідальність Кабінету Міністрів не може розглядатися Верховною Радою України більше одного разу протягом однієї чергової сесії, а також протягом року після схвалення Програми діяльності Кабінету Міністрів України.

У випадках відставки Кабінету Міністрів за рішенням Президента України чи у зв'язку з прийняттям Верховною Радою України резолюції недовіри Прем'єр-міністр України зобов'язаний подати Президентові України заяву про відставку усього складу Кабінету Міністрів. Кабінет Міністрів України, відставку

якого прийнято Президентом України, за його дорученням продовжує виконувати свої повноваження до початку роботи новосформованого Кабінету Міністрів, але не довше як 60 днів.

Аналогічні підстави припинення діяльності урядів передбачені й конституціями інших країн. Так, конституція Португалії відносить до них: вимогу новообраного парламенту про створення нового уряду; прийняття президентом Португалії прохання прем'єр-міністра про відставку; відхилення урядової програми; смерть прем'єр-міністра або неможливість виконувати покладені на нього обов'язки за станом здоров'я; прийняття парламентом квотуму недовіри уряду або резолюції осуду останнього; рішення президента Португалії про відставку уряду.

Що ж до взаємовідносин парламенту й уряду в цьому питанні, то, наприклад, в Італії кожна палата парламенту може прийняти мотивовану резолюцію про довіру або недовіру уряду на підставі поіменного голосування. Така резолюція має бути підписана не менш як однією десятою частиною складу палати і не може бути поставлена на розгляд раніше закінчення триденного строку від моменту її внесення. У Франції недовіра уряду може бути висловлена шляхом прийняття нижньою палатою резолюції осуду. Ця резолюція розглядається лише у тому разі, коли вона також підписана не менш як однією десятою частиною від загальної кількості депутатів. Голосування може проводитися лише через дві доби після внесення проекту резолюції. У більшості країн конституції передбачають можливість постановки питання про довіру самим урядом (Конституція України є винятком у цьому плані). Процедура вирішення цього питання є подібною до процедури, пов'язаної з вотумом недовіри, або збігається з нею. Характерним є й те, що конституції деяких країн обмежують можливості повторного внесення питання про недовіру протягом пев-

ного строку роботи представницького органу. Так, у Португалії, Румунії, Франції питання про недовіру уряду не може бути двічі поставлене у період однієї парламентської сесії, в Болгарії та Греції цей строк дорівнює шести, а в Естонії, Хорватії і Польщі — трьом місяцям.

Нормативно-правові акти Кабінету Міністрів України

У Конституції України (ст. 117) встановлено форми нормативно-правових актів Кабінету Міністрів. Це постанови і розпорядження, які є обов'язковими до виконання на всій території України.

У вигляді постанов, як правило, оформлюються рішення, що мають нормативний характер і найбільш важливе значення. Рішення з оперативних питань, а також інших поточних проблем видаються у формі розпоряджень.

Акти Кабінету Міністрів підписує Прем'єр-міністр України.

З урахуванням значення нормативно-правових актів Кабінету Міністрів розробляється спеціальна процедура їх підготовки. Вона передбачає підготовку тексту акта, пояснювальної записки до нього, а також матеріалів з прогнозом соціально-економічних та інших наслідків його реалізації. Проекти актів погоджуються із зацікавленими органами та організаціями.

Кабінет Міністрів України здійснює контроль за виконанням прийнятих ним актів як безпосередньо, так і через підвідомчі йому органи.

Нормативно-правові акти Кабінету Міністрів підлягають реєстрації у порядку, встановленому законом. У разі їх суперечливості вони, а також інші акти Кабінету Міністрів відповідно до ст. 106 Конституції можуть бути скасовані Президентом України.

Центральні органи виконавчої влади

Згідно з ч. 5 ст. 114 Конституції України структурною ланкою виконавчої вертикалі є центральні органи виконавчої влади. Конституцією передбачено певний порядок їх утворення і функціонування. Відповідно до нього Прем'єр-міністр України входить із поданням до Президента України про утворення, реорганізацію та ліквідацію міністерств, інших центральних органів виконавчої влади у межах коштів, передбачених Державним бюджетом України на утримання цих органів. Президент України відповідно до ст. 106 Конституції призначає керівників міністерств, інших центральних органів виконавчої влади. Він може припинити повноваження цих осіб, пов'язані із посадами, які вони обіймають.

Функції міністерств та інших центральних органів виконавчої влади визначаються Указом Президента України "Про загальне положення про міністерство, інший центральний орган державної виконавчої влади" від 12 березня 1996 р. Завдання та функції конкретних міністерств та інших органів державної виконавчої влади встановлюються положеннями про згадані органи, затверджуваними Президентом України (приміром, Положення про Міністерство внутрішніх справ України затверджено Розпорядженням Президента України від 7 жовтня 1992 р.). У цих положеннях передбачається відповідальність керівників міністерств та інших центральних органів державної виконавчої влади перед Президентом України за результати своєї діяльності.

Загалом треба визнати, що міністерства є головною ланкою системи органів центральної виконавчої влади. Вони створюються для організації державного управління в найбільш важливих сферах соціально-економічного і політичного життя і у більшості випад-

ків є органами галузевого управління. Про значення, яке надається міністерствам, свідчить те, що їх керівники (міністри) входять до складу Кабінету Міністрів (ст. 114 Конституції України).

Державні комітети — це центральні органи виконавчої влади, що здійснюють переважно міжгалузеве управління. Відомства (агентства, бюро, управління, комісії) реалізують функції управління у тих сферах, які не є об'єктами сфери впливу з боку міністерств і комітетів.

Компетенція міністерств, комітетів і відомств реалізується через накази, інструкції та інші нормативно-правові акти, які відповідно до ст. 117 Конституції України підлягають реєстрації в порядку, встановленому законом.

Місцеві органи виконавчої влади

Наступною ланкою виконавчої вертикалі є місцеві органи виконавчої влади. У Конституції України (ст. 118) зазначено, що виконавчу владу в областях і районах, містах Києві та Севастополі здійснюють місцеві державні адміністрації. Особливості здійснення виконавчої влади у містах Києві та Севастополі будуть визначені окремими законами України. А в областях і районах склад місцевих державних адміністрацій формують їх голови. Вони призначаються на посаду і звільняються з посади Президентом України за поданням Кабінету Міністрів України. Голови місцевих державних адміністрацій під час здійснення своїх повноважень відповідальні перед Президентом України і Кабінетом Міністрів України, підзвітні та підконтрольні органам виконавчої влади вищого рівня.

Відповідальність голів місцевих державних адміністрацій перед Президентом дістає вияв у тому, що Президент видає обов'язкові для них укази та розпорядження, бере участь у формуванні органів виконав-

чої влади вищого рівня тощо. А відповідальність цих голів перед Кабінетом Міністрів України зумовлена не тільки тим, що вони призначаються на посаду і звільняються з посади Президентом за поданням Кабінету Міністрів, а й тим, що Кабінет Міністрів України спрямовує і координує роботу усіх органів виконавчої влади. Саме він розробляє та реалізує єдині загальнодержавні програми економічного, науково-технічного, соціального і культурного розвитку України.

Крім того, місцеві державні адміністрації в цілому підзвітні і підконтрольні відповідним радам народних депутатів (обласним і районним) у частині повноважень, делегованих їм цими радами, а також органам виконавчої влади вищого рівня. Таким чином, не тільки голови місцевих державних адміністрацій, а й самі адміністрації знаходяться у системі подвійного підпорядкування. Щодо них запроваджено принцип вертикальної та горизонтальної субординації, який не завжди є ефективним і виправданим.

Рішення голів місцевих державних адміністрацій, що суперечать Конституції, законам та іншим актам України, можуть бути відповідно до закону скасовані Президентом або головою місцевої державної адміністрації вищого рівня.

Повноваження місцевих державних адміністрацій

Згідно зі ст. 119 Конституції України місцеві державні адміністрації на відповідній території забезпечують:

1) виконання Конституції та законів України, актів Президента України, Кабінету Міністрів України, інших органів виконавчої влади;

2) законність і правопорядок, додержання прав і свобод громадян;

3) виконання державних і регіональних програм соціально-економічного та культурного розвитку, програм охорони довкілля, а в місцях компактного проживання корінних народів і національних меншин — програм їх національно-культурного розвитку;

4) підготовку та виконання відповідних обласних і районних бюджетів;

5) звіт про виконання відповідних бюджетів і програм;

6) взаємодію з органами місцевого самоврядування;

7) реалізацію інших наданих державою, а також делегованих відповідними радами повноважень.

Припинення повноважень місцевих державних адміністрацій

Обласна чи районна рада може висловити недовіру голові відповідної місцевої державної адміністрації, на підставі чого Президент України приймає рішення і дає обгрунтовану відповідь. Слід звернути увагу на те, що Конституція України (ст. 118) не визначає, яке саме рішення повинен прийняти Президент. Тобто він може погодитися із висловленою недовірою і прийняти рішення про відставку голови місцевої державної адміністрації, а може й проігнорувати його. У будь-якому разі, як випливає з тексту статті, Президент України зобов'язаний дати обгрунтовану відповідь з поясненнями щодо прийнятого рішення.

Проте якщо недовіру голові районної чи обласної державної адміністрації висловили дві третини депутатів від складу відповідної ради, Президент України приймає рішення про його відставку.

Відповідно до ст. 143 Конституції України органам місцевого самоврядування (сільським, селищним, міським радам та їх виконавчим органам) можуть надаватися законом окремі повноваження органів виконавчої влади. З питань здійснення повноважень орга-

нів виконавчої влади вони підконтрольні відповідним органам виконавчої влади.

Усі члени Кабінету Міністрів України, керівники центральних і місцевих органів виконавчої влади не мають права суміщати свою посадову діяльність з іншою роботою, крім викладацької, наукової та творчої у позаробочий час, входити до складу керівного органу чи наглядової ради підприємства, що має на меті одержання прибутку.

Основний Закон України встановлює також, що детальніше організація, повноваження і порядок діяльності Кабінету Міністрів України, інших центральних і місцевих органів виконавчої влади мають визначатися законами України. Що ж до організації виконавчої влади у містах Києві та Севастополі, то у розділі XV Конституції України "Перехідні положення" вказано, що до прийняття законів, які визначатимуть особливості здійснення у цих містах виконавчої влади, здійснюють виконавчу владу в них відповідні державні адміністрації.

Питання для засвоєння теми

- ◆ *Якими є основні ознаки виконавчої влади?*
- ◆ *Яку роль відіграє Кабінет Міністрів України в системі органів виконавчої влади?*
- ◆ *Дайте характеристику складу Кабінету Міністрів.*
- ◆ *Охарактеризуйте основні ознаки компетенції Кабінету Міністрів.*
- ◆ *Які правові акти видає Кабінет Міністрів, їх особливості?*
- ◆ *Назвіть систему центральних органів державної виконавчої влади.*
- ◆ *Якою є система місцевих органів державної виконавчої влади?*
- ◆ *Який порядок припинення повноважень місцевих державних адміністрацій?*

Тема 10

Конституційний статус прокуратури України

Загальне призначення прокуратури

У Концепції судово-правової реформи в Україні, схваленій постановою Верховної Ради України від 28 квітня 1992 р., обрuntuється необхідність докорінного реформування основних функцій і діяльності прокуратури. У ній, зокрема, зазначено, що з розвитком ринкових відносин і зміцненням ролі судової влади у захисті прав підприємців і власників змінюється загальнонаглядова функція прокуратури у сфері господарської діяльності. Концепцією передбачено її обмеження певними, чітко визначеними повноваженнями.

Поглиблюючи цей напрям реформування прокуратури, Конституція України розглядає прокуратуру як організаційно самостійну державно-правову інституцію, що забезпечує додержання режиму законності в нашій державі.

Єдність системи прокуратури

У ст. 121 Конституції проголошено, що прокуратура України становить єдину систему. Її складають Генеральна прокуратура, прокуратури Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва і Севастополя (на правах обласних), міські, районні, міжрайонні, інші прирівняні до них прокуратури, а також військові

прокуратури. Єдність системи забезпечується тим, що нижчестоящі прокурори підпорядковуються вищестоящим, а всі прокурори — Генеральному прокуророві України. Вона зумовлена єдиними завданнями, функціями, принципами організації та діяльності, повноваженнями прокуратури щодо виявлення правопорушень і засобами реагування на них. Єдність прокуратури означає, що вона функціонує як незалежний централізований державний орган на підставі узгодженої нормативно-правової бази.

Функції прокуратури

Відповідно до зазначеної вище статті Конституції України на прокуратуру покладаються такі функції:

1) підтримання державного обвинувачення в суді. При цьому прокурор не здійснює нагляду за діяльністю суду, а є рівноправним учасником судового процесу, який нарівні з іншими суб'єктами бере участь у дослідженні доказів, а в обвинувальній промові обґрунтовує перед судом свої міркування щодо застосування до підсудного кримінального закону та міри покарання. Підтримуючи державне обвинувачення, прокурор зобов'язаний керуватися вимогами закону та об'єктивною оцінкою зібраних у справі доказів. Саме тому у разі, коли під час розгляду справи прокурор дійде висновку, що дані судового слідства не підтверджують пред'явленого підсудному обвинувачення, він повинен відмовитися від нього. Реалізація цієї функції обумовлює необхідність участі прокурора у перегляді судових рішень;

2) представництво інтересів громадянина або держави в суді у випадках, визначених законом. Маються на увазі законні інтереси громадян і держави, зафіксовані у Конституції України та в інших нормативно-правових актах. Виходячи зі змісту цього пункту, можна

стверджувати, що прокуратура наділена правом представляти будь-які інтереси громадян та держави у суді, але лише у випадках, визначених законом;

3) нагляд за додержанням законів органами, які проводять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство. Оперативно-розшукову діяльність можуть виконувати лише суб'єкти, перелічені у Законі України "Про оперативно-розшукову діяльність" від 18 лютого 1992 р. До них належать оперативні підрозділи органів внутрішніх справ, органів Служби безпеки України, прикордонних військ, управління державної охорони. При цьому під оперативно-розшуковою діяльністю розуміється система гласних і негласних пошукових, розвідувальних і контррозвідувальних заходів, що здійснюються із застосуванням оперативних та оперативно-технічних засобів. Важливо наголосити на тому, що прокуратура наглядає не за самою оперативно-розшуковою діяльністю, а за додержанням законів вищеназваними органами під час здійснення ними цієї діяльності.

Органами дізнання є: міліція; органи державної безпеки (у справах, віднесених до їх відання); командири військових частин, з'єднань, начальники військових установ (у справах про злочини, вчинені підлеглими їм військовослужбовцями і військовозобов'язаними під час проходження ними зборів, а також у справах про злочини, вчинені робітниками і службовцями Збройних Сил України у зв'язку із виконанням службових обов'язків або в розташуванні частини, з'єднання, установи); митні органи (у справах про контрабанду) та інші державні органи, повний перелік яких наведено у ст. 101 Кримінально-процесуального кодексу України.

Особливу увагу треба звернути на те, що ст. 121 Конституції України вводить нове поняття — "досудове слідство". У зв'язку з цим має бути сформована система відповідних органів, а також прийнято закон, що регулював би її функціонування. Нині зазначену

функцію виконують органи попереднього слідства, якими є слідчі прокуратури, слідчі органів внутрішніх справ і слідчі органів Служби безпеки України. Діяльність органів попереднього слідства врегульована кримінально-процесуальним законодавством і перебуває під постійним наглядом прокурора, повноваження якого щодо них мають владний характер. Вказівки прокурора стосовно кримінальної справи є обов'язковими для органів попереднього слідства;

4) нагляд за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних із обмеженням особистої свободи громадян. Звідси випливає, що прокуратура повинна здійснювати нагляд за додержанням законів в ізоляторах тимчасового тримання, слідчих ізоляторах, в'язницях, виправно-трудовах і виховно-трудовах колоніях, а також у психіатричних лікарнях із суворим і посиленням наглядом. Надзвичайна важливість цієї функції пояснюється тим, що прокуратура забезпечує законність в установах, де через ізоляцію від суспільства громадяни виявляються найменш захищеними щодо додержання їхніх прав та інтересів.

Керівництво органами прокуратури

Конституція (ст. 122) встановлює, що Генеральний прокурор України, як найвища посадова особа в єдиній централізованій системі органів прокуратури, очолює їх та керує роботою. Відповідно до ст. 122, а також до п. 25 ст. 85 і п. 11 ст. 106 Конституції Генерального прокурора призначає на посаду Президент України за згодою Верховної Ради України. Звільнення з посади Генерального прокурора також Президент. Однак для цього не потрібно згоди Верховної Ради України. Конституція не визначає підстав дострокового звільнення з посади Генерального прокурора

Президентом України. Проте вона встановлює, що Верховна Рада України може висловити недовіру Генеральному прокуророві, наслідком чого є його відставка. І знову ж таки не називаються підстави недовіри.

Строк повноважень Генерального прокурора України — п'ять років. Він може призначатися на повторний строк.

Пункт 14 ст. 92 Конституції регламентує, що виключно законами України визначаються організація і діяльність прокуратури. У новій редакції Закону України "Про прокуратуру" слід врегулювати питання, пов'язані з її системою, структурою, органами, кадрами, матеріальним і технічним забезпеченням тощо.

Що ж до нинішньої діяльності прокуратури, то варто зауважити, що відповідно до п. 9 розділу XV "Перехідні положення" Конституції України до введення в дію законів, які регулюють діяльність державних органів щодо контролю за додержанням законів, та до сформування системи досудового слідства і введення в дію законів, що регулюють її функціонування, вона повинна продовжувати виконувати функцію нагляду за дотриманням законів усіма органами, підприємствами, установами, організаціями, посадовими особами та громадянами і функцію розслідування діянь, що містять ознаки злочину.

Питання для засвоєння теми

- ◆ *Яке місце прокуратури у системі державного апарату?*
- ◆ *У чому полягає особливість системи органів прокуратури, якою є їх підлеглість?*
- ◆ *До чого зводяться функції прокуратури?*
- ◆ *Які шляхи подальшого вдосконалення організації та діяльності органів прокуратури передбачає Конституція України?*

Тема 11

Конституційні засади здійснення правосуддя в Україні

Судочинство в Україні

Проголошення суверенітету і незалежності Української держави, верховенства права, а також реального забезпечення прав і свобод громадян зумовлюють необхідність проведення в нашій країні судово-правової реформи. Саме тому Верховна Рада України 28 квітня 1992 р. схвалила Концепцію судово-правової реформи в Україні. Цей процес набув розвитку в Конституції України. У ст. 124 зазначено, що правосуддя в Україні здійснюється виключно судами і що будь-яке делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускається. У ст. 125 вказується на неприпустимість створення надзвичайних та особливих судів.

Згідно з Конституцією юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у нашій державі, тобто судовому захисту підлягають усі права, свободи та обов'язки громадян. Судочинство в Україні здійснюється Конституційним Судом України та судами загальної юрисдикції. Конституційний Суд входить до судової влади як її самостійний суб'єкт і є єдиним органом конституційної юрисдикції в державі, що вирішує питання про відповідність Конституції України законів та інших правових актів, а також дає офіційне тлумачення Конституції та законів України.

Судова влада як частина доктрини розподілу влади

Якщо давати загальну характеристику розділу VIII Конституції, то треба визнати, що він є нетрадиційним щодо розкриття сутності такої політико-правової категорії, як правосуддя. Так, вже у ст. 6 використано категорію “судова влада”, яка є частиною доктрини розподілу влади у правовій державі. За органами суду визнається самостійність і незалежність. Привласнення функцій цих органів іншими державними органами чи посадовими особами не допускається (ст. 124).

Основу судової влади в Україні становлять судові органи, що є різними за своєю компетенцією та юрисдикцією. Однак усі вони мають одне призначення — захист прав і свобод громадян, конституційного ладу, національної безпеки, додержання законності і справедливості. При цьому захист передбачених Конституцією прав і свобод людини і громадянина становить основний зміст діяльності органів судової влади (ст. 55).

Усе це свідчить про надзвичайну важливість і вагомість значення судової влади. Адже ніякий інший законодавчий чи виконавчий орган не може привласнювати собі функції і повноваження судів. Тільки суди держава наділяє правом використовувати примусові повноваження державної влади, тобто у встановленому законом порядку визнавати особу винною у вчиненні злочину і призначати їй кримінальне покарання.

Система судів загальної юрисдикції

Загальні суди забезпечують захист прав і свобод громадян шляхом розгляду цивільних, кримінальних, адміністративних та інших справ, їх система будується за принципами територіальності і спеціалі-

зації. Принцип територіальності означає, що до системи цих судів входять районні (міські), міжрайонні (окружні), обласні та прирівняні до них суди і Верховний Суд України. Принцип спеціалізації передбачає спеціалізацію суддів зазначених судів, запровадження відповідних організаційних структур — галузевих судів для розгляду окремих категорій справ, зокрема кримінальних, цивільних, сімейних, як це передбачено Концепцією судово-правової реформи в Україні.

Найвищим судовим органом у системі судів загальної юрисдикції є Верховний Суд України. Згідно зі ст. 125 Конституції України, а також з розділом III Концепції судово-правової реформи в Україні Верховний Суд України переглядає в апеляційному та касаційному порядку справи, розглянуті загальними судами, а також розглядає справи за нововиявленими обставинами.

Суди спеціальної юрисдикції

Зі ст. 125 Конституції випливає, що в Україні мають бути створені суди спеціальної юрисдикції. До них насамперед треба віднести *адміністративні суди*, метою діяльності яких є розгляд спорів між громадянами та органами державного управління. Утворення таких судів передбачено і Концепцією судово-правової реформи в Україні.

Є потреба й у розробці правових норм, пов'язаних з організацією та функціонуванням *судів у справах неповнолітніх*. Адже Закон України “Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні” від 5 лютого 1993 р. передбачає, що заходи примусового впливу до неповнолітніх правопорушників можуть визначати лише суди.

До судів спеціальної юрисдикції належать також *господарські (арбітражні) і військові суди*. Господарські (арбітражні) суди забезпечують захист прав і законних інтересів учасників господарських відносин (незалеж-

но від форми власності, яку вони представляють). Систему цих судів складають обласні, прирівняні до них арбітражні суди та Вищий арбітражний суд України.

Військові суди розглядають лише справи про військові злочини та про соціальний захист військово-службовців.

Конституція встановлює, що вищими судовими органами спеціалізованих судів є відповідні вищі суди.

В Україні відповідно до закону діють *апеляційні* та *місцеві* суди. Згідно з Концепцією судово-правової реформи це означає, що обласні та прирівняні до них суди функціонують як суди апеляційної та касаційної інстанцій щодо справ, розглянутих районними (міськими) чи міжрайонними (окружними) судами. До того ж, Верховний Суд України може переглядати в апеляційному та касаційному порядку справи, які розглядалися будь-яким загальним судом. Місцевими визнаються районні (міські) та міжрайонні (окружні) суди.

Усі судові рішення ухвалюються судами іменем України і є обов'язковими до виконання на всій її території. Народ безпосередньо бере участь у здійсненні правосуддя через народних засідателів і присяжних.

Конституційний статус суддів

Конституцією і законами України гарантується незалежність і недоторканність суддів. Незалежність суддів дістає вияв у тому, що вони підвладні лише закону і будь-який вплив на них неприпустимий. Недоторканність суддів поширюється на їх листування, засоби зв'язку, документи, службові та приватні приміщення. Судді всіх рівнів не можуть бути без згоди Верховної Ради України затримані чи заарештовані до винесення обвинувального вироку судом.

Судді обіймають посади безстрокове, крім суддів Конституційного Суду України та суддів, які признача-

ються на посаду судді вперше. Перше призначення на посаду професійного судді строком на п'ять років здійснюється Президентом України. Всі інші судді, крім суддів Конституційного Суду України, обираються Верховною Радою України в порядку, встановленому законом.

Голова Верховного Суду України обирається на посаду та звільняється з посади шляхом таємного голосування Пленумом Верховного Суду України в порядку, встановленому законом.

З метою забезпечення незалежності і недоторканості судів і суддів у ст. 130 Конституції України встановлено, що держава забезпечує фінансування та належні умови для функціонування судів і діяльності суддів. У Державному бюджеті України окремо визначаються видатки на утримання судів. Для вирішення питань внутрішньої діяльності судів діє судівське самоврядування.

Суддя звільняється з посади органом, що його обрав або призначив, у разі:

1) закінчення строку, на який його обрано чи призначено;

2) досягнення суддею 65 років;

3) неможливості виконувати свої повноваження за станом здоров'я (мається на увазі тривала хвороба, каліцтво, недієздатність);

4) порушення суддею вимог щодо несумісності. Конституція (ст. 127) встановлює, що професійні судді не можуть належати до політичних партій та профспілок, брати участь у будь-якій політичній діяльності, мати представницький мандат, обіймати будь-які інші оплачувані посади, виконувати іншу оплачувану роботу, крім наукової, викладацької та творчої;

5) порушення суддею присяги;

6) набрання законної сили обвинувальним вироком щодо нього;

7) припинення його громадянства;

8) визнання його безвісно відсутнім або оголошення померлим;

9) подання суддею заяви про відставку або про звільнення з посади за власним бажанням.

Повноваження судді припиняються у разі його смерті.

Конституція встановлює, що правосуддя в Україні здійснюють професійні судді та, у визначених законом випадках, народні засідателі і присяжні. На посаду судді може бути рекомендований кваліфікаційною комісією суддів громадянин України, не молодший 25 років, який має вищу юридичну освіту і стаж роботи у галузі права не менш як три роки, проживає в Україні не менш як десять років і володіє державною мовою.

Суддями спеціалізованих судів можуть бути особи, які мають фахову підготовку з питань юрисдикції цих судів. Ці судді здійснюють правосуддя лише у складі колегій суддів.

Захист професійних інтересів суддів здійснюється в порядку, що буде встановлений окремим законом. Із тексту Конституції випливає, що держава має забезпечувати особисту безпеку суддів та їх сімей.

Основні засади судочинства в Україні

Судочинство в Україні провадиться суддею одноособове, колегією суддів в Україні чи судом присяжних.

Основними засадами судочинства є:

- 1) законність;
- 2) рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом;
- 3) забезпечення доведеності вини;
- 4) змагальність сторін і свобода в наданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості;

- 5) підтримання державного обвинувачення в суді прокурором;
- 6) забезпечення обвинуваченому права на захист;
- 7) гласність судового процесу та його повне фіксування технічними засобами;
- 8) забезпечення апеляційного та касаційного оскарження рішення суду, крім випадків, встановлених законом;
- 9) обов'язковість рішень суду.

За неповагу до суду і судді винні особи притягаються до юридичної відповідальності.

Конституційний статус Вищої ради юстиції

Згідно зі ст. 131 Конституції в нашій державі діє Вища рада юстиції, яка складається з 20 членів. Верховна Рада України, Президент України, з'їзд суддів України, з'їзд адвокатів України, з'їзд представників юридичних вищих навчальних закладів і наукових установ призначають до Вищої ради юстиції по три члени, а всеукраїнська конференція працівників прокуратури — двох.

За посадою до складу Вищої ради юстиції входять Голова Верховного Суду України, Міністр юстиції України, Генеральний прокурор України.

До відання Вищої ради юстиції належить:

- 1) внесення подання про призначення суддів на посади або про звільнення їх з посад;
- 2) прийняття рішення стосовно порушення суддями і прокурорами вимог щодо несумісності;
- 3) здійснення дисциплінарного провадження стосовно суддів Верховного Суду України і суддів вищих спеціалізованих судів і розгляд скарг на рішення про притягнення до дисциплінарної відповідальності суддів апеляційних і місцевих судів, а також прокурорів.

Конституція України вносить суттєві зміни і доповнення до існуючої практики здійснення правосуддя. Саме тому у розділі XV “Перехідні положення” зафіксовано, що Верховний Суд України і Вищий арбітражний суд України здійснюють свої повноваження відповідно до чинного законодавства до сформування системи судів загальної юрисдикції відповідно до ст. 125 Конституції України, але не довше, ніж п’ять років. До того ж Конституція встановлює, що судді всіх судів України, обрані чи призначені до дня набуття нею чинності, продовжують здійснювати свої повноваження згідно з чинним законодавством до закінчення строку, на який вони обрані чи призначені. А судді, повноваження яких закінчилися в день набуття чинності Конституцією, продовжують здійснювати свої повноваження протягом одного року.

Питання для засвоєння теми

- ◆ *Судова влада в системі розподілу влади.*
- ◆ *Які основні ознаки правосуддя?*
- ◆ *Чим різняться суди загальної і спеціальної юрисдикції?*
- ◆ *Основні закони судочинства в Україні.*
- ◆ *Який правовий статус суддів в Україні?*
- ◆ *Компетенція Вищої ради юстиції.*

Тема 12

Конституція про територіальний устрій України

Поняття “державний устрій”: 1) у широкому розумінні — охоплює коло питань, що стосуються державного устрою в цілому (соціально-економічні та політичні основи держави, основи правового статусу її громадян, територіальний устрій держави, система державних органів); 2) у вузькому значенні — означає територіальну або національно-територіальну організацію державної влади (питання внутрішнього поділу території держави на складові частини та їх правове становище, взаємовідносини між державою в цілому та її складовими частинами). Відповідно до цього розрізняють унітарні, федеративні, конфедеративні та імперські держави.

Територія України

Україна згідно зі ст. 2 Конституції є унітарною державою. Це означає, що Україна — централізована держава, територія якої поділяється на адміністративно-територіальні одиниці, що не мають ознак суверенітету. У цій же статті зазначено, що територія України в межах існуючого кордону є цілісною і недоторканною. Відомо, що територія — це невід’ємна ознака державності, просторові межі державної влади. Конституція встановлює, що суверенітет України поширюється на всю її територію. Держава розпоряджається всією територією. Територіальне верховенст-

во — це повнота і незалежність влади держави в межах її території.

Однак використання державою своєї території не повинно бути юридичне необмеженим. Держава зобов'язана розпоряджатися територією лише в інтересах населення, що проживає на ній.

Із цієї ж статті Конституції випливає, що державна територія України включає в себе сушу, надра, води (внутрішні води і територіальне море), повітряний простір над ними. Тобто слід розрізняти суходільну, водну і повітряну територію нашої держави.

Основні засади територіального устрою України

Ці та інші положення, пов'язані з територіальним устроєм України, тлумачаться у розділі IX Конституції саме такої назви. Так, у ст. 132 формулюються його основні засади. У ній вказано, що державна територія є єдиною та цілісною, тобто такою, яка поєднана єдиною політичною, економічною і правовою системами, єдиною системою державної влади. Водночас підкреслено, що територіальний устрій України ґрунтується на засадах поєднання централізації і децентралізації у здійсненні державної влади, що має забезпечувати паритетність державних і регіональних інтересів. Це означає, що у майбутньому необхідно визначитися у питанні про структурний і функціональний поділ влади між центром і регіонами.

Зазначена стаття проголошує також необхідність забезпечення збалансованості соціально-економічного розвитку регіонів, ще більшої інтеграції їх. У ній вказано на необхідність врахування історичних, економічних, екологічних, географічних і демографічних особливостей, етнічних і культурних традицій за розбудови територіального устрою України.

Система адміністративно-територіального устрою України

У ст. 133 Конституції проголошено, що системі адміністративно-територіального устрою України складають: Автономна Республіка Крим, області, райони, міста, райони в містах, селища і села. До складу України входять: Автономна Республіка Крим, Вінницька, Волинська, Дніпропетровська, Донецька, Житомирська, Закарпатська, Запорізька, Івано-Франківська, Київська, Кіровоградська, Луганська, Львівська, Миколаївська, Одеська, Полтавська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Харківська, Херсонська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька, Чернігівська області, міста Київ і Севастополь.

Такий детальний перелік суб'єктів складу України є аж ніяк не випадковим. Адже включення суб'єкта складу України до зазначеної статті є правовою основою для використання ним своїх конституційних прав, таких як право на місцеве самоврядування, спеціальне визначення статусу тощо. До того ж, аналіз цієї статті дає підстави стверджувати, що Конституція, незважаючи на відмінність суб'єктів складу України за розмірами їхньої території та чисельністю населення, проголошує їх рівноправ'я як між собою, так і у відносинах із центральною владою. Причому принципу рівноправності не суперечить ч. 3 ст. 133 Конституції, де йдеться про те, що міста Київ і Севастополь мають спеціальний статус у складі суб'єктів України, який має бути визначений відповідним законом.

Про територіальний устрій України в інших розділах Конституції

Питання, які мають пряме відношення до територіального устрою нашої країни, розглянуті не

тільки у розділі IX, а й в інших розділах Конституції України. Так, у розділі I вказано, що держава визнає і гарантує місцеве самоврядування в Україні (ст. 7); що державною мовою є українська мова, якій держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування в усіх сферах суспільного життя на всій території України (ст. 10); що земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони є об'єктами права власності українського народу (ст. 13).

У розділі III встановлено, що виключно всеукраїнським референдумом вирішуються питання про зміну території України (ст. 73). А розділ X присвячений Автономній Республіці Крим.

З метою забезпечення територіальної цілісності України у п. 14 розділу XV Конституції встановлено, що використання існуючих військових баз на території нашої держави для тимчасового перебування іноземних військових формувань можливе на умовах оренди в порядку, визначеному міжнародними договорами України, ратифікованими її Верховною Радою.

Питання для засвоєння теми

- ◆ *Що слід розуміти під поняттям “територіальний устрій”?*
- ◆ *На яких основних засадах ґрунтується територіальний устрій України?*
- ◆ *Назвіть основні ознаки системи територіального устрою України.*
- ◆ *У яких розділах Конституції висвітлені питання територіального устрою України?*

Тема 13

Автономна Республіка Крим

Конституційний статус Автономної Республіки Крим

Автономна Республіка Крим є невід'ємною складовою частиною України. Зміст автономії Криму визначено у статтях 134—139 Конституції України, якими встановлено повноваження Автономної Республіки Крим, а також її відповідних органів.

Основні державні ознаки Криму зводяться до такого: 1) Крим є державним утворенням — республікою; 2) він має свою Конституцію; 3) як регіональна діє система державних органів Автономної Республіки Крим на чолі з Верховною Радою і Радою міністрів; 4) державні органи Автономної Республіки Крим, насамперед Верховна Рада та Рада міністрів, видають у межах своїх повноважень відповідні правові акти, які складають регіональну систему правових актів Автономної Республіки Крим.

Водночас Крим має конституційний статус автономної республіки, що в цілому дістає вияв у низці суттєвих обмежень, які пов'язані саме з цим статусом. До таких обмежень належать: 1) межі повноважень Автономної Республіки Крим визначаються Конституцією України; 2) Конституцію Автономної Республіки Крим затверджує Верховна Рада України; 3) нормативно-правові акти найвищих органів державної влади Автономної Республіки Крим не можуть суперечити Конституції і законам України і приймаються відповідно до Конституції України та актів її най-

вищих органів державної влади (закони, акти Президента України і Кабінету Міністрів України) та на їх виконання; 4) повноваження та порядок формування і діяльності найвищих органів державної влади Автономної Республіки Крим визначаються Конституцією і законами України, а також нормативно-правовими актами Верховної Ради Автономної Республіки Крим з питань, віднесених до її компетенції; 5) суди Автономної Республіки Крим належать до єдиної системи судів України; 6) Конституція України визначає ті питання, нормативно-правове регулювання яких має право здійснювати Автономна Республіка Крим; 7) Конституція України визначає питання, які належать до відання Автономної Республіки Крим.

Цей перелік свідчить про досить широкі повноваження Автономної Республіки Крим. Крім того, Конституція України (ст. 138) встановлює, що “законами України Автономній Республіці Крим можуть бути делеговані також інші повноваження”, які доцільно буде надати їй з тих чи інших міркувань.

Треба взяти до уваги й те, що згідно зі ст. 137 Конституції України Президент України може зупиняти дію нормативно-правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, якщо вони не відповідають Конституції та законам України. У такому разі Президент повинен водночас звернутися до Конституційного Суду України з метою визначення конституційності актів, які були ним зупинені.

Говорячи про правовий статус Автономної Республіки Крим, слід зазначити, що Крим, який до 1954 р. входив до складу РРФСР, мав у цій, тоді союзній, республіці обласний статус. З таким статусом у 1954 р., враховуючи географічне положення, повсякденні економічні й культурні зв'язки з Україною, Крим був переданий (без будь-яких територіальних виключень) УРСР. Після проголошення Україною незалежності правовий статус Криму на підставі особливостей його історичного розвитку, національного складу населен-

ня, специфіки народного господарства та соціально-культурної орієнтації був підвищений: він став автономною республікою у складі України.

На жаль, ще й нині деякі політичні угруповання ведуть організаційно-пропагандистську роботу, спрямовану на дестабілізацію політичної обстановки в Криму, що заважає прийняттю Конституції Автономної Республіки Крим, нормальному розвитку господарства, діяльності системи державних органів республіки.

Верховна Рада Автономної Республіки Крим

Верховна Рада Автономної Республіки Крим відповідно до Конституції України та Закону України “Про Верховну Раду Автономної Республіки Крим” від 10 лютого 1998 р. є представницьким органом Автономної Республіки Крим. Вона здійснює свої повноваження на підставі Конституції і законів України, Конституції Автономної Республіки Крим і нормативно-правових актів Автономної Республіки Крим з метою сприяння реалізації прав та інтересів населення автономії, вирішенню питань життєдіяльності регіону. Саме тому її діяльність ґрунтується на принципах: верховенства права; конституційності; законності; гласності; колегіальності; поєднання інтересів Автономної Республіки Крим і загальнодержавних інтересів України тощо.

Верховна Рада Автономної Республіки Крим складається із 100 депутатів, які обираються на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування. Строк її повноважень — чотири роки. Але ці повноваження можуть бути припинені Верховною Радою України достроково на підставах і в порядку, визначених Конституцією України.

Верховна Рада Автономної Республіки Крим є повноважною за умови обрання не менш як двох третин від

її загального складу. Депутатом Верховної Ради Автономної Республіки Крим може бути громадянин України, який має право голосу, на день виборів досяг 18 років, проживає в Україні не менше п'яти років (дія останньої вимоги в частині щодо необхідності постійного проживання в Україні протягом п'яти років не поширюється на представників кримсько-татарського та інших депортованих народів, які повернулися на постійне проживання в Україну). Кожен депутат має всю повноту прав, які забезпечують його активну участь у діяльності Верховної Ради Автономної Республіки Крим та її органів, виконує їхні доручення.

Діяльність Верховної Ради Автономної Республіки Крим здійснюється сесійно і складається із пленарних засідань Верховної Ради Автономної Республіки Крим і засідань її органів. До її повноважень належить нормативне регулювання з питань: 1) сільського господарства і лісів; 2) меліорації і кар'єрів; 3) громадських робіт, ремесел та промислів; благодійництва; 4) містобудування і житлового господарства та ін.

До відання Верховної Ради Автономної Республіки Крим відносять:

1) прийняття Конституції Автономної Республіки Крим та подання її на затвердження Верховної Ради України, внесення у встановленому порядку змін до неї, а також прийняття нормативно-правових актів, контроль за їх виконанням;

2) призначення виборів депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, затвердження складу виборчої комісії Автономної Республіки Крим;

3) прийняття рішення про проведення місцевого референдуму;

4) визначення порядку управління майном, що належить Автономній Республіці Крим, тощо.

Верховна Рада Автономної Республіки Крим приймає Конституцію Автономної Республіки Крим та вносить зміни до неї, які набирають чинності після затвердження їх Верховною Радою України. З питань, що

мають нормативно-правовий характер, вона приймає постанови, а з проблем організаційно-розпорядчого характеру — рішення.

На першій сесії Верховна Рада Автономної Республіки Крим обирає з числа депутатів Голову Верховної Ради Автономної Республіки Крим, його першого заступника і заступника. Голова веде пленарні засідання сесії Верховної Ради Автономної Республіки Крим, забезпечує підготовку пленарних засідань сесії та організовує контроль за виконанням рішень і постанов Верховної Ради Автономної Республіки Крим; здійснює загальне керівництво підготовкою питань, що підлягають розгляду Верховною Радою Автономної Республіки Крим; підписує нормативно-правові акти Верховної Ради Автономної Республіки Крим і т. д. Перший заступник і заступник Голови Верховної Ради Автономної Республіки Крим заміщають Голову у разі його відсутності чи тимчасової неможливості здійснення ним своїх обов'язків.

Для координації роботи органів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, вирішення інших питань організаційного характеру утворюється Президія Верховної Ради Автономної Республіки Крим. До неї за посадою входять Голова Верховної Ради Автономної Республіки Крим, його перший заступник і заступник, голови постійних комісій Верховної Ради Автономної Республіки Крим.

Окрім того, у Верховній Раді Автономної Республіки Крим створюються постійні і тимчасові комісії. Вони обираються з числа її депутатів, для вивчення, попереднього розгляду і підготовки питань, які належать до її відання, здійснення контролю за виконанням постанов і рішень Верховної Ради Автономної Республіки Крим. Постійні і тимчасові комісії для вивчення вищезазначених питань можуть створювати підкомісії і робочі групи із залученням представників громадськості, вчених і спеціалістів.

Діяльність Верховної Ради Автономної Республіки Крим забезпечує апарат Верховної Ради Автономної Республіки Крим, який складається із Секретаріату і Управління справами Верховної Ради Автономної Республіки Крим. Секретаріат Верховної Ради Автономної Республіки Крим здійснює організаційне, правове, кодифікаційне, експертне, інформаційне, документальне та інше забезпечення. Управління справами Верховної Ради Автономної Республіки Крим здійснює оперативне управління майном і фінансовими коштами, матеріально-технічне забезпечення.

Питання для засвоєння теми

- ◆ *Як треба розуміти автономний статус у державному будівництві?*
- ◆ *Назвіть основні ознаки правового статусу Автономної Республіки Крим.*
- ◆ *Які історичні особливості обумовили створення Автономної Республіки Крим?*
- ◆ *Назвіть основні ланки державного апарату Автономної Республіки Крим.*
- ◆ *У чому полягають особливості визначення повноважень Автономної Республіки Крим?*

Тема 14

Конституційний статус місцевого самоврядування

Поняття місцевого самоврядування

Місцеве самоврядування є складовою частиною організації управління суспільством. Його слід розглядати у декількох аспектах: політичному, господарському, організаційному, правничому. У першому випадку мова піде про питання, пов'язані з відносинами між державою і суспільством, про сутність, види та форми таких відносин, тобто про самоврядування як реалізацію демократичної ідеї, один із інститутів парламентського режиму, про політичну владу громади тощо. У другому випадку — про форми власності, на підставі яких діють органи самоврядування, про їхню компетенцію у господарських справах, про співвідношення господарської діяльності держави, її структур з такою ж діяльністю самоврядних органів. Що ж до організаційного аспекту, то найбільш важливими тут є питання, пов'язані зі здійсненням координаційних функцій, обсягом підпорядкованості тощо. Не менш важливим є правничий аспект, тобто правові гарантії реального здійснення принципу самоврядності, забезпечення органів самоврядування необхідними повноваженнями, правовий захист їхньої діяльності.

Усі ці проблеми дістали вияв у Конституції України (розділ XI "Місцеве самоврядування").

Визначаючи основні засади, на яких діють органи самоврядування, можна погодитися із професором Ю. Панейком з Української вільної академії наук у

Німеччині, який пише: “Діяльність самоврядних одиниць, а спеціально громад, не повинна обмежуватися тільки виконанням законних обов’язків. Ці одиниці можуть і повинні виконувати також завдання, які випливають не з їх законного обов’язку чи управління, але з їх публічного характеру і можливості розпоряджатися відповідними засобами. Діяльність цього роду може бути дуже широка і проявлятися в різних напрямках... Єдиним обмеженням самоврядування в суспільній діяльності є загальні і спеціальні приписи правного порядку, що стосуються до обов’язку виконувати завдання, накладені на них державними законами. Перерахувати всі завдання, що їх самоврядні одиниці можуть виконувати поза законними обов’язками, — неможливо. Метою самоврядування може бути кожний інтерес, виведений з колективу населення даної території, але самоврядування не мусить обмежуватися тільки своєю політичною територією, а може вийти й поза її межі, субвенціонуючи, наприклад, залізниці або комунікаційні шляхи, що мають свій осідок поза межами даної самоврядної одиниці, а проте приносять їй користь”¹.

Витоки основ організації самоврядування — у процесах, пов’язаних зі становленням громадянського суспільства, здійсненням режиму парламентаризму, захистом прав і свобод людини і громадянина. За часів становлення буржуазної формації саме лібералізація управління на місцях, налагодження управління у містах, пов’язаного з цеховою організацією виробництва, були першими кроками на шляху розвитку самоврядних інститутів.

Головне у самоврядуванні — це надати колективам сіл, селищ, міст можливість самостійно вирішувати питання місцевого значення. Адже ніхто краще, ніж

¹ Панейко Ю. Теоретичні основи самоврядування. — Мюнхен, 1963. — С. 132.

мешканці цих населених пунктів, не знає їхніх потреб, бажань, інтересів.

Організаційною основою місцевого самоврядування є відповідна територіальна громада, яка може діяти як безпосередньо, так і через створені нею відповідні органи — ради громади. Раду громади складають обрані громадою депутати, а також голова відповідно села, селища, міста, який здійснює керівництво виконавчим органом ради та головує на її засіданнях.

Усі організаційні питання щодо діяльності органів місцевого самоврядування та їхніх повноважень регулюються спеціальним законом про місцеве самоврядування, прийнятим на розвиток і з метою конкретизації положень Конституції України.

На рівні району, області діють обрані радами громад районні та обласні ради, які представляють і реалізують у своїй діяльності спільні інтереси мешканців сіл, селищ і міст.

Світовий досвід місцевого самоврядування

Місцеве управління і самоврядування тісно взаємопов'язані. Однак їх не можна ототожнювати, оскільки говорячи про місцеве управління, маємо на увазі діяльність місцевих органів державної влади, що стосується самоврядування, тобто воно складається з діяльності саме самоврядних органів, які обрані місцевим населенням і виконують функції, пов'язані із забезпеченням його потреб та інтересів.

Правовий статус органів самоврядування визначається конституціями держав, спеціальними законами, присвяченими саме цьому питанню, іншими актами, які регулюють суспільні відносини у різних сферах життя: вирішення конкретних фінансових, господарських питань тощо. Так, у ст. 72 Конституції Франції 1958 р., яка є чинною й нині, встановлюється, що

місцевими колективами Французької республіки є комуни, департаменти, заморські території. Управління зазначеними колективами здійснюють ради, які обираються на засадах, визначених законом. Що ж до місцевих органів державної влади (представники уряду у департаментах і заморських територіях), то вони відповідають за національні інтереси, адміністративний контроль і додержання законів.

Якщо говорити про закони, які більш конкретно визначають організацію і правовий статус місцевих органів державної влади та органів місцевого самоврядування, то знову ж таки приклад у цьому плані подає Франція, де 2 березня і 22 липня 1982 р. було прийнято два закони, спрямовані на децентралізацію управлінських функцій і розширення повноважень органів місцевого самоврядування. Згідно з ними регіон із виключно адміністративної одиниці було перетворено (подібно до департаменту і комуни) на територіальну спільноту (місцевий колектив), а головам регіональних асамблей, а також асамблей у департаментах і комунах надано більше повноважень. Представники державної влади на місцях (комісари республіки) тепер позбавлені права скасовувати рішення органів територіальної спільноти. Вони можуть лише оскаржувати ці рішення до адміністративного суду. Значно послаблено адміністративний контроль за певними діями територіальних спільнот. Фінансова підтримка державою органів самоврядування набула глобальності.

Чітко визначив повноваження органів місцевого управління і самоврядування Акт про місцеве управління, прийнятий в Англії у 1972 р. Він закріпив поділ її території на графства, округи і парафії, які визнано територіальними одиницями, де запроваджується місцеве самоврядування.

У графствах та округах населення обирає радників, які складають раду як орган місцевого самоврядування. Оперативне керівництво діяльністю ради здійснює її голова, якого обирають радники. У парафіях відпо-

відно до кількості жителів органами самоврядування є збори, рада однієї чи декількох парафій, яка складається з обраних населенням радників, а очолюються головою.

Слід зазначити, що нормативне регулювання організації та діяльності органів місцевого самоврядування здійснюється не тільки внутрішнім правом кожної держави, а й нормами і положеннями, встановленими відповідними актами міжнародного рівня. У зв'язку з цим, насамперед, треба згадати прийняту у Страсбурзі 15 жовтня 1985 р. Європейською Радою Європейську хартію про місцеве самоврядування, яка, визначаючи принципи та основні напрями розвитку місцевого самоврядування, водночас вказує на його взаємовідносини з місцевим державним управлінням.

Ця Хартія орієнтує держави на додержання тих принципів, яким мають відповідати організація та діяльність місцевого самоврядування у демократичних країнах, на зваємодію місцевого самоврядування та місцевого державного управління.

Основні засади організації місцевого самоврядування в Україні

Найважливішим питанням організації місцевого самоврядування є розподіл повноважень між державними органами місцевого управління і органами, які діють на самоврядній основі. Абсолютного розподілу, повного відокремлення державних структур від самоврядних немає і бути не може. Однак тенденції, які визначають основні напрями їхньої діяльності, характер зв'язку між ними встановити варто. І допоможуть у цьому основні принципи, визначені у згаданій вище Європейській хартії про місцеве самоврядування.

Основний їх зміст складають такі положення: органи місцевого самоврядування є однією з основ будь-якого демократичного устрою; саме на місцевому рівні

право громадян на участь в управлінні громадськими справами може здійснюватися найбільш безпосередньо; саме органи місцевого самоврядування, які мають реальні управлінські повноваження, забезпечують таку адміністративну діяльність, яка є водночас і ефективною, і близькою до громадян; захист і зміцнення місцевого самоврядування роблять значний внесок у побудову європейського співтовариства, заснованого на принципах демократії і децентралізації влади; органи самоврядування створюються демократичним шляхом, мають повноваження щодо прийняття необхідних рішень, користуються широкою автономією у межах своєї компетенції, порядку та засобів її здійснення; загальний принцип місцевого самоврядування має бути визнаний у законодавстві і за можливості у конституції кожної країни; право місцевого самоврядування повинно здійснюватися радами чи іншими представницькими органами, члени яких мають обиратися вільним, таємним, рівним, прямим і загальним голосуванням, і які повинні мати виконавчі інстанції, відповідальні перед ними.

Що стосується меж місцевого самоврядування, то вони визначаються відповідно до таких правил: нарівні з конституцією чи законом компетенція місцевих органів самоврядування може бути визначена згідно із законом в особливому порядку; вказані органи повинні мати можливість виявляти в рамках закону і в межах своєї компетенції необхідну ініціативу; державна за своїм характером компетенція, як правило, має здійснюватися владними структурами, найбільш близькими до громадян.

Що ж до питань компетенції, то тут слід керуватися такими правилами: компетенція органів місцевого самоврядування повинна бути повною і виключною, вона може бути обмежена лише у рамках закону; здійснюючи повноваження, які їм делеговані центральними чи регіональними структурами, органи місцевого самоврядування повинні мати право пристосовувати

здійснення цих повноважень до місцевих умов; державні та інші структури повинні своєчасно і належним чином проводити консультації з органами місцевого самоврядування при плануванні і прийнятті рішень з усіх питань, які безпосередньо їх стосуються: зміна кордонів адміністративно-територіальних утворень можлива лише за умови попередніх консультацій з відповідними органами місцевого самоврядування, а в разі необхідності — референдуму у межах закону; органи місцевого самоврядування мають мати можливість самим визначати свої внутрішні структури з метою забезпечення місцевих потреб та ефективного управління.

Працівники органів місцевого самоврядування мають бути висококваліфікованими, добиратися за критерієм особистих достоїнств і компетентності. Адміністративний контроль за діяльністю цих органів може здійснюватися лише у формах і випадках, передбачених конституцією чи законом. Він має спрямовуватися на перевірку конституційності та законності діяльності зазначених органів, а також доцільності їхніх дій, пов'язаних з виконанням відповідних доручень вищих інстанцій. Цей контроль мусить відповідати тим інтересам, які охороняються.

Органи місцевого самоврядування повинні мати право у рамках загальнодержавної економічної політики вільно розпоряджатися достатніми коштами, пропорційними до їхньої компетенції.

Щодо інших питань, пов'язаних із фінансовою діяльністю органів місцевого самоврядування, то вони зводяться до додержання таких правил: хоча б частина коштів органів місцевого самоврядування має формуватися за рахунок місцевих зборів чи податків, ставки яких визначаються у межах закону; фінансові системи, які й забезпечують органи місцевого самоврядування необхідними коштами, мають бути досить різноманітними і гнучкими, аби реально забезпечувати здійснен-

ня цими органами їх повноважень; захист більш слабких у фінансовому відношенні органів має здійснюватися за допомогою процедур, спрямованих на вирівнювання фінансового становища всіх органів місцевого самоврядування (однак це не повинно обмежувати свободу діяльності органів місцевого самоврядування у здійсненні їх компетенції); перерозподіл коштів має узгоджуватися з органами місцевого самоврядування; асигнування коштів (субсидій) органам місцевого самоврядування, як правило, не повинно пов'язуватися із виконанням конкретних проектів і обмежувати свободу дій цих органів у межах їхньої компетенції; з метою фінансування інвестицій органи місцевого самоврядування мають мати доступ до внутрішнього ринку позичкового капіталу; у межах свого статусу вони можуть утворювати з іншими органами місцевого самоврядування різні асоціації з метою задоволення спільного інтересу. У кожній країні повинно бути визначено їх право вступати до міжнародних асоціацій. Органам місцевого самоврядування має бути гарантовано судовий захист їхнього права вільно здійснювати свою компетенцію, принципів місцевого самоврядування відповідно до конституції та чинного законодавства.

Система місцевого самоврядування

Враховуючи вищезгадані загальні засади організації і діяльності органів місцевого самоврядування, Закон України "Про місцеве самоврядування в Україні" від 21 травня 1997 р. проголосив, що місцеве самоврядування в Україні — це гарантоване державою право та реальна здатність територіальної громади — жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища, міста — самостійно або під відповідальність органів і посадових осіб міс-

цевого самоврядування вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України. Місцеве самоврядування в Україні здійснюється на основі принципів: народовладдя, законності, гласності, колегіальності, поєднання місцевих і державних інтересів, виборності, правової, організаційної та матеріально-фінансової самостійності в межах власних повноважень і т. д.

У систему місцевого самоврядування включають: територіальну громаду; сільську, селищну, міську раду; сільського, селищного, міського голову; виконавчі органи сільської, селищної, міської ради; районні та обласні ради, що представляють спільні інтереси територіальних громад, сіл, селищ, міст; органи самоорганізації населення.

Первинним суб'єктом місцевого самоврядування, основним носієм його функцій і повноважень є територіальна громада села, селища, міста. Остання може вирішувати питання, що відносяться до її компетенції через місцеві референдуми, загальні збори, місцеві ініціативи.

Сільські, селищні, міські ради також є органами місцевого самоврядування, що представляють відповідні територіальні громади та здійснюють від їхнього імені певні повноваження. Виконавчими органами цих рад є їхні виконавчі комітети, відділи, управління. Виконавчі органи очолюються відповідно сільським, селищним, міським головою, що визнається головною посадовою особою певної територіальної громади. Сільські, селищні, міські, районні в місті (у разі їх створення) ради можуть дозволяти за ініціативою жителів створювати будинкові, вуличні, квартальні та інші органи самоорганізації населення і наділяти їх частиною власної компетенції, фінансів, майна.

Повноваження органів місцевого самоврядування

Сільські, селищні міські ради мають виключну компетенцію, під якою розуміють питання, що вирішуються тільки на їхніх пленарних засіданнях. До неї відносять:

- 1) затвердження регламенту ради;
- 2) утворення і ліквідацію постійних та інших комісій ради, затвердження та зміну їхнього складу, обрання голів комісій;
- 3) утворення виконавчого комітету ради, визначення його чисельності, затвердження персонального складу; внесення змін до складу виконавчого комітету та його розпуск;
- 4) прийняття рішення про проведення місцевого референдуму;
- 5) прийняття рішення щодо випуску місцевих позик;
- 6) затвердження статуту територіальної громади і т. д.

Виконавчі органи сільських, селищних, міських рад мають повноваження у таких сферах і галузях: соціально-економічного і культурного розвитку, планування і обліку, бюджету, фінансів і цін, управління комунальною власністю, житлово-комунального господарства, побутового, торговельного обслуговування, громадського харчування, транспорту і зв'язку, будівництва, освіти, охорони здоров'я, культури, фізкультури і спорту, земельних відносин та охорони навколишнього природного середовища, соціального захисту населення, зовнішньоекономічної діяльності, оборонної роботи, адміністративно-територіального устрою, забезпечення законності, правопорядку, охорони прав, свобод і законних інтересів громадян, відзначення державними нагородами, відзнаками Президента України та присвоєння почесних звань України.

Сільський, селищний, міський голова: забезпечує здійснення повноважень органів виконавчої влади на відповідній території, додержання Конституції та законів України, виконання актів Президента України та відповідних органів виконавчої влади; організує роботу відповідної ради та її виконавчого комітету; підписує рішення ради та її виконавчого комітету; здійснює керівництво апаратом ради та її виконавчого комітету і т. д.

Виключно на пленарних засіданнях районної, обласної ради вирішуються такі питання:

1) обрання голови ради, заступника голови ради, звільнення їх з посади;

2) утворення, обрання і ліквідація постійних та інших комісій ради, зміна їхнього складу, обрання голів комісій;

3) утворення президії (колегії) ради, затвердження положення про неї;

4) затвердження регламенту ради і т. д.

Порядок формування та організація роботи органів і посадових осіб місцевого самоврядування

Сільські, селищні, міські, районні у містах (у разі їх створення), районні, обласні ради складаються з депутатів, які обираються населенням відповідної території на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування. Строк повноважень рад — чотири роки. Усі ради працюють сесійно. Сесії складаються з пленарних засідань ради, а також засідань постійних комісій ради. Урадах створюються постійні і тимчасові контрольні комісії. Постійні комісії ради є органами ради, що обираються з числа її депутатів для вивчення, попереднього розгляду і підготовки питань, які належать до її відання, здійснення контролю за виконанням рішень ради та її виконавчого комітету. Тимчасові контрольні комісії

ради є органами ради, які обираються із числа її депутатів для здійснення контролю з конкретно визначених радою питань. Рада в межах своїх повноважень приймає нормативні та інші акти у формі рішень.

Територіальним громадам сіл, селищ, міст, районів у містах належить право комунальної власності на рухоме і нерухоме майно, доходи місцевих бюджетів, інші кошти, земля, природні ресурси, підприємства, установи та організації, в тому числі банки, страхові товариства, а також пенсійні фонди, частка в майні підприємств, житловий фонд, нежилі приміщення, заклади культури, освіти, спорту, охорони здоров'я, науки, соціального обслуговування та інше майно і майнові права, рухомі та нерухомі об'єкти, визначені як об'єкти права комунальної власності, а також кошти, отримані від їх відчуження.

Районні та обласні ради від імені територіальних громад сіл, селищ, міст здійснюють управління об'єктами їхньої спільної власності, що задовольняють спільні потреби територіальних громад.

Держава гарантує та спрямовує свої зусилля на розвиток місцевого самоврядування в Україні.

Питання для засвоєння теми

- ◆ *Які є основні ознаки місцевого самоврядування?*
- ◆ *Розкажіть про надбання світового досвіду місцевого самоврядування.*
- ◆ *Які основні засади організації місцевого самоврядування в Україні?*
- ◆ *Матеріальна база місцевого самоврядування.*
- ◆ *Співвідношення компетенції органів місцевого самоврядування і місцевих державних адміністрацій.*
- ◆ *Який порядок розв'язання непорозумінь між органами місцевого самоврядування і місцевими державними адміністраціями?*

Тема 15

Конституція про статус Конституційного Суду України

Конституційний контроль як вид державної діяльності

Конституційний контроль як особливий вид державної діяльності виник у 1803 р. у США, коли Верховний суд цієї держави оголосив, що федеральна Конституція — найвищий закон країни і будь-який закон Конгресу, що протирічить Конституції, може бути визнаний судом неконституційним. З часом такий порядок був запроваджений в низці держав американського і європейського континентів (Бразилія, Уругвай, Норвегія, Греція). Вже після першої світової війни у Європі сформувався новий підхід до здійснення конституційного контролю, який досить активно став поширюватися і на інших континентах. На теперішній час існують дві системи конституційного контролю:

1. *Американська система*, яка історично склалася першою, полягає у тому, що конституційність законів та інших нормативних актів у процесі розгляду конкретних справ мають право перевіряти суди загальної юрисдикції (приміром, суди адміністративно-територіальних одиниць), котрі можуть визнати певний закон неконституційним. Якщо у подальшому така справа доходить до розгляду у Верховному суді країни, рішення останнього щодо відповідності спірного закону конституції стає обов'язковим для всіх судів у державі. У разі підтримки Верховним судом рішення про неконституційність закону його застосу-

вання судами припиняється, а парламент такий закон відмінює.

2. *Європейська система* передбачає вилучення повноважень про вирішення питання про конституційність законів і підзаконних актів з компетенції загальних судів і створення в межах даної держави єдиного спеціального органу конституційного контролю (конституційної юрисдикції). Цей орган може мати різне найменування: Конституційний трибунал (Польща), Вищий конституційний суд (Єгипет), Федеральний конституційний суд (ФРН) тощо.

Встановлення Конституцією України і Законом України "Про Конституційний Суд України" від 16 жовтня 1996 р. єдиного органу конституційної юрисдикції — Конституційного Суду України — означає, що в нашій державі склалася європейська система конституційного контролю і в ній не може існувати будь-якого іншого органу, уповноваженого давати висновки щодо відповідності чи невідповідності конституційним приписам законів і підзаконних актів, а також дій тих чи інших учасників суспільних відносин.

Слід зазначити, що у сучасному світі поділ систем конституційного контролю на американську та європейську через вихід кожної з них за межі континенту, де вони утворилися, є до певної міри умовним. Так, перша з них функціонує в Японії і Норвегії, друга — у Бразилії та Колумбії тощо.

Значення Конституційного Суду України

Конституційний контроль, тобто забезпечення відповідності законів та інших правових актів конституції, запроваджено в усіх сучасних демократичних державах. Він здійснюється, як правило, спеціальними державними органами, серед яких у Європі вже

порівняно давно перевага віддана органам конституційної юрисдикції — конституційним судам.

Вперше в українській історії, такій багатій на беззаконня та несправедливість, Конституційний Суд створено відповідно до Конституції. Це має сприяти стабілізації і зміцненню конституційного ладу в Україні, утвердженню принципу верховенства права та найвищої юридичної сили Конституції, прямої дії її норм, забезпеченню конституційних прав і свобод людини і громадянина.

Конституційний Суд України в системі судової влади України

Конституційний Суд України складається з 18 суддів Конституційного Суду України, які призначаються у рівній кількості (по шість) відповідно Президентом України, Верховною Радою України та з'їздом суддів України строком на дев'ять років без права бути призначеними на повторний строк. Такий механізм призначення суддів Конституційного Суду України має сприяти утвердженню їх незалежності від будь-якої гілки влади у вирішенні конкретних справ і запобіганню можливості “звикання” до посади, що, як свідчить досвід, може призвести до втрати суддями принципності. Переважно цим же зумовлені особливості механізму і строки обрання Голови Конституційного Суду. Він обирається самими суддями Конституційного Суду із їх складу шляхом таємного голосування лише на один трирічний строк без права бути переобраним.

Широкі владні повноваження, якими наділений Конституційний Суд України, зумовлюють досить високі вимоги до кандидатів на посади суддів Конституційного Суду України. Ними можуть бути лише громадяни України з великим життєвим досвідом, які на день призначення досягли 40-річного віку, мають вищу

юридичну освіту і стаж роботи за фахом не менш як десять років. До того ж, ці особи повинні проживати в Україні протягом останніх 20 років і володіти державною мовою (ст. 148 Конституції України).

Згідно зі ст. 124 Конституції Конституційний Суд разом з іншими судами складає третю гілку влади, незалежну від двох інших — законодавчої і виконавчої — та їм не підзвітну.

Однак правовий статус Конституційного Суду України має низку істотних особливостей порівняно з іншими судами. Він не входить до системи судів так званої загальної юрисдикції, які розглядають цивільні, кримінальні, господарські та інші справи. Найвищим судовим органом цієї системи є Верховний Суд України.

Конституційний Суд України — це окремий, незалежний від судів загальної юрисдикції, єдиний в Україні орган конституційної юрисдикції. Він не може бути касаційною, апеляційною чи наглядовою інстанцією для судів загальної юрисдикції. Це означає, що до нього не можна звертатися зі скаргами на необґрунтованість рішень чи вироків, винесених цими судами. Функції Конституційного Суду України інші. Він вирішує питання про відповідність законів та інших правових актів Конституції України і дає офіційне тлумачення Конституції та законів України.

Донедавна контроль за відповідністю законів Конституції покладався на Верховну Раду України. Вона ж, за Конституцією 1978 р., мала виключне право офіційного тлумачення Конституції і законів України. Однак зосередження цих повноважень в руках Верховної Ради не виправдало себе. Функції конституційного контролю нею фактично не здійснювалися, та вони й невластиві законодавчому органу. Що ж до тлумачення Конституції і законів, то воно, як переконує практика інших держав, зокрема європейських, є набагато об'єктивнішим й ефективнішим, коли виходить від не-

заангажованих і незалежних органів, яким і повинен бути Конституційний Суд України.

Суттєво відрізняється від судів загальної юрисдикції і процедура розгляду справ Конституційним Судом. Він розглядає справи не в порядку звичайної судової процедури, передбаченої процесуальними кодексами, а за правилами конституційного судочинства відповідно до Конституції, Закону України “Про Конституційний Суд України” та регламенту, затвердженого самим Конституційним Судом України.

Основні принципи діяльності Конституційного Суду України

Закон України “Про Конституційний Суд України” (ст. 4) чітко закріплює основні принципи його діяльності, тобто ті наріжні ідеї, які покладено в основу діяльності Конституційного Суду України. До них віднесено:

верховенство права — означає, що у своїй повсякденній діяльності Конституційний Суд України керується виключно приписами, які містяться у Конституції та у Законі України “Про Конституційний Суд України”, а приймаючи рішення по конкретних справах, бере до уваги обставини, які обумовлені правовими приписами. Положення, які містяться у будь-яких інших джерелах (документах, прийнятих політичними партіями та іншими об’єднаннями громадян, виступах політичних і державних діячів тощо) не мають для Конституційного Суду обов’язкового значення, а тому аніяк не можуть впливати на організацію його роботи та зміст прийнятих ним рішень;

незалежність діяльності Конституційного Суду України — означає абсолютну недопустимість впливу у будь-якій формі на його діяльність і зміст прийнятих рішень з боку державних чи недержавних структур або

їх посадових осіб, включаючи Верховну Раду та Президента України;

колегіальність — означає, що аніяке рішення Конституційного Суду України не може бути прийнято одноособово його Головою чи кимось із суддів Конституційного Суду. Конституційний Суд України є колегіальним органом, в якому група осіб (суддів Конституційного Суду) спільно обговорюють і вирішують питання, що віднесені до його компетенції. Колегіальність дозволяє врахувати знання і думки усіх суддів Конституційного Суду в обговоренні та вирішенні питань, що розглядаються, і тим самим сприяє глибокому та різнобічному їх розгляду, виробленню оптимального рішення;

рівноправність суддів — означає відсутність якихось переваг у будь-кого з суддів Конституційного Суду України, включаючи Голову Конституційного Суду, під час розгляду конкретних справ. На практиці це означає, що при прийнятті рішення кожен із суддів має один голос;

принцип гласності — вимагає забезпечення широкого інформування у засобах масової інформації про роботу Конституційного Суду України та зміст його рішень;

повний і всебічний розгляд справ та обґрунтованість прийнятих рішень — вимагає від Конституційного Суду України необхідність враховувати всі об'єктивні обставини справи та думки всіх зацікавлених сторін, глибоко їх аналізувати та відповідно мотивувати кожне з положень прийнятого по справі рішення.

Повноваження Конституційного Суду України

Повноваження Конституційного Суду України можна поділити на чотири групи.

Перша з них охоплює повноваження, пов'язані з вирішенням питання щодо відповідності (конститу-

ційності) Конституції України законів та інших правових актів Верховної Ради України (до яких, зокрема, належать постанови), актів Президента України (насамперед укази і розпорядження), актів (постанови та розпорядження) Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим.

Відзначимо, що серед актів, які можуть розглядатися Конституційним Судом України щодо їх конституційності, немає актів міністерств і державних комітетів, уряду Автономної Республіки Крим, а також рішень органів місцевого самоврядування. Така "прогаліна" в повноваженнях Конституційного Суду України аж ніяк не означає, що зазначені акти лишаються поза межами конституційного контролю. Проте їх законність перевіряється відповідно до встановленого порядку не Конституційним Судом України, а судами загальної юрисдикції.

Друга група повноважень Конституційного Суду України стосується офіційного тлумачення Конституції та законів України з точки зору їх відповідності Конституції.

Третя група повноважень пов'язана із розглядом Конституційним Судом України справ про відповідність Конституції чинних міжнародних договорів або тих, що вносяться до Верховної Ради України для надання згоди на їх обов'язковість. Мова йде, зокрема, про підписані Україною міжнародні договори до їх ратифікації чи затвердження Верховною Радою України.

Нарешті, до четвертої групи повноважень Конституційного Суду України належить надання висновку щодо додержання конституційної процедури розслідування та розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпичменту відповідно до ст. 111 Конституції України.

Справи, по яких відкрито провадження, Конституційний Суд України розглядає по суті на своїх пленарних засіданнях, на яких приймаються:

а) рішення у справах щодо конституційності законів та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим;

б) висновки у справах щодо:

відповідності Конституції України чинних міжнародних договорів України або тих міжнародних договорів, що вносяться до Верховної Ради України для надання згоди на їх обов'язковість;

додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту в межах, визначених статтями 111 та 151 Конституції України;

офіційного тлумачення Конституції та законів України.

Для того, щоб пленарне засідання Конституційного Суду України було повноважним, у ньому повинно взяти участь не менше 12 суддів Конституційного Суду, а його рішення та висновки вважаються прийнятими, якщо за них проголосувало не менше 10 суддів Конституційного Суду, тобто більше половини його конституційного складу.

Суб'єкти звернень до Конституційного Суду України

Суб'єктами звернень до Конституційного Суду України з питань, пов'язаних із першою групою його повноважень, можуть бути Президент України, не менш як 45 народних депутатів України, Верховний Суд України, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, Верховна Рада Автономної Республіки Крим.

Окремим громадянам право безпосереднього звернення до Конституційного Суду з питань конституційності законів та інших правових актів Конституцією не надано. Проте це не означає, що вони взагалі позбавлені можливості порушувати зазначені питання перед Конституційним Судом. Громадяни можуть робити це опосередковано — через Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, головна функція якого полягає у здійсненні парламентського контролю за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина.

Право звертатися до Конституційного Суду України з питань, пов'язаних із третьою групою його повноважень, мають Президент і Кабінет Міністрів України, а з питань, що стосуються четвертої групи цих повноважень, — Верховна Рада України.

Обмеження кола суб'єктів звернень до Конституційного Суду України з питань, пов'язаних з третьою групою його повноважень, цілком виправдане. Адже міжнародні договори укладаються, як правило, главою держави — Президентом України та органами виконавчої влади, насамперед Урядом. Ними ж вони й виконуються. Отже, саме їм більше, ніж будь-кому іншому, відомі як позитивні сторони, так і недоліки цих договорів, зокрема їх суперечність Конституції України. Вони ж подають міжнародні договори на ратифікацію чи затвердження. Треба також мати на увазі, що міжнародні договори зачіпають інтереси не тільки України, а й іноземних держав. Тому до порушення питання щодо їх неконституційності (особливо чинних договорів) треба підходити дуже виважено, щоб не завдати шкоди авторитету України на міжнародній арені та стабільності міжнародного правопорядку.

Обмеження кола суб'єктів звернень до Конституційного Суду України з питань, що стосуються четвертої групи його повноважень, не потребує особливих коментарів.

Процедуру імпічменту ініціює згідно зі ст. 111 Конституції Верховна Рада України. Вона ж проводить розслідування і розгляд справи щодо імпічменту. Тому цілком логічно, що для прийняття об'єктивного рішення вона має одержати висновок Конституційного Суду України про дотримання конституційної процедури імпічменту.

Коло суб'єктів звернень до Конституційного Суду України з питань, пов'язаних із другою групою його повноважень, Конституцією не визначається, з чого можна зробити висновок, що воно практично є необмеженим. Інакше кажучи, за офіційним тлумаченням Конституції та законів України до Конституційного Суду можуть звертатися всі державні органи та органи місцевого самоврядування, об'єднання громадян, окремі громадяни України, іноземці, особи без громадянства та юридичні особи. Підставами для такого звернення можуть бути: неоднозначне сприйняття тих чи інших положень Конституції або законів органами законодавчої, виконавчої чи судової влади, що спричиняє істотні відмінності у практиці їх застосування; потреба в роз'ясненні окремих положень Конституції щодо прав і свобод людини і громадянина у випадках, коли суб'єкт права на конституційне звернення вважає, що ці положення тлумачаться органами державної влади неправильно, внаслідок чого його права і свободи зазнають утиску.

Розгляд справ Конституційним Судом України

Проведення по зверненнях, які надійшли до Конституційного Суду України, здійснюється відповідно до Закону України "Про Конституційний Суд України" та затвердженого ним регламенту.

За результатами розгляду справ щодо конституційності законів та інших правових актів Верховної Ради,

актів Президента, Кабінету Міністрів України та Верховної Ради Автономної Республіки Крим Конституційний Суд України приймає рішення, яким може визнати неконституційним правовий акт в цілому або в окремій його частині. Підставою для визнання неконституційними правових актів в цілому або їх окремих положень може бути невідповідність актів або їх частин Конституції України; порушення встановленої Конституцією процедури їх розгляду, ухвалення або набрання ними чинності (наприклад, порушення при проходженні законопроекту у Верховній Раді України законодавчої процедури, передбаченої її Регламентом, неопублікування закону тощо); перевищення конституційних повноважень при прийнятті правових актів (наприклад, прийняття указу Президента чи постанови Кабінету Міністрів з питань, які відповідно до ст. 92 Конституції мають регулюватися виключно законами України). Закони та інші правові акти або їх окремі положення, визнані неконституційними, втрачають чинність з дня ухвалення Конституційним Судом України рішення про це. Матеріальна чи моральна шкода, завдана фізичним або юридичним особам актами, визнаними неконституційними, відшкодовується державою у порядку, встановленому законом (ст. 152 Конституції України).

Рішеннями згідно зі ст. 150 Конституції оформлюються також результати розгляду справ із питань офіційного тлумачення Конституції та законів України.

Рішення Конституційного Суду України є обов'язковими до виконання на всій території України. Їх невиконання передбачає відповідальність згідно із законом.

Особливість рішень Конституційного Суду України полягає в тому, що вони є остаточними і не можуть бути оскаржені до будь-якого іншого державного органу України та будь-яких міжнародних інституцій.

У справах із питань про відповідність Конституції чинних договорів України або тих міжнародних

договорів, що вносяться до Верховної Ради України для надання згоди на їх обов'язковість, а також про додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту Конституційний Суд України дає висновки. Вони є обов'язковими до виконання.

Рішення і висновки Конституційного Суду України підлягають офіційному оприлюдненню негайно після їх підписання суддями Конституційного Суду України. Вони мають бути опубліковані у друкованому органі Конституційного Суду — Віснику Конституційного Суду України та в інших офіційних виданнях.

Питання для засвоєння теми

- ◆ *Для чого потрібен Конституційний Суд України, в чому полягає його політико-правове значення?*
- ◆ *Конституційний Суд у системі судової влади України.*
- ◆ *Повноваження Конституційного Суду України.*
- ◆ *Хто може звертатися до Конституційного Суду України?*
- ◆ *Яким є порядок розгляду справ у Конституційному Суді України?*
- ◆ *Порядок створення Конституційного Суду України.*
- ◆ *Який статус судді Конституційного Суду України?*

Тема 16

Конституція про внесення змін до Конституції України, введення її в дію та перехідні положення

Суб'єкти конституційної ініціативи про внесення змін до Конституції України

У розділі XIII Конституції України врегульовано порядок внесення змін до неї. Він покликаний забезпечити стабільність конституційного устрою і водночас динаміку його розвитку з урахуванням удосконалення суспільних відносин. Статтею 154 Конституції визначено коло суб'єктів конституційної ініціативи, яким надано право порушувати питання про зміну положень Основного Закону. До них належать Президент України та не менш як третина народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України. Лише вони можуть подавати законопроект Верховній Раді України щодо внесення змін до Конституції.

Законопроект подається, як це передбачено регламентом Верховної Ради України, у письмовій формі, з супровідною запискою із обґрунтуванням необхідності розробки та прийняття закону, а також, за необхідності, з пояснювальною запискою, довідкою про фінансові та інші витрати, пов'язані з прийняттям і впровадженням закону, іншими матеріалами і додатками. Якщо ці вимоги не виконані або форма поданого

законопроекту не відповідає встановленим нормам, він може бути повернутий Верховною Радою України його ініціаторові.

Порядок внесення змін до Конституції України

Конституція встановлює, що законопроект про внесення змін до неї обов'язково має бути попередньо схвалений більшістю від конституційного складу Верховної Ради України. З цього числа виключаються депутати, повноваження яких припинені у встановленому законом порядку, а також депутати, що на момент його схвалення вибули зі складу Верховної Ради України з будь-якої причини.

Після попереднього схвалення законопроект про внесення змін до Конституції України вважається прийнятим, якщо на наступній черговій сесії Верховної Ради України за нього проголосувало не менш як дві третини від конституційного складу Верховної Ради України.

Винятки із загального порядку внесення змін до Конституції України

Із загального порядку внесення змін до Конституції України є винятки, які стосуються розділу I "Загальні засади", розділу III "Вибори. Референдум" і розділу XIII "Внесення змін до Конституції України". Вони полягають у тому, що, по-перше, суб'єктами конституційної ініціативи щодо законопроекту про внесення змін до цих розділів є Президент України або не менш як дві третини від конституційного складу Верховної Ради України, по-друге, такий законопроект подається до Верховної Ради України за умови його прийняття не менш як двома третинами від

її конституційного складу і затверджується всеукраїнським референдумом, який призначається Президентом України.

Конституція України (ч. 2 ст. 156) встановлює також, що повторне подання законопроекту про внесення змін до її розділів I, III і XIII з одного й того самого питання можливе лише до Верховної Ради України наступного скликання.

Зазначений особливий порядок внесення змін до розділів I, III і XIII Конституції України підкреслює значення і необхідність забезпечення стабільності закріплених у них норм.

Аналогічне вирішення цих питань має місце й у зарубіжній конституційній практиці. Так, Конституція Російської Федерації встановлює, що положення глав I "Основи конституційного ладу", II "Права та свободи людини і громадянина", IX "Конституційні поправки і перегляд Конституції" взагалі не можуть бути переглянуті Федеральними Зборами (парламентом). Однак якщо пропозиція визначеного у Конституції Російської Федерації суб'єкта про перегляд положень глав I, II і IX конституції буде підтримана трьома п'ятими голосів від загальної кількості членів Ради Федерації і депутатів Державної Думи (палати парламенту), то відповідно до федерального конституційного закону створюються Конституційні збори. Вони або підтверджують незмінність чинної конституції, або розробляють проект нового основного закону Російської Федерації, який приймається Конституційними зборами двома третинами голосів від загальної кількості їх членів або виноситься на всенародне голосування.

Відповідно до ст. 89 Конституції Франції не підлягають перегляду положення про цілісність території та республіканську форму правління. Конституція Італії (ст. 139) встановлює, що республіканська форма правління не може бути предметом конституційного перегляду. Конституція ФРН (ст. 79) передбачає, що не підлягають перегляду положення, які стосуються

поділу цієї держави на землі, принципи співробітництва земель у сфері законодавства, а також такі основоположні принципи, як захист гідності особи, недоторканність і невідчужуваність прав людини. До того ж, ст. 20 основного закону ФРН закріплює положення, які не підлягають перегляду, а саме:

“1. Федеративна Республіка Німеччина є демократичною і соціальною федеративною державою.

2. Уся державна влада є похідною від народу. Вона здійснюється народом шляхом виборів та голосувань і за допомогою спеціальних органів законодавствування, виконавчої влади і правосуддя.

Законодавство пов'язане конституційним ладом, виконавча влада і правосуддя — законом і правом.

4. Якщо інший вихід неможливий, усі німці мають право на опір будь-кому, хто намагається ліквідувати цей лад”.

Наслідуючи саме ці, безперечно, кращі традиції конституційної практики, Конституція України (ст. 157) проголосила, що вона не може бути змінена, якщо зміни:

1) передбачають скасування чи обмеження прав і свобод людини і громадянина;

2) спрямовані на ліквідацію незалежності України чи на порушення територіальної цілісності нашої держави.

Конституція України не може бути змінена також за умов воєнного або надзвичайного стану. При цьому під останнім розуміють особливий правовий режим діяльності державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій, який тимчасово допускає обмеження у здійсненні конституційних прав і свобод громадян, конституційного ладу у разі масових порушень правопорядку, що створюють загрозу їхньому життю і здоров'ю, або спроби захоплення державної влади чи зміни конституційного ладу України шляхом насильства.

З урахуванням цього Конституція України (ст. 158) встановлює, що законопроект про внесення до неї змін, який розглядався Верховною Радою України, однак не став законом, може бути поданий до Верховної Ради повторно не раніше як через рік від дня прийняття рішення щодо нього. А у ч. 2 цієї ж статті передбачено, що Верховна Рада України протягом строку своїх повноважень не може двічі змінювати одні й ті самі положення Конституції України.

Висновок Конституційного Суду України щодо можливості внесення змін до Конституції

Усі законопроекти щодо внесення змін до Конституції розглядаються Верховною Радою України за наявності висновку Конституційного Суду України. Саме Конституційний Суд України має сформулювати мотивований висновок щодо відповідності того або іншого законопроекту певним вимогам. У висновку мають бути відповіді на такі питання:

- 1) чи не скасовуються або чи не обмежуються законопроектом права і свободи людини і громадянина?
- 2) чи не спрямований він на ліквідацію незалежності України?
- 3) чи не порушує законопроект територіальної цілісності України?
- 4) за яких умов передбачається внесення змін до Конституції України?
- 5) чи не буде розглядатися законопроект Верховною Радою України повторно у річний термін від дня прийняття рішення щодо аналогічного законопроекту?
- 6) чи відповідає законопроект вимозі про те, що Верховна Рада України протягом строку своїх повноважень не може двічі змінювати одні й ті самі положення Конституції України?

“Прикінцеві положення”

Розробка і прийняття Конституції України закономірно зумовлені якісними змінами, що сталися у державному і суспільному житті нашої країни. Вона розглядається законодавцем як Основний Закон нашої держави, відповідно до якого мають прийматися усі інші нормативно-правові акти, функціонувати вся правова система. Саме тому такого великого значення набуває розділ XIV “Прикінцеві положення”, статті якого стосуються набуття Конституцією чинності. Адже набуття Конституцією України чинності саме і означає, що вона стає єдиним, справді Основним Законом, за яким здійснюється правове регулювання державного і суспільного життя.

“Перехідні положення”, їх необхідність

Конституція України значною мірою закріпила нові засади життя українського суспільства і держави. Вона спрямована у майбутнє в тому розумінні, що має за мету побудову в Україні якісно нового громадянського суспільства і суверенної, незалежної, демократичної, соціальної, правової держави. А тому надзвичайно важливим є забезпечення поступовості і послідовності здійснення конституційної реформи. Необхідно, щоб Основний Закон еволюційно входив до законодавчої системи, щоб українське державотворення, забезпечення прав і свобод громадян, зміцнення громадянської злагоди і безпеки, задекларовані Конституцією, не спричинили хаосу у правовій системі в цілому та в її законодавчій підсистемі зокрема.

Положення Конституції України не можуть здійснюватися автоматично, самі по собі. Їх реалізація — справа часу, плідної роботи державних органів, посадових осіб, наукових установ, усіх громадян. Адже громадяни теж мають звикнути жити і працювати згідно з нормами Конституції.

Найбільше конституційна реформа стосується і залежатиме від державних органів та їх посадових осіб. Це зумовлено тим, що здійснення цієї реформи передбачає вдосконалення на основі Конституції законодавчої, виконавчої і судової влади, діяльності правоохоронних органів і органів місцевого самоврядування, запровадження ринкової економіки і побудову підвалин громадянського суспільства, створення справді плюралістичної політичної системи, вирішення проблем територіального устрою нашої держави тощо.

Зрозуміло, що для розв'язання цих та інших питань недостатньо прийняття одного нормативно-правового акта, навіть якщо це — Основний Закон нашої країни. Необхідне істотне оновлення усього масиву чинного законодавства, прийняття багатьох нових конституційних, органічних і поточних законів, а також підзаконних актів.

Ці проблеми, що виникли у зв'язку з прийняттям Конституції України, і покликаний вирішувати її розділ XV "Перехідні положення". Головне його призначення — забезпечення поетапного, поступового процесу оновлення організації та функціонування державної влади, місцевого самоврядування, реформування законодавства та поліпшення рівня правового виховання громадян.

Варто зауважити, що подібні розділи (або глави) характерні для конституцій тих країн, що переживали або переживають перехідний період. Здебільшого вони відображають перехід від тоталітарного режиму до демократичної, правової держави. Закріплені в них положення містять норми щодо порядку і строків заміни наявних конституційних інститутів та органів новими,

щодо законодавства, адміністративно-територіального устрою тощо. Окремі інститути мають тимчасовий характер або спрямовані на досягнення відповідного результату чи мети, після чого вони припиняють своє існування. Інколи у таких розділах встановлюються строки приведення законодавства у відповідність до нової конституції.

Перехідні положення є у конституціях Італії 1947 р. (розділ 2 “Перехідні і заключні постанови”), Японії 1947 р. (глава 11 “Додаткові положення”), ФРН 1949 р. (розділ 11 “Перехідні і заключні положення”), передбачалися вони конституціями Греції 1975 р., Португалії 1976 р., Іспанії 1978 р.

Сутність “Перехідних положень”

Розділ “Перехідні положення” Конституції України закріплює порядок і строки зміни чинного законодавства, а також строки повноважень посадових осіб, органів державної влади та органів місцевого самоврядування, обраних чи призначених посадовців до набуття чинності новим Основним Законом нашої держави.

Згідно з положенням, закріпленим у п. 1 Перехідних положень, закони та інші нормативні акти, прийняті до набуття чинності Конституцією, є чинними у частині, що не суперечить Конституції України. Це практично означає, що протягом певного часу в Україні буде подовжено дію багатьох законів та інших нормативних актів. Однак в інтересах суспільства і кожного громадянина надзвичайно важливо, щоб усі чинні закони та інші нормативні акти не суперечили Конституції України.

Згідно з п. 2 Верховна Рада України після прийняття нової Конституції здійснює повноваження, передбачені нею. Чергові вибори до Верховної Ради призначено на березень 1998 р. Вони відбулися 29 березня 1998 р.

Верховна Рада України є єдиним органом законодавчої влади. Крім законодавчих, вона виконує установчі та контролюючі функції. Конституція України зберегла структуру та порядок діяльності Верховної Ради, які склалися і були визначені законодавством після проголошення незалежності України і potwierdжені Конституційним договором між Верховною Радою України та Президентом України.

Пункт 3 встановлює, що чергові вибори Президента України проводитимуться в останню неділю жовтня 1999 р. Тобто Президент зберігає свої повноваження протягом усього передбаченого Конституцією п'ятирічного строку.

Відповідно до п. 4 Президент протягом трьох років після набуття чинності Конституцією України має право видавати схвалені Кабінетом Міністрів України і скріплені підписом Прем'єр-міністра укази з економічних питань, не врегульованих законами, з одночасним поданням відповідного законопроекту до Верховної Ради України в порядку, встановленому ст. 93 Конституції.

Такий указ Президента вступає в дію, якщо протягом 30 календарних днів від дня подання законопроекту (за винятком днів міжсесійного періоду) Верховна Рада України не прийме закон або не відхилить поданий законопроект більшістю від її конституційного складу, і діє до набрання чинності законом, прийнятим Верховною Радою з цих питань.

Слід наголосити на важливому значенні цієї норми перехідних положень. Адже Конституція України, реалізуючи принцип поділу влади, визначила єдиним органом законодавчої влади Верховну Раду України і не передбачила її права делегувати свої повноваження іншим органам та посадовим особам. Водночас труднощі перехідного періоду, пов'язані з невідкладністю правового регулювання ринкової економіки, зумовили необхідність такої норми.

У п. 5 передбачено, що Кабінет Міністрів України формується відповідно до нової Конституції протягом трьох місяців після набуття нею чинності. Тобто Конституція встановила новий порядок формування Кабінету Міністрів. Президент призначає Прем'єр-міністра України за згодою більш як половини від конституційного складу Верховної Ради, а також членів Кабінету Міністрів за поданням Прем'єр-міністра. Процес формування вищого органу виконавчої влади має бути завершений протягом трьох місяців після набуття чинності Конституцією України.

Пункт 6 встановлює, що Конституційний Суд України формується протягом трьох місяців після набуття чинності Конституцією і відповідно до неї. До створення Конституційного Суду тлумачення законів здійснює Верховна Рада України. Це означає, що Президент, Верховна Рада та з'їзд суддів України мають призначити по шість суддів Конституційного Суду строком на дев'ять років, які на пленарному засіданні зі свого складу повинні обрати Голову Конституційного Суду на трирічний строк.

Пункт 7 Перехідних положень встановлює, що голови місцевих державних адміністрацій після набуття чинності Конституцією набувають статусу голів місцевих державних адміністрацій згідно зі ст. 118 Конституції, а після обрання голів відповідних рад складають повноваження голів цих рад. Тобто усі голови місцевих державних адміністрацій, призначені Президентом України одноособово до набуття чинності Конституцією України згідно зі ст. 46 Конституційного договору між Верховною Радою України та Президентом, повинні бути заново призначені Президентом за поданням Кабінету Міністрів відповідно до ст. 118 Конституції. До того ж, Конституція не передбачає поєднання статусу голови місцевої державної адміністрації зі статусом голови ради, а тому зобов'язує голів місцевих державних адміністрацій, які є одночасно го-

ловами відповідних рад, скласти повноваження голів цих рад після їх обрання.

Частина 1 п. 8 Перехідних положень визначає, що сільські, селищні, міські ради та голови цих рад після набуття чинності Конституцією України здійснюють визначені нею повноваження до обрання нового складу цих рад у березні 1998 р. Перелік цих повноважень наведено у ч. 1 ст. 143 Конституції.

Частина 2 цього ж пункту Перехідних положень встановлює, що районні та обласні ради, обрані до набуття чинності Конституцією, здійснюють визначені нею повноваження до сформування нового складу цих рад відповідно до Конституції України. Ці повноваження закріплені у ч. 2 ст. 143 Конституції.

У п. 9 зафіксовано, що прокуратура продовжує виконувати відповідно до чинних законів функцію нагляду за додержанням і застосуванням законів і функцію попереднього слідства до введення в дію законів, що регулюють діяльність державних органів щодо контролю за дотриманням законів, та до сформування системи досудового слідства і введення в дію законів, що регулюють її функціонування (див. Розділ VIII "Прокуратура").

Пункт 10 вказує, що до прийняття законів, які визначають особливості здійснення виконавчої влади у містах Києві та Севастополі відповідно до ст. 118 Конституції, виконавчу владу в цих містах здійснюють відповідні державні адміністрації. Це означає, що до прийняття закону, в якому докладно визначатимуться особливості здійснення виконавчої влади у містах Києві та Севастополі, виконавча влада у цих містах має реалізовуватися на тих самих принципових засадах, що й в областях і районах, згідно зі ст. 118 Конституції.

Пункт 11 регламентує, що ч. 1 ст. 99 Конституції, де проголошено, що грошовою одиницею України є гривня, вводиться в дію після запровадження національної грошової одиниці — гривні. Гривня стала національною валютою України з вересня 1996 р. відповідно

до Указу Президента України "Про грошову реформу в Україні" від 25 серпня 1996 р.

У ч. 1 п. 12 проголошено, що Верховний Суд і Вищий арбітражний суд здійснюють свої повноваження відповідно до чинного законодавства України до сформування системи судів загальної юрисдикції відповідно до ст. 125 Конституції, але не довше п'яти років.

Частина 2 цього пункту встановлює, що судді всіх судів, обрані чи призначені до дня набуття чинності Конституцією України, продовжують здійснювати свої повноваження згідно з чинним законодавством до закінчення строку, на який вони обрані чи призначені, а ч. 3 — що судді, повноваження яких закінчилися в день набуття чинності Конституцією, продовжують здійснювати свої повноваження протягом одного року. Це пояснюється необхідністю розробки і прийняття закону про судову владу, її організацію та функціонування, а також здійснення на основі Конституції та цього закону реформування судової системи.

Пункт 13 визначає, що протягом п'яти років після набуття чинності новою Конституцією зберігається існуючий порядок арешту, тримання під вартою і затримання осіб, підозрюваних у вчиненні злочину, а також порядок проведення огляду та обшуку житла або іншого володіння особи. Конституція України (статті 29 і 30) встановила, що обов'язковою умовою арешту особи, тримання її під вартою, а також огляду чи обшуку житла є наявність умотивованого рішення суду. Звичайно, це положення передбачає посилення юридичних гарантій захисту недоторканності людини та її житла. Однак для його запровадження необхідно створити певні умови. Саме тому і виникла необхідність збереження протягом п'яти років існуючого порядку арешту, тримання під вартою і затримання осіб, підозрюваних у вчиненні злочину, а також проведення огляду та обшуку житла або іншого володіння особи.

Останній пункт Перехідних положень регулює порядок використання існуючих військових баз на

території України для тимчасового перебування іноземних військових формувань. У ньому, зокрема, зазначено, що таке використання можливе на умовах оренди в порядку, визначеному міжнародними договорами України, ратифікованими Верховною Радою України.

Питання для засвоєння теми

- ◆ *Що таке конституційна законодавча ініціатива і хто є її суб'єктами?*
- ◆ *Назвіть винятки із загального порядку внесення змін до Конституції України.*
- ◆ *Яку роль відіграє Конституційний Суд України у розв'язанні питань, пов'язаних із внесенням змін до Конституції України?*
- ◆ *Чому в Конституції України є розділ "Перехідні положення"? До чого зводиться сутність перехідних положень, закріплених у Конституції України?*

КОНСТИТУЦІЯ УКРАЇНИ

*Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України
28 червня 1996 року*

Верховна Рада України від імені Українського народу — громадян України всіх національностей, виражаючи суверенну волю народу,

спираючись на багатовікову історію українського державотворення і на основі здійсненого українською нацією, усім Українським народом права на самовизначення,

дбаючи про забезпечення прав і свобод людини та гідних умов її життя,

піклуючись про зміцнення громадянської злагоди на землі України,

прагнучи розвивати і зміцнювати демократичну, соціальну, правову державу,

усвідомлюючи відповідальність перед Богом, власною совістю, попередніми, нинішнім та прийдешніми поколіннями,

керуючись Актом проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 року, схваленим 1 грудня 1991 року всенародним голосуванням,

приймає цю Конституцію — Основний Закон України.

Розділ I ЗАГАЛЬНІ ЗАСАДИ

Стаття 1. Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава.

Стаття 2. Суверенітет України поширюється на всю її територію.

Україна є унітарною державою.

Територія України в межах існуючого кордону є цілісною і недоторканою.

Стаття 3. Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю.

Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави.

Стаття 4. В Україні існує єдине громадянство. Підстави набуття і припинення громадянства України визначаються законом.

Стаття 5. Україна є республікою.

Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування.

Право визначати і змінювати конституційний лад в Україні належить виключно народові і не може бути узурповане державою, її органами або посадовими особами.

Ніхто не може узурпувати державну владу.

Стаття 6. Державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову.

Органи законодавчої, виконавчої та судової влади здійснюють свої повноваження у встановлених цією Конституцією межах і відповідно до законів України.

Стаття 7. В Україні визнається і гарантується місцеве самоврядування.

Стаття 8. В Україні визнається і діє принцип верховенства права.

Конституція України має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй.

Норми Конституції України є нормами прямої дії. Звернення до суду для захисту конституційних прав і

свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується.

Стаття 9. Чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України.

Укладення міжнародних договорів, які суперечать Конституції України, можливе лише після внесення відповідних змін до Конституції України.

Стаття 10. Державною мовою в Україні є українська мова.

Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України.

В Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України.

Держава сприяє вивченню мов міжнародного спілкування.

Застосування мов в Україні гарантується Конституцією України та визначається законом.

Стаття 11. Держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України.

Стаття 12. Україна дбає про задоволення національно-культурних і мовних потреб українців, які проживають за межами держави.

Стаття 13. Земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони є об'єктами права власності Українського народу. Від імені Українського народу права власника здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування в межах, визначених цією Конституцією.

Кожний громадянин має право користуватися природними об'єктами права власності народу відповідно до закону.

Власність зобов'язує. Власність не повинна використовуватися на шкоду людині і суспільству.

Держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності і господарювання, соціальну спрямованість економіки. Усі суб'єкти права власності рівні перед законом.

Стаття 14. Земля є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави.

Право власності на землю гарантується. Це право набувається і реалізується громадянами, юридичними особами та державою виключно відповідно до закону.

Стаття 15. Суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності.

Жодна ідеологія не може визнаватися державою як обов'язкова.

Цензура заборонена.

Держава гарантує свободу політичної діяльності, не забороненої Конституцією і законами України.

Стаття 16. Забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи — катастрофи планетарного масштабу, збереження генофонду Українського народу є обов'язком держави.

Стаття 17. Захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу.

Оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності покладаються на Збройні Сили України.

Забезпечення державної безпеки і захист державного кордону України покладаються на відповідні військові

формування та правоохоронні органи держави, організація і порядок діяльності яких визначаються законом.

Збройні Сили України та інші військові формування ніким не можуть бути використані для обмеження прав і свобод громадян або з метою повалення конституційного ладу, усунення органів влади чи перешкоджання їх діяльності.

Держава забезпечує соціальний захист громадян України, які перебувають на службі у Збройних Силах України та в інших військових формуваннях, а також членів їхніх сімей.

На території України забороняється створення і функціонування будь-яких збройних формувань, не передбачених законом.

На території України не допускається розташування іноземних військових баз.

Стаття 18. Зовнішньополітична діяльність України спрямована на забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства за загальновизнаними принципами і нормами міжнародного права.

Стаття 19. Правовий порядок в Україні ґрунтується на засадах, відповідно до яких ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством.

Органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України.

Стаття 20. Державними символами України є Державний Прапор України, Державний Герб України і Державний Гімн України.

Державний Прапор України — стяг із двох рівновеликих горизонтальних смуг синього і жовтого кольорів.

Великий Державний Герб України встановлюється з урахуванням малого Державного Герба України та

герба Війська Запорізького законом, що приймається не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України.

Головним елементом великого Державного Герба України є Знак Княжої Держави Володимира Великого (малий Державний Герб України).

Державний Гімн України — національний гімн на музику М.Вербицького із словами, затвердженими законом, що приймається не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України.

Опис державних символів України та порядок їх використання встановлюються законом, що приймається не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України.

Столицею України є місто Київ.

Розділ II

ПРАВА, СВОБОДИ ТА ОБОВ'ЯЗКИ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА

Стаття 21. Усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах.

Права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними.

Стаття 22. Права і свободи людини і громадянина, закріплені цією Конституцією, не є вичерпними.

Конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані.

При прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод.

Стаття 23. Кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, та має обов'язки перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості.

Стаття 24. Громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом.

Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками.

Рівність прав жінки і чоловіка забезпечується: наданням жінкам рівних з чоловіками можливостей у громадсько-політичній і культурній діяльності, у здобутті освіти і професійній підготовці, у праці та винагороді за неї; спеціальними заходами щодо охорони праці і здоров'я жінок, встановленням пенсійних пільг; створенням умов, які дають жінкам можливість поєднувати працю з материнством; правовим захистом, матеріальною і моральною підтримкою материнства і дитинства, включаючи надання оплачуваних відпусток та інших пільг вагітним жінкам і матерям.

Стаття 25. Громадянин України не може бути позбавлений громадянства і права змінити громадянство.

Громадянин України не може бути вигнаний за межі України або виданий іншій державі.

Україна гарантує піклування та захист своїм громадянам, які перебувають за її межами.

Стаття 26. Іноземці та особи без громадянства, що перебувають в Україні на законних підставах, користуються тими самими правами і свободами, а також несуть такі самі обов'язки, як і громадяни України, — за винятками, встановленими Конституцією, законами чи міжнародними договорами України.

Іноземцям та особам без громадянства може бути надано притулок у порядку, встановленому законом.

Стаття 27. Кожна людина має невід'ємне право на життя.

Ніхто не може бути свавільно позбавлений життя. Обов'язок держави — захищати життя людини.

Кожен має право захищати своє життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань.

Стаття 28. Кожен має право на повагу до його гідності.

Ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню.

Жодна людина без її вільної згоди не може бути піддана медичним, науковим чи іншим дослідям.

Стаття 29. Кожна людина має право на свободу та особисту недоторканність.

Ніхто не може бути заарештований або триматися під вартою інакше як за вмотивованим рішенням суду і тільки на підставах та в порядку, встановлених законом.

У разі нагальної необхідності запобігти злочинові чи його перепинити уповноважені на те законом органи можуть застосувати тримання особи під вартою як тимчасовий запобіжний захід, обґрунтованість якого протягом сімдесяти двох годин має бути перевірена судом. Затримана особа негайно звільняється, якщо протягом сімдесяти двох годин з моменту затримання їй не вручено вмотивованого рішення суду про тримання під вартою.

Кожному заарештованому чи затриманому має бути невідкладно повідомлено про мотиви арешту чи затримання, роз'яснено його права та надано можливість з моменту затримання захищати себе особисто та користуватися правовою допомогою захисника.

Кожний затриманий має право у будь-який час оскаржити в суді своє затримання.

Про арешт або затримання людини має бути негайно повідомлено родичів заарештованого чи затриманого.

Стаття 30. Кожному гарантується недоторканність житла.

Не допускається проникнення до житла чи до іншого володіння особи, проведення в них огляду чи обшуку інакше як за вмотивованим рішенням суду.

У невідкладних випадках, пов'язаних із врятуванням життя людей та майна чи з безпосереднім переслідуванням осіб, які підозрюються у вчиненні злочину, можливий інший, встановлений законом, порядок проникнення до житла чи до іншого володіння особи, проведення в них огляду і обшуку.

Стаття 31. Кожному гарантується таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції. Винятки можуть бути встановлені лише судом у випадках, передбачених законом, з метою запобігти злочинів чи з'ясувати істину під час розслідування кримінальної справи, якщо іншими способами одержати інформацію неможливо.

Стаття 32. Ніхто не може зазнавати втручання в його особисте і сімейне життя, крім випадків, передбачених Конституцією України.

Не допускається збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини.

Кожний громадянин має право знайомитися в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, установах і організаціях з відомостями про себе, які не є державною або іншою захищеною законом таємницею.

Кожному гарантується судовий захист права спростовувати недостовірну інформацію про себе і членів своєї сім'ї та права вимагати вилучення будь-якої інформації, а також право на відшкодування матеріальної і моральної шкоди, завданої збиранням, зберіганням, використанням та поширенням такої недостовірної інформації.

Стаття 33. Кожному, хто на законних підставах перебуває на території України, гарантується свобода пересування, вільний вибір місця проживання, право

вільно залишати територію України, за винятком обмежень, які встановлюються законом.

Громадянин України не може бути позбавлений права в будь-який час повернутися в Україну.

Стаття 34. Кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань.

Кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб на свій вибір.

Здійснення цих прав може бути обмежене законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя.

Стаття 35. Кожен має право на свободу світогляду і віросповідання. Це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культу і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність.

Здійснення цього права може бути обмежене законом лише в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я і моральності населення або захисту прав і свобод інших людей.

Церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а школа від церкви. Жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова.

Ніхто не може бути увільнений від своїх обов'язків перед державою або відмовитися від виконання законів за мотивами релігійних переконань. У разі якщо виконання військового обов'язку суперечить релігійним переконанням громадянина, виконання цього

обов'язку має бути замінене альтернативною (невійськовою) службою.

Стаття 36. Громадяни України мають право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів, за винятком обмежень, встановлених законом в інтересах національної безпеки та громадського порядку, охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей.

Політичні партії в Україні сприяють формуванню і вираженню політичної волі громадян, беруть участь у виборах. Членами політичних партій можуть бути лише громадяни України. Обмеження щодо членства у політичних партіях встановлюються виключно цією Конституцією і законами України.

Громадяни мають право на участь у професійних спілках з метою захисту своїх трудових і соціально-економічних прав та інтересів. Професійні спілки є громадськими організаціями, що об'єднують громадян, пов'язаних спільними інтересами за родом їх професійної діяльності. Професійні спілки утворюються без попереднього дозволу на основі вільного вибору їх членів. Усі професійні спілки мають рівні права. Обмеження щодо членства у професійних спілках встановлюються виключно цією Конституцією і законами України.

Ніхто не може бути примушений до вступу в будь-яке об'єднання громадян чи обмежений у правах за належність чи неналежність до політичних партій або громадських організацій.

Усі об'єднання громадян рівні перед законом.

Стаття 37. Утворення і діяльність політичних партій та громадських організацій, програмні цілі або дії яких спрямовані на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності дер-

жави, підрив її безпеки, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства, на розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини, здоров'я населення, забороняються.

Політичні партії та громадські організації не можуть мати воєнізованих формувань.

Не допускається створення і діяльність організаційних структур політичних партій в органах виконавчої та судової влади і виконавчих органах місцевого самоврядування, військових формуваннях, а також на державних підприємствах, у навчальних закладах та інших державних установах і організаціях.

Заборона діяльності об'єднань громадян здійснюється лише в судовому порядку.

Стаття 38. Громадяни мають право брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

Громадяни користуються рівним правом доступу до державної служби, а також до служби в органах місцевого самоврядування.

Стаття 39. Громадяни мають право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації, про проведення яких завчасно сповіщаються органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування.

Обмеження щодо реалізації цього права може встановлюватися судом відповідно до закону і лише в інтересах національної безпеки та громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей.

Стаття 40. Усі мають право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місце-

вого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів, що зобов'язані розглянути звернення і дати обгрунтовану відповідь у встановлений законом строк.

Стаття 41. Кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності.

Право приватної власності набувається в порядку, визначеному законом.

Громадяни для задоволення своїх потреб можуть користуватися об'єктами права державної та комунальної власності відповідно до закону.

Ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності. Право приватної власності є непорушним.

Примусове відчуження об'єктів права приватної власності може бути застосоване лише як виняток з мотивів суспільної необхідності, на підставі і в порядку, встановлених законом, та за умови попереднього і повного відшкодування їх вартості. Примусове відчуження таких об'єктів з наступним повним відшкодуванням їх вартості допускається лише в умовах воєнного чи надзвичайного стану.

Конфіскація майна може бути застосована виключно за рішенням суду у випадках, обсязі та порядку, встановлених законом.

Використання власності не може завдавати шкоди правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію і природні якості землі.

Стаття 42. Кожен має право на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом.

Підприємницька діяльність депутатів, посадових і службових осіб органів державної влади та органів місцевого самоврядування обмежується законом.

Держава забезпечує захист конкуренції у підприємницькій діяльності. Не допускаються зловживання монопольним становищем на ринку, неправомірне обме-

ження конкуренції та недобросовісна конкуренція. Види і межі монополії визначаються законом.

Держава захищає права споживачів, здійснює контроль за якістю і безпечністю продукції та усіх видів послуг і робіт, сприяє діяльності громадських організацій споживачів.

Стаття 43. Кожен має право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується.

Держава створює умови для повного здійснення громадянами права на працю, гарантує рівні можливості у виборі професії та роду трудової діяльності, реалізовує програми професійно-технічного навчання, підготовки і перепідготовки кадрів відповідно до суспільних потреб.

Використання примусової праці забороняється. Не вважається примусовою працею військова або альтернативна (невійськова) служба, а також робота чи служба, яка виконується особою за вироком чи іншим рішенням суду або відповідно до законів про воєнний і про надзвичайний стан.

Кожен має право на належні, безпечні і здорові умови праці, на заробітну плату, не нижчу від визначеної законом.

Використання праці жінок і неповнолітніх на небезпечних для їхнього здоров'я роботах забороняється.

Громадянам гарантується захист від незаконного звільнення.

Право на своєчасне одержання винагороди за працю захищається законом.

Стаття 44. Ті, хто працює, мають право на страйк для захисту своїх економічних і соціальних інтересів.

Порядок здійснення права на страйк встановлюється законом з урахуванням необхідності забезпечення національної безпеки, охорони здоров'я, прав і свобод інших людей.

Ніхто не може бути примушений до участі або до неучасті у страйку.

Заборона страйку можлива лише на підставі закону.

Стаття 45. Кожен, хто працює, має право на відпочинок.

Це право забезпечується наданням днів щотижневого відпочинку, а також оплачуваної щорічної відпустки, встановленням скороченого робочого дня щодо окремих професій і виробництв, скороченої тривалості роботи у нічний час.

Максимальна тривалість робочого часу, мінімальна тривалість відпочинку та оплачуваної щорічної відпустки, вихідні та святкові дні, а також інші умови здійснення цього права визначаються законом.

Стаття 46. Громадяни мають право на соціальний захист, що включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом.

Це право гарантується загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням за рахунок страхових внесків громадян, підприємств, установ і організацій, а також бюджетних та інших джерел соціального забезпечення; створенням мережі державних, комунальних, приватних закладів для догляду за непрацездатними.

Пенсії, інші види соціальних виплат та допомоги, що є основним джерелом існування, мають забезпечувати рівень життя, не нижчий від прожиткового мінімуму, встановленого законом.

Стаття 47. Кожен має право на житло. Держава створює умови, за яких кожний громадянин матиме змогу побудувати житло, придбати його у власність або взяти в оренду.

Громадянам, які потребують соціального захисту, житло надається державою та органами місцевого са-

моврядкування безоплатно або за доступну для них плату відповідно до закону.

Ніхто не може бути примусово позбавлений житла інакше як на підставі закону за рішенням суду.

Стаття 48. Кожен має право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг, житло.

Стаття 49. Кожен має право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування.

Охорона здоров'я забезпечується державним фінансуванням відповідних соціально-економічних, медико-санітарних і оздоровчо-профілактичних програм.

Держава створює умови для ефективного і доступного для всіх громадян медичного обслуговування. У державних і комунальних закладах охорони здоров'я медична допомога надається безоплатно; існуюча мережа таких закладів не може бути скорочена. Держава сприяє розвиткові лікувальних закладів усіх форм власності.

Держава дбає про розвиток фізичної культури і спорту, забезпечує санітарно-епідемічне благополуччя.

Стаття 50. Кожен має право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди.

Кожному гарантується право вільного доступу до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, а також право на її поширення. Така інформація ніким не може бути засекречена.

Стаття 51. Шлюб ґрунтується на вільній згоді жінки і чоловіка. Кожен із подружжя має рівні права і обов'язки у шлюбі та сім'ї.

Батьки зобов'язані утримувати дітей до їх повноліття. Повнолітні діти зобов'язані піклуватися про своїх непрацездатних батьків.

Сім'я, дитинство, материнство і батьківство охороняються державою.

Стаття 52. Діти рівні у своїх правах незалежно від походження, а також від того, народжені вони у шлюбі чи поза ним.

Будь-яке насильство над дитиною та її експлуатація переслідуються за законом.

Утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, покладається на державу. Держава заохочує і підтримує благодійницьку діяльність щодо дітей.

Стаття 53. Кожен має право на освіту.

Повна загальна середня освіта є обов'язковою.

Держава забезпечує доступність і безоплатність дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах; розвиток дошкільної, повної загальної середньої, позашкільної, професійно-технічної, вищої і післядипломної освіти, різних форм навчання; надання державних стипендій та пільг учням і студентам.

Громадяни мають право безоплатно здобути вищу освіту в державних і комунальних навчальних закладах на конкурсній основі.

Громадянам, які належать до національних меншин, відповідно до закону гарантується право на навчання рідною мовою чи на вивчення рідної мови у державних і комунальних навчальних закладах або через національні культурні товариства.

Стаття 54. Громадянам гарантується свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості, захист інтелектуальної власності, їхніх авторських прав, моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з різними видами інтелектуальної діяльності.

Кожний громадянин має право на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності; ніхто не може використовувати або поширювати їх без його згоди, за винятками, встановленими законом.

Держава сприяє розвитку науки, встановленню наукових зв'язків України зі світовим співтовариством.

Культурна спадщина охороняється законом.

Держава забезпечує збереження історичних пам'яток та інших об'єктів, що становлять культурну цінність, вживає заходів для повернення в Україну культурних цінностей народу, які знаходяться за її межами.

Стаття 55. Права і свободи людини і громадянина захищаються судом.

Кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб.

Кожен має право звертатися за захистом своїх прав до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини.

Кожен має право після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна.

Кожен має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань.

Стаття 56. Кожен має право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень.

Стаття 57. Кожному гарантується право знати свої права і обов'язки.

Закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права і обов'язки громадян, мають бути доведені до відома населення у порядку, встановленому законом.

Закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права і обов'язки громадян, не доведені до відома населення у порядку, встановленому законом, є нечинними.

Стаття 58. Закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи.

Ніхто не може відповідати за діяння, які на час їх вчинення не визнавалися законом як правопорушення.

Стаття 59. Кожен має право на правову допомогу. У випадках, передбачених законом, ця допомога надається безоплатно. Кожен є вільним у виборі захисника своїх прав.

Для забезпечення права на захист від обвинувачення та надання правової допомоги при вирішенні справ у судах та інших державних органах в Україні діє адвокатура.

Стаття 60. Ніхто не зобов'язаний виконувати явно злочинні розпорядження чи накази.

За віддання і виконання явно злочинного розпорядження чи наказу настає юридична відповідальність.

Стаття 61. Ніхто не може бути двічі притягнений до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення.

Юридична відповідальність особи має індивідуальний характер.

Стаття 62. Особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду.

Ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні злочину.

Обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом, а також на припущеннях. Усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на її користь.

У разі скасування вироку суду як неправосудного держава відшкодовує матеріальну і моральну шкоду, завдану безпідставним засудженням.

Стаття 63. Особа не несе відповідальності за відмову давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначається законом.

Підозрюваний, обвинувачений чи підсудний має право на захист.

Засуджений користується всіма правами людини і громадянина, за винятком обмежень, які визначені законом і встановлені вироком суду.

Стаття 64. Конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України.

В умовах воєнного або надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод із зазначенням строку дії цих обмежень. Не можуть бути обмежені права і свободи, передбачені статтями 24, 25, 27, 28, 29, 40, 47, 51, 52, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63 цієї Конституції.

Стаття 65. Захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, шанування її державних символів є обов'язком громадян України.

Громадяни відбувають військову службу відповідно до закону.

Стаття 66. Кожен зобов'язаний не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині, відшкодовувати завдані ним збитки.

Стаття 67. Кожен зобов'язаний сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом.

Усі громадяни щорічно подають до податкових інспекцій за місцем проживання декларації про свій майновий стан та доходи за минулий рік у порядку, встановленому законом.

Стаття 68. Кожен зобов'язаний неухильно додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей.

Незнання законів не звільняє від юридичної відповідальності.

Розділ III ВИБОРИ. РЕФЕРЕНДУМ

Стаття 69. Народне волевиявлення здійснюється через вибори, референдум та інші форми безпосередньої демократії.

Стаття 70. Право голосу на виборах і референдумах мають громадяни України, які досягли на день їх проведення вісімнадцяти років.

Не мають права голосу громадяни, яких визнано судом недієздатними.

Стаття 71. Вибори до органів державної влади та органів місцевого самоврядування є вільними і відбуваються на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування.

Виборцям гарантується вільне волевиявлення.

Стаття 72. Всеукраїнський референдум призначається Верховною Радою України або Президентом України відповідно до їхніх повноважень, встановлених цією Конституцією.

Всеукраїнський референдум проголошується за народною ініціативою на вимогу не менш як трьох мільйонів громадян України, які мають право голосу, за умови, що підписи щодо призначення референдуму зібрано не менш як у двох третинах областей і не менш як по сто тисяч підписів у кожній області.

Стаття 73. Виключно всеукраїнським референдумом вирішуються питання про зміну території України.

Стаття 74. Референдум не допускається щодо законопроектів з питань податків, бюджету та амністії.

Розділ IV ВЕРХОВНА РАДА УКРАЇНИ

Стаття 75. Єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент — Верховна Рада України.

Стаття 76. Конституційний склад Верховної Ради України чотириста п'ятдесят народних депутатів України, які обираються на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на чотири роки.

Народним депутатом України може бути громадянин України, який на день виборів досяг двадцяти одного року, має право голосу і проживає в Україні протягом останніх п'яти років.

Не може бути обраним до Верховної Ради України громадянин, який має судимість за вчинення умисного злочину, якщо ця судимість не погашена і не знята у встановленому законом порядку.

Повноваження народних депутатів України визначаються Конституцією та законами України.

Стаття 77. Чергові вибори до Верховної Ради України відбуваються в останню неділю березня четвертого року повноважень Верховної Ради України.

Позачергові вибори до Верховної Ради України призначаються Президентом України і проводяться в період шістдесяті днів з дня опублікування рішення про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України.

Порядок проведення виборів народних депутатів України встановлюється законом.

Стаття 78. Народні депутати України здійснюють свої повноваження на постійній основі.

Народні депутати України не можуть мати іншого представницького мандата чи бути на державній службі.

Вимоги щодо несумісності депутатського мандата з іншими видами діяльності встановлюються законом.

Стаття 79. Перед вступом на посаду народні депутати України складають перед Верховною Радою України таку присягу:

«Присягаю на вірність Україні. Зобов'язуюсь усіма своїми діями боронити суверенітет і незалежність України, дбати про благо Вітчизни і добробут Українського народу.

Присягаю додержуватися Конституції України та законів України, виконувати свої обов'язки в інтересах усіх співвітчизників».

Присягу зачитує найстарший за віком народний депутат України перед відкриттям першої сесії новообразованої Верховної Ради України, після чого депутати скріплюють присягу своїми підписами під її текстом.

Відмова скласти присягу має наслідком втрату депутатського мандата.

Повноваження народних депутатів України починаються з моменту складення присяги.

Стаття 80. Народним депутатам України гарантується депутатська недоторканність.

Народні депутати України не несуть юридичної відповідальності за результати голосування або висловлювання у парламенті та його органах, за винятком відповідальності за образу чи наклеп.

Народні депутати України не можуть бути без згоди Верховної Ради України притягнені до кримінальної відповідальності, затримані чи заарештовані.

Стаття 81. Повноваження народних депутатів України припиняються одночасно з припиненням повноважень Верховної Ради України.

Повноваження народного депутата України припиняються достроково у разі:

- 1) складення повноважень за його особистою заявою;
- 2) набрання законної сили обвинувальним вироком щодо нього;
- 3) визнання його судом недієздатним або безвісно відсутнім;
- 4) припинення його громадянства або виїзду на постійне проживання за межі України;
- 5) смерті.

Рішення про дострокове припинення повноважень народного депутата України приймається більшістю від конституційного складу Верховної Ради України.

У разі невиконання вимоги щодо несумісності депутатського мандата з іншими видами діяльності повноваження народного депутата України припиняються достроково на підставі закону за рішенням суду.

Стаття 82. Верховна Рада України працює сесійно.

Верховна Рада України є повноважною за умови обрання не менш як двох третин від її конституційного складу.

Верховна Рада України збирається на першу сесію не пізніше ніж на тридцятий день після офіційного оголошення результатів виборів.

Перше засідання Верховної Ради України відкриває найстарший за віком народний депутат України.

Порядок роботи Верховної Ради України встановлюється Конституцією України та законом про регламент Верховної Ради України.

Стаття 83. Чергові сесії Верховної Ради України починаються першого вівторка лютого і першого вівторка вересня кожного року.

Позачергові сесії Верховної Ради України, із зазначенням порядку денного, скликаються Головою Верховної Ради України на вимогу не менш як третини народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України або на вимогу Президента України.

У разі введення воєнного чи надзвичайного стану в Україні Верховна Рада України збирається удвоєнений строк без скликання.

У разі закінчення строку повноважень Верховної Ради України під час дії воєнного чи надзвичайного стану її повноваження продовжуються до дня першого засідання першої сесії Верховної Ради України, обраної після скасування воєнного чи надзвичайного стану.

Стаття 84. Засідання Верховної Ради України проводяться відкрито. Закрите засідання проводиться за рішенням більшості від конституційного складу Верховної Ради України.

Рішення Верховної Ради України приймаються виключно на її пленарних засіданнях шляхом голосування.

Голосування на засіданнях Верховної Ради України здійснюється народним депутатом України особисто.

Стаття 85. До повноважень Верховної Ради України належить:

1) внесення змін до Конституції України в межах і порядку, передбачених розділом XIII цієї Конституції;

2) призначення всеукраїнського референдуму з питань, визначених статтею 73 цієї Конституції;

3) прийняття законів;

4) затвердження Державного бюджету України та внесення змін до нього; контроль за виконанням Державного бюджету України, прийняття рішення щодо звіту про його виконання;

5) визначення засад внутрішньої і зовнішньої політики;

6) затвердження загальнодержавних програм економічного, науково-технічного, соціального, національно-культурного розвитку, охорони довкілля;

7) призначення виборів Президента України у строки, передбачені цією Конституцією;

8) заслуховування щорічних та позачергових послань Президента України про внутрішнє і зовнішнє становище України;

9) оголошення за поданням Президента України стану війни і укладення миру, схвалення рішення Президента України про використання Збройних Сил України та інших військових формувань у разі збройної агресії проти України;

10) усунення Президента України з поста в порядку особливої процедури (імпичменту), встановленому статтею 111 цієї Конституції;

11) розгляд і прийняття рішення щодо схвалення Програми діяльності Кабінету Міністрів України;

12) надання згоди на призначення Президентом України Прем'єр-міністра України;

13) здійснення контролю за діяльністю Кабінету Міністрів України відповідно до цієї Конституції;

14) затвердження рішень про надання Україною позик і економічної допомоги іноземним державам та міжнародним організаціям, а також про одержання Україною від іноземних держав, банків і міжнародних фінансових організацій позик, не передбачених Державним бюджетом України, здійснення контролю за їх використанням;

15) призначення чи обрання на посади, звільнення з посад, надання згоди на призначення і звільнення з посад осіб у випадках, передбачених цією Конституцією;

16) призначення на посади та звільнення з посад Голови та інших членів Рахункової палати;

17) призначення на посаду та звільнення з посади Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини; заслуховування його щорічних доповідей про стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні;

18) призначення на посаду та звільнення з посади Голови Національного банку України за поданням Президента України;

19) призначення та звільнення половини складу Ради Національного банку України;

20) призначення половини складу Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення;

21) призначення на посаду та припинення повноважень членів Центральної виборчої комісії за поданням Президента України;

22) затвердження загальної структури, чисельності, визначення функцій Збройних Сил України, Служби безпеки України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань, а також Міністерства внутрішніх справ України;

23) схвалення рішення про надання військової допомоги іншим державам, про направлення підрозділів Збройних Сил України до іншої держави чи про допуск підрозділів збройних сил інших держав на територію України;

24) надання згоди на призначення на посади та звільнення з посад Президентом України Голови Антимонопольного комітету України, Голови Фонду державного майна України, Голови Державного комітету телебачення і радіомовлення України;

25) надання згоди на призначення Президентом України на посаду Генерального прокурора України; висловлення недовіри Генеральному прокуророві України, що має наслідком його відставку з посади;

26) призначення третини складу Конституційного Суду України;

27) обрання суддів безстроково;

28) дострокове припинення повноважень Верховної Ради Автономної Республіки Крим за наявності висновку Конституційного Суду України про порушення нею Конституції України або законів України; призначення позачергових виборів до Верховної Ради Автономної Республіки Крим;

29) утворення і ліквідація районів, встановлення і зміна меж районів і міст, віднесення населених пунктів до категорії міст, найменування і перейменування населених пунктів і районів;

30) призначення чергових та позачергових виборів до органів місцевого самоврядування;

31) затвердження протягом двох днів з моменту звернення Президента України указів про введення воєнного чи надзвичайного стану в Україні або в окремих її місцевостях, про загальну або часткову мобілізацію, про оголошення окремих місцевостей зонами надзвичайної екологічної ситуації;

32) надання у встановлений законом строк згоди на обов'язковість міжнародних договорів України та денонсація міжнародних договорів України;

33) здійснення парламентського контролю у межах, визначених цією Конституцією;

34) прийняття рішення про направлення запиту до Президента України на вимогу народного депутата України, групи народних депутатів чи комітету Верховної Ради України, попередньо підтриману не менш як однією третиною від конституційного складу Верховної Ради України;

35) призначення на посаду та звільнення з посади керівника апарату Верховної Ради України; затвердження кошторису Верховної Ради України та структури її апарату;

36) затвердження переліку об'єктів права державної власності, що не підлягають приватизації; визначення правових засад вилучення об'єктів права приватної власності.

Верховна Рада України здійснює інші повноваження, які відповідно до Конституції України віднесені до її відання.

Стаття 86. Народний депутат України має право на сесії Верховної Ради України звернутися із запитом до органів Верховної Ради України, до Кабінету Міністрів України, до керівників інших органів державної влади та органів місцевого самоврядування, а також до керівників підприємств, установ і організацій, розташованих на території України, незалежно від їх підпорядкування і форм власності.

Керівники органів державної влади та органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організа-

цій зобов'язані повідомити народного депутата України про результати розгляду його запиту.

Стаття 87. Верховна Рада України за пропозицією не менш як однієї третини народних депутатів України від її конституційного складу може розглянути питання про відповідальність Кабінету Міністрів України та прийняти резолюцію недовіри Кабінетові Міністрів України більшістю від конституційного складу Верховної Ради України.

Питання про відповідальність Кабінету Міністрів України не може розглядатися Верховною Радою України більше одного разу протягом однієї чергової сесії, а також протягом року після схвалення Програми діяльності Кабінету Міністрів України.

Стаття 88. Верховна Рада України обирає зі свого складу Голову Верховної Ради України, Першого заступника і заступника Голови Верховної Ради України та відкликає їх.

Голова Верховної Ради України:

- 1) веде засідання Верховної Ради України;
- 2) організовує підготовку питань до розгляду на засіданнях Верховної Ради України;
- 3) підписує акти, прийняті Верховною Радою України;
- 4) представляє Верховну Раду України у зносинах з іншими органами державної влади України та органами влади інших держав;
- 5) організовує роботу апарату Верховної Ради України.

Голова Верховної Ради України здійснює повноваження, передбачені цією Конституцією, у порядку, встановленому законом про регламент Верховної Ради України.

Стаття 89. Верховна Рада України затверджує перелік комітетів Верховної Ради України, обирає голів цих комітетів.

Комітети Верховної Ради України здійснюють законопроектну роботу, готують і попередньо розглядають питання, віднесені до повноважень Верховної Ради України.

Верховна Рада України у межах своїх повноважень може створювати тимчасові спеціальні комісії для підготовки і попереднього розгляду питань.

Верховна Рада України для проведення розслідування з питань, що становлять суспільний інтерес, створює тимчасові слідчі комісії, якщо за це проголосувала не менш як одна третина від конституційного складу Верховної Ради України.

Висновки і пропозиції тимчасових слідчих комісій не є вирішальними для слідства і суду.

Організація і порядок діяльності комітетів Верховної Ради України, її тимчасових спеціальних і тимчасових слідчих комісій встановлюються законом.

Стаття 90. Повноваження Верховної Ради України припиняються у день відкриття першого засідання Верховної Ради України нового скликання.

Президент України може достроково припинити повноваження Верховної Ради України, якщо протягом тридцяти днів однієї чергової сесії пленарні засідання не можуть розпочатися.

Повноваження Верховної Ради України, що обрана на позачергових виборах, проведених після дострокового припинення Президентом України повноважень Верховної Ради України попереднього скликання, не можуть бути припинені протягом одного року з дня її обрання.

Повноваження Верховної Ради України не можуть бути достроково припинені в останні шість місяців строку повноважень Президента України.

Стаття 91. Верховна Рада України приймає закони, постанови та інші акти більшістю від її конституційного складу, крім випадків, передбачених цією Конституцією.

Стаття 92. Виключно законами України визначаються:

1) права і свободи людини і громадянина, гарантії цих прав і свобод; основні обов'язки громадянина;

2) громадянство, правосуб'єктність громадян, статус іноземців та осіб без громадянства;

3) права корінних народів і національних меншин;

4) порядок застосування мов;

5) засади використання природних ресурсів, виключної (морської) економічної зони, континентального шельфу, освоєння космічного простору, організації та експлуатації енергосистем, транспорту і зв'язку;

6) основи соціального захисту, форми і види пенсійного забезпечення; засади регулювання праці і зайнятості, шлюбу, сім'ї, охорони дитинства, материнства, батьківства; виховання, освіти, культури і охорони здоров'я; екологічної безпеки;

7) правовий режим власності;

8) правові засади і гарантії підприємництва; правила конкуренції та норми антимонопольного регулювання;

9) засади зовнішніх зносин, зовнішньоекономічної діяльності, митної справи;

10) засади регулювання демографічних та міграційних процесів;

11) засади утворення і діяльності політичних партій, інших об'єднань громадян, засобів масової інформації;

12) організація і діяльність органів виконавчої влади, основи державної служби, організації державної статистики та інформатики;

13) територіальний устрій України;

14) судовий устрій, судочинство, статус суддів, засади судової експертизи, організація і діяльність прокуратури, органів дізнання і слідства, нотаріату, органів і установ виконання покарань; основи організації та діяльності адвокатури;

15) засади місцевого самоврядування;

16) статус столиці України; спеціальний статус інших міст;

17) основи національної безпеки, організації Збройних Сил України і забезпечення громадського порядку;

18) правовий режим державного кордону;

19) правовий режим воєнного і надзвичайного стану, зон надзвичайної екологічної ситуації;

20) організація і порядок проведення виборів і референдумів;

21) організація і порядок діяльності Верховної Ради України, статус народних депутатів України;

22) засади цивільно-правової відповідальності; діяння, які є злочинами, адміністративними або дисциплінарними правопорушеннями, та відповідальність за них.

Виключно законами України встановлюються:

1) Державний бюджет України і бюджетна система України; система оподаткування, податки і збори; засади створення і функціонування фінансового, грошового, кредитного та інвестиційного ринків; статус національної валюти, а також статус іноземних валют на території України; порядок утворення і погашення державного внутрішнього і зовнішнього боргу; порядок випуску та обігу державних цінних паперів, їх види і типи;

2) порядок направлення підрозділів Збройних Сил України до інших держав; порядок допуску та умови перебування підрозділів збройних сил інших держав на території України;

3) одиниці ваги, міри і часу; порядок встановлення державних стандартів;

4) порядок використання і захисту державних символів;

5) державні нагороди;

6) військові звання, дипломатичні ранги та інші спеціальні звання;

7) державні свята;

8) порядок утворення і функціонування вільних та інших спеціальних зон, що мають економічний чи міграційний режим, відмінний від загального.

Законом України оголошується амністія.

Стаття 93. Право законодавчої ініціативи у Верховній Раді України належить Президентові України, народним депутатам України, Кабінету Міністрів України і Національному банку України.

Законопроекти, визначені Президентом України як невідкладні, розглядаються Верховною Радою України позачергово.

Стаття 94. Закон підписує Голова Верховної Ради України і невідкладно направляє його Президентові України.

Президент України протягом п'ятнадцяти днів після отримання закону підписує його, беручи до виконання, та офіційно оприлюднює його або повертає закон зі своїми вмотивованими і сформульованими пропозиціями до Верховної Ради України для повторного розгляду.

У разі якщо Президент України протягом встановленого строку не повернув закон для повторного розгляду, закон вважається схваленим Президентом України і має бути підписаний та офіційно оприлюднений.

Якщо під час повторного розгляду закон буде знову прийнятий Верховною Радою України не менш як двома третинами від її конституційного складу, Президент України зобов'язаний його підписати та офіційно оприлюднити протягом десяти днів.

Закон набирає чинності через десять днів з дня його офіційного оприлюднення, якщо інше не передбачено самим законом, але не раніше дня його опублікування.

Стаття 95. Бюджетна система України будується на засадах справедливого і неупередженого розподілу суспільного багатства між громадянами і територіальними громадами.

Виключно законом про Державний бюджет України визначаються будь-які видатки держави на загально-суспільні потреби, розмір і цільове спрямування цих видатків.

Держава прагне до збалансованості бюджету України.

Регулярні звіти про доходи і видатки Державного бюджету України мають бути оприлюднені.

Стаття 96. Державний бюджет України затверджується щорічно Верховною Радою України на період з 1 січня по 31 грудня, а за особливих обставин — на інший період.

Кабінет Міністрів України не пізніше 15 вересня кожного року подає до Верховної Ради України проект закону про Державний бюджет України на наступний рік. Разом із проектом закону подається доповідь про хід виконання Державного бюджету України поточного року.

Стаття 97. Кабінет Міністрів України відповідно до закону подає до Верховної Ради України звіт про виконання Державного бюджету України.

Поданий звіт має бути оприлюднений.

Стаття 98. Контроль за використанням коштів Державного бюджету України від імені Верховної Ради України здійснює Рахункова палата.

Стаття 99. Грошовою одиницею України є гривня.

Забезпечення стабільності грошової одиниці є основною функцією центрального банку держави Національного банку України.

Стаття 100. Рада Національного банку України розробляє основні засади грошово-кредитної політики та здійснює контроль за її проведенням.

Правовий статус Ради Національного банку України визначається законом.

Стаття 101. Парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина здійснює Уповноважений Верховної Ради України з прав людини.

Розділ V ПРЕЗИДЕНТ УКРАЇНИ

Стаття 102. Президент України є главою держави і виступає від її імені.

Президент України є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина.

Стаття 103. Президент України обирається громадянами України на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на п'ять років.

Президентом України може бути обраний громадянин України, який досяг тридцяти п'яти років, має право голосу, проживає в Україні протягом десяти останніх перед днем виборів років та володіє державною мовою.

Одна й та сама особа не може бути Президентом України більше ніж два строки підряд.

Президент України не може мати іншого представницького мандата, обіймати посаду в органах державної влади або в об'єднаннях громадян, а також займатися іншою оплачуваною або підприємницькою діяльністю чи входити до складу керівного органу або наглядової ради підприємства, що має на меті одержання прибутку.

Чергові вибори Президента України проводяться в останню неділю жовтня п'ятого року повноважень Президента України. У разі дострокового припинення повноважень Президента України вибори Президента України проводяться в період дев'яноста днів з дня припинення повноважень.

Порядок проведення виборів Президента України встановлюється законом.

Стаття 104. Новообраний Президент України вступає на пост не пізніше ніж через тридцять днів після офіційного оголошення результатів виборів, з моменту

складення присяги народові на урочистому засіданні Верховної Ради України.

Приведення Президента України до присяги здійснює Голова Конституційного Суду України.

Президент України складає таку присягу:

«Я, (ім'я та прізвище), волею народу обраний Президентом України, заступаючи на цей високий пост, урочисто присягаю на вірність Україні. Zobов'язуюсь усіма своїми справами боронити суверенітет і незалежність України, дбати про благо Вітчизни і добробут Українського народу, обстоювати права і свободи громадян, додержуватися Конституції України і законів України, виконувати свої обов'язки в інтересах усіх співвітчизників, підносити авторитет України у світі.»

Президент України, обраний на позачергових виборах, складає присягу у п'ятиденний строк після офіційного оголошення результатів виборів.

Стаття 105. Президент України користується правом недоторканності на час виконання повноважень.

За посягання на честь і гідність Президента України винні особи притягаються до відповідальності на підставі закону.

Звання Президента України охороняється законом і зберігається за ним довічно, якщо тільки Президент України не був усунений з поста в порядку імпічменту.

Стаття 106. Президент України:

1) забезпечує державну незалежність, національну безпеку і правонаступництво держави;

2) звертається з посланнями до народу та із щорічними і позачерговими посланнями до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище України;

3) представляє державу в міжнародних відносинах, здійснює керівництво зовнішньополітичною діяльністю держави, веде переговори та укладає міжнародні договори України;

4) приймає рішення про визнання іноземних держав;

5) призначає та звільняє глав дипломатичних представництв України в інших державах і при міжнародних організаціях; приймає вірчі і відкличні грамоти дипломатичних представників іноземних держав;

6) призначає всеукраїнський референдум щодо змін Конституції України відповідно до статті 156 цієї Конституції, проголошує всеукраїнський референдум за народною ініціативою;

7) призначає позачергові вибори до Верховної Ради України у строки, встановлені цією Конституцією;

8) припиняє повноваження Верховної Ради України, якщо протягом тридцяти днів однієї чергової сесії пленарні засідання не можуть розпочатися;

9) призначає за згодою Верховної Ради України Прем'єр-міністра України; припиняє повноваження Прем'єр-міністра України та приймає рішення про його відставку;

10) призначає за поданням Прем'єр-міністра України членів Кабінету Міністрів України, керівників інших центральних органів виконавчої влади, а також голів місцевих державних адміністрацій та припиняє їхні повноваження на цих посадах;

11) призначає за згодою Верховної Ради України на посаду Генерального прокурора України та звільняє його з посади;

12) призначає половину складу Ради Національного банку України;

13) призначає половину складу Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення;

14) призначає на посади та звільняє з посад за згодою Верховної Ради України Голову Антимонопольного комітету України, Голову Фонду державного майна України, Голову Державного комітету телебачення і радіомовлення України;

15) утворює, реорганізовує та ліквідує за поданням Прем'єр-міністра України міністерства та інші центральні органи виконавчої влади, діючи в межах коштів, передбачених на утримання органів виконавчої влади;

16) скасовує акти Кабінету Міністрів України та акти Ради міністрів Автономної Республіки Крим;

17) є Верховним Головнокомандувачем Збройних Сил України; призначає на посади та звільняє з посад вище командування Збройних Сил України, інших військових формувань; здійснює керівництво у сферах національної безпеки та оборони держави;

18) очолює Раду національної безпеки і оборони України;

19) вносить до Верховної Ради України подання про оголошення стану війни та приймає рішення про використання Збройних Сил України у разі збройної агресії проти України;

20) приймає відповідно до закону рішення про загальну або часткову мобілізацію та введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях у разі загрози нападу, небезпеки державній незалежності України;

21) приймає у разі необхідності рішення про введення в Україні або в окремих її місцевостях надзвичайного стану, а також оголошує у разі необхідності окремі місцевості України зонами надзвичайної екологічної ситуації з наступним затвердженням цих рішень Верховною Радою України;

22) призначає третину складу Конституційного Суду України;

23) утворює суди у визначеному законом порядку;

24) присвоює вищі військові звання, вищі дипломатичні ранги та інші вищі спеціальні звання і класні чини;

25) нагороджує державними нагородами; встановлює президентські відзнаки та нагороджує ними;

26) приймає рішення про прийняття до громадянства України та припинення громадянства України, про надання притулку в Україні;

27) здійснює помилування;

28) створює у межах коштів, передбачених у Державному бюджеті України, для здійснення своїх повнова-

жень консультативні, дорадчі та інші допоміжні органи і служби;

29) підписує закони, прийняті Верховною Радою України;

30) має право вето щодо прийнятих Верховною Радою України законів із наступним поверненням їх на повторний розгляд Верховної Ради України;

31) здійснює інші повноваження, визначені Конституцією України.

Президент України не може передавати свої повноваження іншим особам або органам.

Президент України на основі та на виконання Конституції і законів України видає укази і розпорядження, які є обов'язковими до виконання на території України.

Акти Президента України, видані в межах повноважень, передбачених пунктами 3, 4, 5, 8, 10, 14, 15, 17, 18, 21, 22, 23, 24 цієї статті, скріплюються підписами Прем'єр-міністра України і міністра, відповідального за акт та його виконання.

Стаття 107. Рада національної безпеки і оборони України є координаційним органом з питань національної безпеки і оборони при Президентові України.

Рада національної безпеки і оборони України координує і контролює діяльність органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони.

Головою Ради національної безпеки і оборони України є Президент України.

Персональний склад Ради національної безпеки і оборони України формує Президент України.

До складу Ради національної безпеки і оборони України за посадою входять Прем'єр-міністр України, Міністр оборони України, Голова Служби безпеки України, Міністр внутрішніх справ України, Міністр закордонних справ України.

У засіданнях Ради національної безпеки і оборони України може брати участь Голова Верховної Ради України.

Рішення Ради національної безпеки і оборони України вводяться в дію указами Президента України.

Компетенція та функції Ради національної безпеки і оборони України визначаються законом.

Стаття 108. Президент України виконує свої повноваження до вступу на пост новообраного Президента України.

Повноваження Президента України припиняються достроково у разі:

- 1) відставки;
- 2) неможливості виконувати свої повноваження за станом здоров'я;
- 3) усунення з поста в порядку імпичменту;
- 4) смерті.

Стаття 109. Відставка Президента України набуває чинності з моменту проголошення ним особисто заяви про відставку на засіданні Верховної Ради України.

Стаття 110. Неможливість виконання Президентом України своїх повноважень за станом здоров'я має бути встановлена на засіданні Верховної Ради України і підтверджена рішенням, прийнятим більшістю від її конституційного складу на підставі письмового подання Верховного Суду України за зверненням Верховної Ради України і медичного висновку.

Стаття 111. Президент України може бути усунений з поста Верховною Радою України в порядку імпичменту у разі вчинення ним державної зради або іншого злочину.

Питання про усунення Президента України з поста в порядку імпичменту ініціюється більшістю від конституційного складу Верховної Ради України.

Для проведення розслідування Верховна Рада України створює спеціальну тимчасову слідчу комісію, до складу якої включаються спеціальний прокурор і спеціальні слідчі.

Висновки і пропозиції тимчасової слідчої комісії розглядаються на засіданні Верховної Ради України.

За наявності підстав Верховна Рада України не менш як двома третинами від її конституційного складу приймає рішення про звинувачення Президента України.

Рішення про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту приймається Верховною Радою України не менш як трьома четвертими від її конституційного складу після перевірки справи Конституційним Судом України і отримання його висновку щодо додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про імпічмент та отримання висновку Верховного Суду України про те, що діяння, в яких звинувачується Президент України, містять ознаки державної зради або іншого злочину.

Стаття 112. У разі дострокового припинення повноважень Президента України відповідно до статей 108, 109, 110, 111 цієї Конституції виконання обов'язків Президента України на період до обрання і вступу на пост нового Президента України покладається на Прем'єр-міністра України. Прем'єр-міністр України в період виконання ним обов'язків Президента України не може здійснювати повноваження, передбачені пунктами 2, 6, 8, 10, 11, 12, 14, 15, 16, 22, 25, 27 статті 106 Конституції України.

Розділ VI

КАБІНЕТ МІНІСТРІВ УКРАЇНИ.

ІНШІ ОРГАНИ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ

Стаття 113. Кабінет Міністрів України є вищим органом у системі органів виконавчої влади.

Кабінет Міністрів України відповідальний перед Президентом України та підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України у межах, передбачених у статтях 85, 87 Конституції України.

Кабінет Міністрів України у своїй діяльності керується Конституцією і законами України, актами Президента України.

Стаття 114. До складу Кабінету Міністрів України входять Прем'єр-міністр України, Перший віцепрем'єр-міністр, три віцепрем'єр-міністри, міністри.

Прем'єр-міністр України призначається Президентом України за згодою більше ніж половини від конституційного складу Верховної Ради України.

Персональний склад Кабінету Міністрів України призначається Президентом України за поданням Прем'єр-міністра України.

Прем'єр-міністр України керує роботою Кабінету Міністрів України, спрямовує її на виконання Програми діяльності Кабінету Міністрів України, схваленої Верховною Радою України.

Прем'єр-міністр України входить із поданням до Президента України про утворення, реорганізацію та ліквідацію міністерств, інших центральних органів виконавчої влади, в межах коштів, передбачених Державним бюджетом України на утримання цих органів.

Стаття 115. Кабінет Міністрів України складає повноваження перед новообраним Президентом України.

Прем'єр-міністр України, інші члени Кабінету Міністрів України мають право заявити Президентові України про свою відставку.

Відставка Прем'єр-міністра України має наслідком відставку всього складу Кабінету Міністрів України.

Прийняття Верховною Радою України резолюції недовіри Кабінетові Міністрів України має наслідком відставку Кабінету Міністрів України.

Кабінет Міністрів України, відставку якого прийнято Президентом України, за його дорученням продовжує виконувати свої повноваження до початку роботи новосформованого Кабінету Міністрів України, але не довше ніж шістдесят днів.

Прем'єр-міністр України зобов'язаний подати Президентові України заяву про відставку Кабінету Міністрів України за рішенням Президента України чи у зв'язку з прийняттям Верховною Радою України резолюції недовіри.

Стаття 116. Кабінет Міністрів України:

1) забезпечує державний суверенітет і економічну самостійність України, здійснення внутрішньої і зовнішньої політики держави, виконання Конституції і законів України, актів Президента України;

2) вживає заходів щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина;

3) забезпечує проведення фінансової, цінової, інвестиційної та податкової політики; політики у сферах праці й зайнятості населення, соціального захисту, освіти, науки і культури, охорони природи, екологічної безпеки і природокористування;

4) розробляє і здійснює загальнодержавні програми економічного, науково-технічного, соціального і культурного розвитку України;

5) забезпечує рівні умови розвитку всіх форм власності; здійснює управління об'єктами державної власності відповідно до закону;

6) розробляє проект закону про Державний бюджет України і забезпечує виконання затвердженого Верховною Радою України Державного бюджету України, подає Верховній Раді України звіт про його виконання;

7) здійснює заходи щодо забезпечення обороноздатності і національної безпеки України, громадського порядку, боротьби зі злочинністю;

8) організовує і забезпечує здійснення зовнішньоекономічної діяльності України, митної справи;

9) спрямовує і координує роботу міністерств, інших органів виконавчої влади;

10) здійснює інші повноваження, визначені Конституцією та законами України, актами Президента України.

Стаття 117. Кабінет Міністрів України в межах своєї компетенції видає постанови і розпорядження, які є обов'язковими до виконання.

Акти Кабінету Міністрів України підписує Прем'єр-міністр України.

Нормативно-правові акти Кабінету Міністрів України, міністерств та інших центральних органів виконавчої влади підлягають реєстрації в порядку, встановленому законом.

Стаття 118. Виконавчу владу в областях і районах, містах Києві та Севастополі здійснюють місцеві державні адміністрації.

Особливості здійснення виконавчої влади у містах Києві та Севастополі визначаються окремими законами України.

Склад місцевих державних адміністрацій формують голови місцевих державних адміністрацій.

Голови місцевих державних адміністрацій призначаються на посаду і звільняються з посади Президентом України за поданням Кабінету Міністрів України.

Голови місцевих державних адміністрацій при здійсненні своїх повноважень відповідальні перед Президентом України і Кабінетом Міністрів України, підзвітні та підконтрольні органам виконавчої влади вищого рівня.

Місцеві державні адміністрації підзвітні і підконтрольні радам у частині повноважень, делегованих їм відповідними районними чи обласними радами.

Місцеві державні адміністрації підзвітні і підконтрольні органам виконавчої влади вищого рівня.

Рішення голів місцевих державних адміністрацій, що суперечать Конституції та законам України, іншим актам законодавства України, можуть бути відповідно до закону скасовані Президентом України або головою місцевої державної адміністрації вищого рівня.

Обласна чи районна рада може висловити недовіру голові відповідної місцевої державної адміністрації, на підставі чого Президент України приймає рішення і дає обґрунтовану відповідь.

Якщо недовіру голові районної чи обласної державної адміністрації висловили дві третини депутатів від складу відповідної ради, Президент України приймає

рішення про відставку голови місцевої державної адміністрації.

Стаття 119. Місцеві державні адміністрації на відповідній території забезпечують:

1) виконання Конституції та законів України, актів Президента України, Кабінету Міністрів України, інших органів виконавчої влади;

2) законність і правопорядок; додержання прав і свобод громадян;

3) виконання державних і регіональних програм соціально-економічного та культурного розвитку, програм охорони довкілля, а в місцях компактного проживання корінних народів і національних меншин також програм їх національно-культурного розвитку;

4) підготовку та виконання відповідних обласних і районних бюджетів;

5) звіт про виконання відповідних бюджетів та програм;

б) взаємодію з органами місцевого самоврядування;

7) реалізацію інших наданих державою, а також делегованих відповідними радами повноважень.

Стаття 120. Члени Кабінету Міністрів України, керівники центральних та місцевих органів виконавчої влади не мають права суміщати свою службову діяльність з іншою роботою, крім викладацької, наукової та творчої у позаробочий час, входити до складу керівного органу чи наглядової ради підприємства, що має на меті одержання прибутку.

Організація, повноваження і порядок діяльності Кабінету Міністрів України, інших центральних та місцевих органів виконавчої влади визначаються Конституцією і законами України.

Розділ VII ПРОКУРАТУРА

Стаття 121. Прокуратура України становить єдину систему, на яку покладаються:

- 1) підтримання державного обвинувачення в суді;
- 2) представництво інтересів громадянина або держави в суді у випадках, визначених законом;
- 3) нагляд за додержанням законів органами, які проводять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство;
- 4) нагляд за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян.

Стаття 122. Прокуратуру України очолює Генеральний прокурор України, який призначається на посаду за згодою Верховної Ради України та звільняється з посади Президентом України. Верховна Рада України може висловити недовіру Генеральному прокуророві України, що має наслідком його відставку з посади.

Строк повноважень Генерального прокурора України — п'ять років.

Стаття 123. Організація і порядок діяльності органів прокуратури України визначаються законом.

Розділ VIII ПРАВОСУДДЯ

Стаття 124. Правосуддя в Україні здійснюється виключно судами. Делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускаються.

Юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі.

Судочинство здійснюється Конституційним Судом України та судами загальної юрисдикції.

Народ безпосередньо бере участь у здійсненні правосуддя через народних засідателів і присяжних.

Судові рішення ухвалюються судами іменем України і є обов'язковими до виконання на всій території України.

Стаття 125. Система судів загальної юрисдикції в Україні будується за принципами територіальності і спеціалізації.

Найвищим судовим органом у системі судів загальної юрисдикції є Верховний Суд України.

Вищими судовими органами спеціалізованих судів є відповідні вищі суди.

Відповідно до закону діють апеляційні та місцеві суди.

Створення надзвичайних та особливих судів не допускається.

Стаття 126. Незалежність і недоторканність суддів гарантуються Конституцією і законами України.

Вплив на суддів у будь-який спосіб забороняється.

Суддя не може бути без згоди Верховної Ради України затриманий чи заарештований до винесення обвинувального вироку судом.

Судді обіймають посади безстроково, крім суддів Конституційного Суду України та суддів, які призначаються на посаду судді вперше.

Суддя звільняється з посади органом, що його обрав або призначив, у разі:

- 1) закінчення строку, на який його обрано чи призначено;
- 2) досягнення суддею шістдесяти п'яти років;
- 3) неможливості виконувати свої повноваження за станом здоров'я;
- 4) порушення суддею вимог щодо несумісності;
- 5) порушення суддею присяги;
- 6) набрання законної сили обвинувальним вироком щодо нього;
- 7) припинення його громадянства;

8) визнання його безвісно відсутнім або оголошення померлим;

9) подання суддею заяви про відставку або про звільнення з посади за власним бажанням.

Повноваження судді припиняються у разі його смерті.

Держава забезпечує особисту безпеку суддів та їхніх сімей.

Стаття 127. Правосуддя здійснюють професійні судді та, у визначених законом випадках, народні засідателі і присяжні.

Професійні судді не можуть належати до політичних партій та профспілок, брати участь у будь-якій політичній діяльності, мати представницький мандат, обіймати будь-які інші оплачувані посади, виконувати іншу оплачувану роботу, крім наукової, викладацької та творчої.

На посаду судді може бути рекомендований кваліфікаційною комісією суддів громадянин України, не молодший двадцяти п'яти років, який має вищу юридичну освіту і стаж роботи у галузі права не менш як три роки, проживає в Україні не менш як десять років та володіє державною мовою.

Суддями спеціалізованих судів можуть бути особи, які мають фахову підготовку з питань юрисдикції цих судів. Ці судді відправляють правосуддя лише у складі колегій суддів.

Додаткові вимоги до окремих категорій суддів щодо стажу, віку та їх професійного рівня встановлюються законом.

Захист професійних інтересів суддів здійснюється в порядку, встановленому законом.

Стаття 128. Перше призначення на посаду професійного судді строком на п'ять років здійснюється Президентом України. Всі інші судді, крім суддів Конституційного Суду України, обираються Верховною Радою України безстроково, в порядку, встановленому законом.

Голова Верховного Суду України обирається на посаду та звільняється з посади шляхом таємного голосування Пленумом Верховного Суду України в порядку, встановленому законом.

Стаття 129. Судді при здійсненні правосуддя незалежні і підкоряються лише закону.

Судочинство провадиться суддею одноособово, колегією суддів чи судом присяжних.

Основними засадами судочинства є:

- 1) законність;
- 2) рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом;
- 3) забезпечення доведеності вини;
- 4) змагальність сторін та свобода в наданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості;
- 5) підтримання державного обвинувачення в суді прокурором;
- 6) забезпечення обвинуваченому права на захист;
- 7) гласність судового процесу та його повне фіксування технічними засобами;
- 8) забезпечення апеляційного та касаційного оскарження рішення суду, крім випадків, встановлених законом;
- 9) обов'язковість рішень суду.

Законом можуть бути визначені також інші засади судочинства в судах окремих судових юрисдикцій.

За неповагу до суду і судді винні особи притягаються до юридичної відповідальності.

Стаття 130. Держава забезпечує фінансування та належні умови для функціонування судів і діяльності суддів. У Державному бюджеті України окремо визначаються видатки на утримання судів.

Для вирішення питань внутрішньої діяльності судів діє суддівське самоврядування.

Стаття 131. В Україні діє Вища рада юстиції, до відання якої належить:

1) внесення подання про призначення суддів на посади або про звільнення їх з посад;

2) прийняття рішення стосовно порушення суддями і прокурорами вимог щодо несумісності;

3) здійснення дисциплінарного провадження стосовно суддів Верховного Суду України і суддів вищих спеціалізованих судів та розгляд скарг на рішення про притягнення до дисциплінарної відповідальності суддів апеляційних та місцевих судів, а також прокурорів.

Вища рада юстиції складається з двадцяти членів. Верховна Рада України, Президент України, з'їзд суддів України, з'їзд адвокатів України, з'їзд представників юридичних вищих навчальних закладів та наукових установ призначають до Вищої ради юстиції по три члени, а всеукраїнська конференція працівників прокуратури двох членів Вищої ради юстиції.

До складу Вищої ради юстиції входять за посадою Голова Верховного Суду України, Міністр юстиції України, Генеральний прокурор України.

Розділ ІХ ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ УСТРІЙ УКРАЇНИ

Стаття 132. Територіальний устрій України ґрунтується на засадах єдності та цілісності державної території, поєднання централізації і децентралізації у здійсненні державної влади, збалансованості соціально-економічного розвитку регіонів, з урахуванням їх історичних, економічних, екологічних, географічних і демографічних особливостей, етнічних і культурних традицій.

Стаття 133. Систему адміністративно-територіального устрою України складають: Автономна Республіка Крим, області, райони, міста, райони в містах, селища і села.

До складу України входять: Автономна Республіка Крим, Вінницька, Волинська, Дніпропетровська, До-

нецька, Житомирська, Закарпатська, Запорізька, Івано-Франківська, Київська, Кіровоградська, Луганська, Львівська, Миколаївська, Одеська, Полтавська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Харківська, Херсонська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька, Чернігівська області, міста Київ та Севастополь.

Міста Київ та Севастополь мають спеціальний статус, який визначається законами України.

Розділ X

АВТОНОМНА РЕСПУБЛІКА КРИМ

Стаття 134. Автономна Республіка Крим є невід'ємною складовою частиною України і в межах повноважень, визначених Конституцією України, вирішує питання, віднесені до її відання.

Стаття 135. Автономна Республіка Крим має Конституцію Автономної Республіки Крим, яку приймає Верховна Рада Автономної Республіки Крим та затверджує Верховна Рада України не менш як половиною від конституційного складу Верховної Ради України.

Нормативно-правові акти Верховної Ради Автономної Республіки Крим та рішення Ради міністрів Автономної Республіки Крим не можуть суперечити Конституції і законам України та приймаються відповідно до Конституції України, законів України, актів Президента України і Кабінету Міністрів України та на їх виконання.

Стаття 136. Представницьким органом Автономної Республіки Крим є Верховна Рада Автономної Республіки Крим.

Верховна Рада Автономної Республіки Крим у межах своїх повноважень приймає рішення та постанови, які є обов'язковими до виконання в Автономній Республіці Крим.

Урядом Автономної Республіки Крим є Рада міністрів Автономної Республіки Крим. Голова Ради міністрів Автономної Республіки Крим призначається на посаду та звільняється з посади Верховною Радою Автономної Республіки Крим за погодженням із Президентом України.

Повноваження, порядок формування і діяльності Верховної Ради Автономної Республіки Крим і Ради міністрів Автономної Республіки Крим визначаються Конституцією України та законами України, нормативно-правовими актами Верховної Ради Автономної Республіки Крим з питань, віднесених до її компетенції.

Правосуддя в Автономній Республіці Крим здійснюється судами, що належать до єдиної системи судів України.

Стаття 137. Автономна Республіка Крим здійснює нормативне регулювання з питань:

- 1) сільського господарства і лісів;
- 2) меліорації і кар'єрів;
- 3) громадських робіт, ремесел та промислів; благодійництва;
- 4) містобудування і житлового господарства;
- 5) туризму, готельної справи, ярмарків;
- 6) музеїв, бібліотек, театрів, інших закладів культури, історико-культурних заповідників;
- 7) транспорту загального користування, автошляхів, водопроводів;
- 8) мисливства, рибальства;
- 9) санітарної і лікарняної служб.

З мотивів невідповідності нормативно-правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим Конституції України та законам України Президент України може зупинити дію цих нормативно-правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим з одночасним зверненням до Конституційного Суду України щодо їх конституційності.

Стаття 138. До відання Автономної Республіки Крим належить:

1) призначення виборів депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, затвердження складу виборчої комісії Автономної Республіки Крим;

2) організація та проведення місцевих референдумів;

3) управління майном, що належить Автономній Республіці Крим;

4) розроблення, затвердження та виконання бюджету Автономної Республіки Крим на основі єдиної податкової і бюджетної політики України;

5) розроблення, затвердження та реалізація програм Автономної Республіки Крим з питань соціально-економічного та культурного розвитку, раціонального природокористування, охорони довкілля відповідно до загальнодержавних програм;

6) визнання статусу місцевостей як курортів; встановлення зон санітарної охорони курортів;

7) участь у забезпеченні прав і свобод громадян, національної злагоди, сприяння охороні правопорядку та громадської безпеки;

8) забезпечення функціонування і розвитку державної та національних мов і культур в Автономній Республіці Крим; охорона і використання пам'яток історії;

9) участь у розробленні та реалізації державних програм повернення депортованих народів;

10) ініціювання введення надзвичайного стану та встановлення зон надзвичайної екологічної ситуації в Автономній Республіці Крим або в окремих її місцевостях.

Законами України Автономній Республіці Крим можуть бути делеговані також інші повноваження.

Стаття 139. В Автономній Республіці Крим діє Представництво Президента України, статус якого визначається законом України.

Розділ XI МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ

Стаття 140. Місцеве самоврядування є правом територіальної громади — жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища та міста — самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України.

Особливості здійснення місцевого самоврядування в містах Києві та Севастополі визначаються окремими законами України.

Місцеве самоврядування здійснюється територіальною громадою в порядку, встановленому законом, як безпосередньо, так і через органи місцевого самоврядування: сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі органи.

Органами місцевого самоврядування, що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ та міст, є районні та обласні ради.

Питання організації управління районами в містах належить до компетенції міських рад.

Сільські, селищні, міські ради можуть дозволяти за ініціативою жителів створювати будинкові, вуличні, квартальні та інші органи самоорганізації населення і наділяти їх частиною власної компетенції, фінансів, майна.

Стаття 141. До складу сільської, селищної, міської ради входять депутати, які обираються жителями села, селища, міста на основі загального, рівного, прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на чотири роки.

Територіальні громади на основі загального, рівного, прямого виборчого права шляхом таємного голосування обирають строком на чотири роки відповідно сільського, селищного та міського голову, який очолює виконавчий орган ради та головує на її засіданнях.

Статус голів, депутатів і виконавчих органів ради та їхні повноваження, порядок утворення, реорганізації, ліквідації визначаються законом.

Голова районної та голова обласної ради обираються відповідною радою і очолюють виконавчий апарат ради.

Стаття 142. Матеріальною і фінансовою основою місцевого самоврядування є рухоме і нерухоме майно, доходи місцевих бюджетів, інші кошти, земля, природні ресурси, що є у власності територіальних громад сіл, селищ, міст, районів у містах, а також об'єкти їхньої спільної власності, що перебувають в управлінні районних і обласних рад.

Територіальні громади сіл, селищ і міст можуть об'єднувати на договірних засадах об'єкти комунальної власності, а також кошти бюджетів для виконання спільних проектів або для спільного фінансування (утримання) комунальних підприємств, організацій і установ, створювати для цього відповідні органи і служби.

Держава бере участь у формуванні доходів бюджетів місцевого самоврядування, фінансово підтримує місцеве самоврядування. Витрати органів місцевого самоврядування, що виникли внаслідок рішень органів державної влади, компенсуються державою.

Стаття 143. Територіальні громади села, селища, міста безпосередньо або через утворені ними органи місцевого самоврядування управляють майном, що є в комунальній власності; затверджують програми соціально-економічного та культурного розвитку і контролюють їх виконання; затверджують бюджети відповідних адміністративно-територіальних одиниць і контролюють їх виконання; встановлюють місцеві податки і збори відповідно до закону; забезпечують проведення місцевих референдумів та реалізацію їх результатів; утворюють, реорганізують та ліквідовують комунальні підприємства, організації і установи, а також

здійснюють контроль за їх діяльністю; вирішують інші питання місцевого значення, віднесені законом до їхньої компетенції.

Обласні та районні ради затверджують програми соціально-економічного та культурного розвитку відповідних областей і районів та контролюють їх виконання; затверджують районні і обласні бюджети, які формуються з коштів державного бюджету для їх відповідного розподілу між територіальними громадами або для виконання спільних проєктів та з коштів, залучених на договірних засадах з місцевих бюджетів для реалізації спільних соціально-економічних і культурних програм, та контролюють їх виконання; вирішують інші питання, віднесені законом до їхньої компетенції.

Органам місцевого самоврядування можуть надаватися законом окремі повноваження органів виконавчої влади. Держава фінансує здійснення цих повноважень у повному обсязі за рахунок коштів Державного бюджету України або шляхом віднесення до місцевого бюджету у встановленому законом порядку окремих загальнодержавних податків, передає органам місцевого самоврядування відповідні об'єкти державної власності.

Органи місцевого самоврядування з питань здійснення ними повноважень органів виконавчої влади підконтрольні відповідним органам виконавчої влади.

Стаття 144. Органи місцевого самоврядування в межах повноважень, визначених законом, приймають рішення, які є обов'язковими до виконання на відповідній території.

Рішення органів місцевого самоврядування з мотивів їх невідповідності Конституції чи законам України зупиняються у встановленому законом порядку з одночасним зверненням до суду.

Стаття 145. Права місцевого самоврядування захищаються в судовому порядку.

Стаття 146. Інші питання організації місцевого самоврядування, формування, діяльності та відповідальності органів місцевого самоврядування визначаються законом.

Розділ XII КОНСТИТУЦІЙНИЙ СУД УКРАЇНИ

Стаття 147. Конституційний Суд України є єдиним органом конституційної юрисдикції в Україні.

Конституційний Суд України вирішує питання про відповідність законів та інших правових актів Конституції України і дає офіційне тлумачення Конституції України та законів України.

Стаття 148. Конституційний Суд України складається з вісімнадцяти суддів Конституційного Суду України.

Президент України, Верховна Рада України та з'їзд суддів України призначають по шість суддів Конституційного Суду України.

Суддею Конституційного Суду України може бути громадянин України, який на день призначення досяг сорока років, має вищу юридичну освіту і стаж роботи за фахом не менш як десять років, проживає в Україні протягом останніх двадцяти років та володіє державною мовою.

Суддя Конституційного Суду України призначається на дев'ять років без права бути призначеним на повторний строк.

Голова Конституційного Суду України обирається на спеціальному пленарному засіданні Конституційного Суду України зі складу суддів Конституційного Суду України шляхом таємного голосування лише на один трирічний строк.

Стаття 149. На суддів Конституційного Суду України поширюються гарантії незалежності та недоторкан-

ності, підстави щодо звільнення з посади, передбачені статтею 126 цієї Конституції, та вимоги щодо несумісності, визначені в частині другій статті 127 цієї Конституції.

Стаття 150. До повноважень Конституційного Суду України належить:

1) вирішення питань про відповідність Конституції України (конституційність):

законів та інших правових актів Верховної Ради України;

актів Президента України;

актів Кабінету Міністрів України;

правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим.

Ці питання розглядаються за зверненнями: Президента України; не менш як сорока п'яти народних депутатів України; Верховного Суду України; Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини; Верховної Ради Автономної Республіки Крим;

2) офіційне тлумачення Конституції України та законів України.

З питань, передбачених цією статтею, Конституційний Суд України ухвалює рішення, які є обов'язковими до виконання на території України, остаточними і не можуть бути оскаржені.

Стаття 151. Конституційний Суд України за зверненням Президента України або Кабінету Міністрів України дає висновки про відповідність Конституції України чинних міжнародних договорів України або тих міжнародних договорів, що вносяться до Верховної Ради України для надання згоди на їх обов'язковість.

За зверненням Верховної Ради України Конституційний Суд України дає висновок щодо додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту.

Стаття 152. Закони та інші правові акти за рішенням Конституційного Суду України визнаються неконституційними повністю чи в окремій частині, якщо вони не відповідають Конституції України або якщо була порушена встановлена Конституцією України процедура їх розгляду, ухвалення або набрання ними чинності.

Закони, інші правові акти або їх окремі положення, що визнані неконституційними, втрачають чинність з дня ухвалення Конституційним Судом України рішення про їх неконституційність.

Матеріальна чи моральна шкода, завдана фізичним або юридичним особам актами і діями, що визнані неконституційними, відшкодовується державою у встановленому законом порядку.

Стаття 153. Порядок організації і діяльності Конституційного Суду України, процедура розгляду ним справ визначаються законом.

Розділ XIII ВНЕСЕННЯ ЗМІН ДО КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ

Стаття 154. Законопроект про внесення змін до Конституції України може бути поданий до Верховної Ради України Президентом України або не менш як третиною народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України.

Стаття 155. Законопроект про внесення змін до Конституції України, крім розділу I «Загальні засади», розділу III «Вибори. Референдум» і розділу XIII «Внесення змін до Конституції України», попередньо схвалений більшістю від конституційного складу Верховної Ради України, вважається прийнятим, якщо на наступній черговій сесії Верховної Ради України за нього проголосувало не менш як дві третини від конституційного складу Верховної Ради України.

Стаття 156. Законопроект про внесення змін до розділу I «Загальні засади», розділу III «Вибори. Референдум» і розділу XIII «Внесення змін до Конституції України» подається до Верховної Ради України Президентом України або не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України і, за умови його прийняття не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України, затверджується всеукраїнським референдумом, який призначається Президентом України.

Повторне подання законопроекту про внесення змін до розділів I, III і XIII цієї Конституції з одного й того самого питання можливе лише до Верховної Ради України наступного скликання.

Стаття 157. Конституція України не може бути змінена, якщо зміни передбачають скасування чи обмеження прав і свобод людини і громадянина або якщо вони спрямовані на ліквідацію незалежності чи на порушення територіальної цілісності України.

Конституція України не може бути змінена в умовах воєнного або надзвичайного стану.

Стаття 158. Законопроект про внесення змін до Конституції України, який розглядався Верховною Радою України, і закон не був прийнятий, може бути поданий до Верховної Ради України не раніше ніж через рік з дня прийняття рішення щодо цього законопроекту.

Верховна Рада України протягом строку своїх повноважень не може двічі змінювати одні й ті самі положення Конституції України.

Стаття 159. Законопроект про внесення змін до Конституції України розглядається Верховною Радою України за наявності висновку Конституційного Суду України щодо відповідності законопроекту вимогам статей 157 і 158 цієї Конституції.

Розділ XIV ПРИКІНЦЕВІ ПОЛОЖЕННЯ

Стаття 160. Конституція України набуває чинності з дня її прийняття.

Стаття 161. День прийняття Конституції України є державним святом — Днем Конституції України.

Розділ XV ПЕРЕХІДНІ ПОЛОЖЕННЯ

1. Закони та інші нормативні акти, прийняті до набуття чинності цією Конституцією, є чинними у частині, що не суперечить Конституції України.

2. Верховна Рада України після прийняття Конституції України здійснює повноваження, передбачені цією Конституцією.

Чергові вибори до Верховної Ради України проводяться у березні 1998 року.

3. Чергові вибори Президента України проводяться в останню неділю жовтня 1999 року.

4. Президент України протягом трьох років після набуття чинності Конституцією України має право видавати схвалені Кабінетом Міністрів України і скріплені підписом Прем'єр-міністра України укази з економічних питань, не врегульованих законами, з одночасним поданням відповідного законопроекту до Верховної Ради України в порядку, встановленому статтею 93 цієї Конституції.

Такий указ Президента України вступає в дію, якщо протягом тридцяти календарних днів з дня подання законопроекту (за винятком днів міжсесійного періоду) Верховна Рада України не прийме закон або не відхилить поданий законопроект більшістю від її конституційного складу, і діє до набрання чинності законом, прийнятим Верховною Радою України з цих питань.

5. Кабінет Міністрів України формується відповідно до цієї Конституції протягом трьох місяців після набуття нею чинності.

6. Конституційний Суд України формується відповідно до цієї Конституції протягом трьох місяців після набуття нею чинності. До створення Конституційного Суду України тлумачення законів здійснює Верховна Рада України.

7. Голови місцевих державних адміністрацій після набуття чинності цією Конституцією набувають статусу голів місцевих державних адміністрацій згідно зі статтею 118 цієї Конституції, а після обрання голів відповідних рад складають повноваження голів цих рад.

8. Сільські, селищні, міські ради та голови цих рад після набуття чинності Конституцією України здійснюють визначені нею повноваження до обрання нового складу цих рад у березні 1998 року.

Районні та обласні ради, обрані до набуття чинності цією Конституцією, здійснюють визначені нею повноваження до сформування нового складу цих рад відповідно до Конституції України.

Районні в містах ради та голови цих рад після набуття чинності цією Конституцією здійснюють свої повноваження відповідно до закону.

9. Прокуратура продовжує виконувати відповідно до чинних законів функцію нагляду за додержанням і застосуванням законів та функцію попереднього слідства до введення в дію законів, що регулюють діяльність державних органів щодо контролю за додержанням законів, та до сформування системи досудового слідства і введення в дію законів, що регулюють її функціонування.

10. До прийняття законів, що визначають особливості здійснення виконавчої влади в містах Києві та Севастополі відповідно до статті 118 цієї Конституції, виконавчу владу в цих містах здійснюють відповідні державні адміністрації.

11. Частина перша статті 99 цієї Конституції вводиться в дію після введення національної грошової одиниці — гривні.

12. Верховний Суд України і Вищий арбітражний суд України здійснюють свої повноваження відповідно до чинного законодавства України до сформування системи судів загальної юрисдикції в Україні відповідно до статті 125 цієї Конституції, але не довше ніж п'ять років.

Судді всіх судів в Україні, обрані чи призначені до дня набуття чинності цією Конституцією, продовжують здійснювати свої повноваження згідно з чинним законодавством до закінчення строку, на який вони обрані чи призначені.

Судді, повноваження яких закінчилися в день набуття чинності цією Конституцією, продовжують здійснювати свої повноваження протягом одного року.

13. Протягом п'яти років після набуття чинності цією Конституцією зберігається існуючий порядок арешту, тримання під вартою і затримання осіб, підозрюваних у вчиненні злочину, а також порядок проведення огляду та обшуку житла або іншого володіння особи.

14. Використання існуючих військових баз на території України для тимчасового перебування іноземних військових формувань можливе на умовах оренди в порядку, визначеному міжнародними договорами України, ратифікованими Верховною Радою України.

Зміст

Передмова	3
Тема 1. Загальна характеристика конституційного права	7
Тема 2. Основні характеристики Конституції України як Основного Закону нашої держави	12
Тема 3. Історичні передумови розвитку конституційного процесу в Україні	29
Тема 4. Характеристика загальних засад конституційного ладу України	52
Тема 5. Права, свободи та обов'язки людини і громадянина	64
Тема 6. Конституційне регулювання виборів і референдуму як форм прямої демократії	100
Тема 7. Верховна Рада України — єдиний орган законодавчої влади в державі, парламент України	118
Тема 8. Конституційний статус Президента України, його соціально-політичне значення	133
Тема 9. Конституційний статус Кабінету Міністрів України та інших органів виконавчої влади	144
Тема 10. Конституційний статус прокуратури України	163
Тема 11. Конституційні засади здійснення правосуддя в Україні	168
Тема 12. Конституція про територіальний устрій України	176
Тема 13. Автономна Республіка Крим	180

Тема 14. Конституційний статус місцевого самоврядування	186
Тема 15. Конституція про статус Конституційного Суду України	198
Тема 16. Конституція про внесення змін до Конституції України, введення її в дію та перехідні положення	210
КОНСТИТУЦІЯ УКРАЇНИ	223

Навчальне видання

ОСНОВИ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

За редакцією академіка АПРН України
професора В.В. Копейчикова

Юрінком Інтер — редакція наукової та навчальної літератури

Редактор *І.В. Стремівська*
Художнє оформлення *М.А. Панасюк*
Комп'ютерний набір *І.А. Березовська*
Комп'ютерна верстка *Т.М. Виноградова*

Підписано до друку 21.07.98. Формат 84х108 1/32. Папір офсетний № 1.
Гарн. Таймс. Друк високий. Умовн. друк. арк. 25,2. Обл.-вид. арк. 20,00.
Тираж 6500 прим. Зам. № 8—347.

Оригінал-макет виготовлено комп'ютерним центром
СП «Юрінком Інтер».
252209, Київ, вул. Героїв Дніпра, 31-б
(свідоцтво про реєстрацію № 09729 від 28.05.97).

Віддруковано на АТ «Київська книжкова фабрика».
252054, Київ, вул. Воровського, 24